

**Ўзбекистон Республикаси Илимлар академияси
Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлар илим-изертлеу
институты**

**ИЛИМИЙ МИЙРАС ҲАМ ҲАЗИРГИ ЗАМАН: КОНЦЕПЦИЯЛАР,
ТЕОРИЯ ҲАМ ПРОБЛЕМАЛАР**

Академик М.К.Нурмухамедовтың 90 жыллык юбилей сәнесине
бағынланған халықаралық илимий-әмелий конференция
МАТЕРИАЛЛАРЫ

**ИЛМИЙ МЕЪРОС ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН: КОНЦЕПЦИЯЛАР,
НАЗАРИЯ ВА МУАММОЛАР**

Академик М.К.Нурмухамедовнинг 90 йиллик юбилей санасига
бағишланган халқаро илмий-амалий конференция
МАТЕРИАЛЛАРИ

**НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ И СОВРЕМЕННОСТЬ: КОНЦЕПЦИИ,
ТЕОРИЯ И ПРОБЛЕМЫ
МАТЕРИАЛЫ**

международной научно-практической конференции, приуроченной
90-летию академика М.К.Нурмухамедова

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН БӨЛИМИ

ҚАРАҚАЛПАҚ ГУМАНИТАР ИЛИМЛЕР ИЛИМ-ИЗЕРТЛЕУ ИНСТИТУТЫ

**ИЛИМИЙ МИЙРАС ХӘМ ХӘЗИРГИ ЗАМАН:
КОНЦЕПЦИЯЛАР, ТЕОРИЯ ХӘМ ПРОБЛЕМАЛАР**

Академик М.К.Нурмухамедовтың 90 жыллық юбилей сәнесине
бағышланған халықаралық илимий-әмелий конференция
МАТЕРИАЛЛАРЫ

**ИЛМИЙ МЕЪРОС ВА ХОЗИРГИ ЗАМОН:
КОНЦЕПЦИЯЛАР, НАЗАРИЯ ВА МУАММОЛАР**

Академик М.К.Нурмухамедовнинг 90 йиллик юбилей санасига бағишланган
халқаро илмий-амалий конференция
МАТЕРИАЛЛАРИ

**НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ И СОВРЕМЕННОСТЬ:
КОНЦЕПЦИИ, ТЕОРИЯ И ПРОБЛЕМЫ**

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции, приуроченной
90-летию академика М.К.Нурмухамедова

УДК 821.0
КБК 83.3 (5 қар.) + 72.3
Н.-64

Илимий мийрас хэм ҳазирги заман: концепциялар, теория хэм проблемалар // Халықаралық илимий-эмелий конференция материаллары. ӨЗР ИА ҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты. – Нөкіс: «Илим», 2021. – 94 б.

Бул топлам Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 2020-жыл 7-февральдагы 56-ф-санлы бийлигине муўапық Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты тәрәпинен аты дүньяға мәлим тюрколог алым, өзбек хэм қарақалпақ әдебияттануы илиминиң көрнекли ўәкили, Өзбекстан Илимлер академиясының академиги, Өзбекстан хэм Қарақалпақстан Республикаларына хызмет көрсеткен илим гайраткери, белгили жәмийетлик искер Марат Көптилеўович Нурмухамедовтың 90 жыллығы мүнәсибети менен шөлкемлестирилген «Илимий мийрас хэм ҳазирги заман: концепциялар, теория хэм проблемалар» атамасындағы Халықаралық илимий-эмелий конференция материаллары тийкарында таярланды. Оған мәмлекетимиздеги хэм сырт еллердеги илимпазлардың мақалалары киргизилген.

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Альниязов А.И., бас редактор
Нажимов П.А., жуўаплы редактор
Хошниязов Ж.
Бекбергенова З.У.
Байниязова Т.Қ.
Бекимбетов А.М.

УДК 821.0
КБК 83.3 (5 қар.) +
72.3
Н.-64

МАРАТ НУРМУХАМЕДОВ И СТАНОВЛЕНИЕ ТУРГАНБЕКА АЛЛАНИЯЗОВА КАК ИСТОРИКА

Алланиязов Т.К.

Жезказганский университет им. О.А.Байконурова, Республика Казахстан

Ташкент. Вузгородок. Июнь 1986 года. Успешно заканчивается мой первый год учёбы в аспирантуре. Сдан один кандидатский минимум. Подготовлена статья по теме исследования в «Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекской ССР». Треть текста диссертации практически готова. Впереди аспирантские каникулы. И вдруг, словно гром среди ясного неба, пришла страшная, невероятная по своей безумности весть о трагической гибели ректора Нукусского госуниверситета Марата Коптлеуича Нурмухамедова. Ошеломленный этой вестью, я в первое время не в состоянии был даже осмыслить услышанное. Мне всё казалось, что это чья-то злая и неуместная шутка. Потом пришло понимание всего ужаса происшедшего. И смысл этого ужаса заключался в том, что погиб Человек, который фактически дал мне долгожданный зеленый свет в аспирантуру с отрывом от производства. Человек, имя которого для меня было ещё с первых студенческих лет особым в плане моих представлений о том, каким должен быть человек Науки. Память постоянно возвращала меня к разговорам с моим отцом Алланиязовым Кайыпназаром, который ещё в школьные годы не уставал мне напоминать о том, что там, в далёком Ташкенте живёт и работает первый из каракалпакцев – академик, известный всему миру ученый-филолог. Лишь в студенческие годы, познакомившись ближе с творчеством Марата Коптлеуича, с основными этапами его научной биографии, я стал постепенно понимать значимость такой личности, каким был академик Нурмухамедов. Но в студенческие годы, когда о будущей научной карьере даже ещё не мечтаешь, невозможно было объективно и полноценно понять в полной мере, что такое по большому счёту наука как сфера человеческой деятельности.

Это понимание стало приходить гораздо позже, когда в более чем семилетний период (с 1978 по 1985-е годы) преподавательской работы на кафедре Истории КПСС Нукусского госуниверситета стал вплотную осваивать глубинную историческую науку, такие её аспекты, как историография и источниковедение. И с этим пониманием пришло осознание масштабности личности Марата Коптлеуича, осознание, которое пришло через представление о параметрах того вклада в науку, который он внёс как ученый. Здесь не место говорить о конкретном его вкладе в филологию и историю. Об этом сказано достаточно и, уверен, скажут ещё немало. Здесь речь пойдет о той роли, которую М.К.Нурмухамедов сыграл в моем рывке в

науку.

В течение долгих 7 лет работы в вузе я дважды пытался поступить в аспирантуру МГУ им. М.Ломоносова, но безуспешно. Буду самокритичен: слабое знание иностранного языка и беспартийность оборвали всякую надежду поступить на модное и ключевое в тот период историко-партийное отделение аспирантуры исторического факультета МГУ. Неуспехи и неудачи не сломали меня. Я начал осваивать новую для себя специальность – отечественную историю, причем в историографическом её аспекте. Упорство и настойчивость, стремление и желание стать подлинным ученым, таким, как Марат Нурмухамедов, принесли свои первые плоды. Уже в 1984-1985 годах на страницах «Вестника Каракалпакского филиала АН Узбекской ССР» появляются мои первые научные публикации. Но для рывка вперёд как воздух необходима была аспирантура. Был вариант поступления на отделение истории аспирантуры Нукусского госуниверситета, но там господствовали такие деятели от исторической науки, что вопрос этот даже и не ставился. Не того я был рода племени. Увы, трибализм на моей исторической родине в тот период цвел самым пышным цветом.

Но грянул 1985 год, грянула присной памяти Перестройка, грянули «хлопковые дела» вкупе с Гдяном и Ивановым. Но перестройка имела и свои положительные стороны, и моменты. Новым ректором Нукусского университета (и в прямом, и в переносном смысле) стал М.К.Нурмухамедов, сменивший Ч.А.Абдирова, при котором я, скажу честно, даже в его приемную не мог попасть, не то что в кабинет самого доктора медицины. Подлинная, а не наносная демократичность, открытость и приемлемость нового ректора, его желание радикально изменить ситуацию в университете, его выступления и первые шаги по реформированию университета казалось бесповоротно закостеневшего в рутине застоя, помноженного на трибализм, возродили надежду на успешное решение задачи поступления в аспирантуру с последующим переводом в Ташкентский госуниверситет. И мой первый робкий визит к ректору, изложение ему моих просьб и чаяний не остались без положительных для меня и моей дальнейшей научной карьеры последствий. Отдел науки, безусловно, не без соответствующего устного распоряжения М.К.Нурмухамедова нехотя, но всё же позволил мне принять участие во вступительных экзаменах в аспирантуру Нукусского госуниверситета. Но успешная сдача экза-

менов ещё не означала зачисления в аспирантуру. Для этого требовалась сущая формальность – письменное согласие научного руководителя на имя ректора университета. А вот его-то – научного руководителя – у меня на тот период просто-напросто не было. Его ещё надо было найти. И я срочно вылетел в Ташкент. Но там меня ждало разочарование – и Б.В.Лунин, и Г.И.Желтова (специалисты в области истории исторической науки) ответили отказом, мотивируя его тем, что они чрезмерно перегружены. Фактически же причина была в том, что я был «темной лошадкой», никому не известным преподавателем, без связей и протекции.

Но у меня в Ташкенте были верные друзья и подлинные энтузиасты исторической науки – Германовы Валерий Александрович и Валентина Валентиновна. По их совету я встретился с заместителем директора по науке Института истории при ЦК КП Узбекистана, доктором исторических наук, профессором Валентиной Георгиевной Чеботаревой. Поведав ей свою проблему, я, к своей великой радости, увидел поддержку с её стороны и согласие быть моим

научным руководителем. Узнав от меня, что новым ректором университета назначен Марат Коптлеуич, В.Г.Чеботарева весьма положительно отреагировала на эту новость и с энтузиазмом в течение буквально нескольких минут набросала письмо-согласие на его имя. И любезно попросила меня при встрече с ректором передать ему приветы и наилучшие пожелания. Остальное было делом техники. Уже утром следующего дня я передал письмо лично Марату Коптлеуичу и приветы от В.Г.Чеботаревой. Позитивная реакция ректора была налицо, и он пожелал мне творческих успехов. Так, благодаря поддержке М.К.Нурмухамедова, который все эти годы был для меня образцом Ученого с большой буквы, началась моя научная карьера. Была успешно закончена аспирантура и защищена кандидатская диссертация. Так я стал историком, автором более двух десятков научных монографий по широкому спектру научных проблем истории Средней Азии и Казахстана.

Светлая память о Марате Коптлеуиче, который, безусловно, внёс свой вклад в процесс моего становления как историка, в моём созна-

М.К.НУРМУХАМЕДОВ МИЙНЕТЛЕРИНДЕ ТИПОЛОГИЯ МӘСЕЛҒЕЛЕРИ

Бекбергенова М.Д.

Әжгинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

М.К.Нурмухамедов карақалпақ халқының тарихын, мәдениетін, тилин хәм әдебиятын терең хәр қыйлы аспектлерде изертлеп үйренди. Оның көплеген илимий китаплары, мақалалары хәм мийнетлери белгилі [1].

Қарақалпақ миллий прозасын изертлеу бойынша ислеген жумыслары хәзирги ўақытта айрықша әҳмийетке ийе. XX әсир карақалпақ әдебиятында тийкаргы жанрлардан болған карақалпақ прозасы 1920-жыллардың екінши ярымынан баслап пайда болады. Сол 1950-1960-жылларға шекем карақалпақ прозасы тарихы бойынша арнаўлы түрде илимий жумыслар болмады. Академик Нурмухамедов өзиниң докторлық диссертация жумысын карақалпақ прозасының раўажланыў тарихына арнады хәм бул илимий жумыс карақалпақ әдебиятаныў илиминдеги жаңалық болды, екіншиден, М.К.Нурмухамедовтың карақалпақ миллий прозасын биринши болып изертлеуи менен бирге карақалпақ прозаик жазыўшыларының барлық шығармаларына, биринши фельетон хәм очерклерден баслап, оннан кейин гүрриң, повесть, романлардың мазмуны, темасы, идеясы, қаҳарманлары, образлардың көркемлиги жетискенликлери хәм кемшиликлери, буларға баспа сөз бетлеринде

берилген баҳалар, рецензиялар, мақалалар, олардың дурыслылығы хәм қәтелиги – хәммесине тоқтап өтип, терең талқылап жазыўшының жеке шығармасы хәм оның улыўма дәретиўшилигине теориялық жуўмақлар шығарып сыпатлама береді. Хәзирги ўақытта академик М.К.Нурмухамедовтың карақалпақ прозасы тарихы бойынша изертлеу жумыслары миллий дереклерди үйрениўде әҳмийетли болады хәм оларды карақалпақ прозасын үйрениўдеги энциклопедия, деп есаплаймыз. Себеби ол XX әсир карақалпақ прозасын системалы түрде изертлеп, оны баскышларға бөледі: урысқа шекемги карақалпақ прозасы, урыс дәўириндеги карақалпақ прозасы, урыстан кейинги дәўирдеги карақалпақ прозасы, хәзирги заман карақалпақ прозасы. Еримбет Қдырниязов, Нағмет Кузенбаев, Қарабай Ерманов сыяқлы дәслепки карақалпақ прозасының тийкарын салыўшылардың «Қызыл мугаллим» кол жазба журналында жәрияланған фельетон, очерк хәм гүрриңлеринен баслап, А.Бегимов, Ж.Аймурзаев, С.Мәжитов, К.Султанов, Т.Сейтжанов, С.Салиев, Ж.Сапаров, М.Сейтниязов, Т.Қайыпбергенов, И.Юсуповлардың дәслепки очерклерине

мазмунун келтирип анализлейди, олардын ишинде ең жақсы талантлы жазылганын айырып көрсетеди [4, 37].

«Қарақалпақ повестинің пайда болуы 50-жыллардың орталарынан басланады», – деп тастыйықлайды алым М.К.Нурмухамедов [4, 57]. Идеялық-көркемдік дәрежесі жоқары повестьлерден Т.Қайыпбергеновтың «Секретарь», «Муғаллимге рахмет», «Уйқысыз түнлер», «Сууық тамшы», Ж.Сапаровтың «Үстіртке хұжим», О.Бекбауловтың «Тарас Аралда», романлардан болса А.Бегимовтың «Балықшының қызы», Ж.Аймурзаевтың «Әмиўдәрья бойында», О.Айжановтың «Арал қушағында», А.Бекимбетовтың «Гүрес», К.Султановтың «Ақ дәрья», Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ қызы» х.т.б. көплеген қарақалпақ жазыушыларының прозалық шығармаларын талқылап, олардың миллий қарақалпақ прозасының тарийхындағы орны, көркемдік дәрежесі хәм олардың пүткіл аўқамның әдебий жөнелісі менен өз-ара байланысы машқалалары сөз етиледі. Академик М.К.Нурмухамедовтың қарақалпақ прозасының пайда болуы, қәлиплесіуи хәм раўажланыуы тарийхы бойынша илимий-изертлеу жумысы қарақалпақ әдебиаттаныу иилимнде бийбаха мийрас болып қалды [4, 150].

Академик М.К.Нурмухамедовтың қарақалпақ прозасы тарийхы бойынша жазылған илимий мийнетлери өзінен кейінги алымларға жолды салып берди хәм соңғы илимий-изертлеу жумысларына тийкар болды. Илимпаз тек ғана қарақалпақ прозасы машқалаларын изертлеп қоймастан, соның менен бирге миллий қарақалпақ әдебияты тарийхы, қарақалпақ поэзиясы, қарақалпақ жазба әдебиятының дереклери, қарақалпақ шайырлары Бердақ, А.Муўсаевлардың дәретиўшилиғи, қарақалпақ әдебияты тарийхындағы әдебий байланыслардың орны, көркем әдебиат – жоқары руўхыйлық машқалаларын да изертлеп, көп мақалалар хәм монографиялар жазды. Қарақалпақ миллий жазба әдебиятының дереклерин әйемғи дәўирлерден, Ноғайлы дәўири, оннан да аррағырақ – сақ-массағетлер тарийхы менен байланыстырып изертлеу зәрүрлиғи хаққында бириншилерден болып академик М.К.Нурмухамедов пикир билдиреди [2, 24]. Хәзирғи дәўирде алымның усы илимий көз-қарасы илимпазлар тәрәпинен қолға алынып, даўам етип атыр.

1960-жылы Москва қаласында М.Горький атындағы жәхан әдебияты институтында «Миллий әдебиатлардың өз-ара байланыслары хәм қатнасықлары» атамасындағы конференция өткерилди, бул әнжуманға 400 ден аслам алымлар, әдебиатшылар, дилмашлар, әдебиат сыншылары, илимпазлар Москва, Ленинград, Киев, Минск, Рига, Ереван, Алма-Ата х.т.б. қалалардың

университетлер хәм педагоғикалық институтларынан оқытуышылар, илимий хызметкерлер қантасты. Тийкарғы машқала миллий әдебиатлар арасындағы байланыслар, олардың жеке бир әдебиат тарийхының раўажланыуына тәсири, әдебий дәстүр, миллий мийрас, жазыушының жеке дәретиўшилиғи хәм әдебий дәстүр, әдебий дәстүрдің тәсири хәм көркем аўдарма болды. Белғили алымлар И.И.Анисимов, И.Г.Неупокоева, В.М.Жирмунский, Н.И.Конрад, Г.И.Ломидзе хәм т.б. өзлериниң баянатында жоқарыдағы аталған машқалаларды сөз етти [5, 52].

Академик М.К.Нурмухамедов жәхән әдебиатындағы әдебий жөнелістеғи болып атырған әхмийетли машқалаға қарақалпақ прозасын изертлей отырып, өз пикирин билдиреди. Миллий әдебиатлар бир-бири менен өз-ара байланыста болады, жеке бир дәретиўшилиқ таланттың тәсири болуы мүмкин, бирақ әдебий тәсир жаңа дәрәтпени пайда етсе ғана әдебий дәстүрдің мийрас болып раўажланғанын билдиреди. Егер де еликлеу болса, жаңа шығармалар пайда болмайды, деп мысал ретинде жазыушы Х.Сейтовтың «Агроном председатель» хәм қазақ жазыушысы Ф.Мустафинның «Миллионер» повести, Ж.Сейтназаровтың «Алыстағы жайлауда», Ж.Аймурзаевтың «Әмиўдәрья бойында» шығармаларын атап көрсетеди. Бул теориялық пикирлер миллий қарақалпақ прозасының жетилисип раўажланыуына унамлы пайдасын тийғизди. Сондай-ақ, әдебий байланыслардың бир формасы болған көркем аўдарманың тийкарында жаңа шығармалардың пайда болуы А.Мухтардың «Қарақалпақ повести» Ташкент 1958-жылы, А.Тарковскийдің «Повесть о прекрасной Гулаим» Москва 1958-жылы атап көрсетеди. Академик М.К.Нурмухамедовтың теориялық пикири бойынша, жазыушының дәретиўшилиғин изертлегенде биринши орында жеке дәретиўшилиқ талант дыққатқа алынуы керек. Буған мысал ретинде еки жазыушы Ш.Айтматов хәм Т.Қайыпбергеновтың «Дәслепки муғаллим» хәм «Муғаллимге рахмет» повестьлерин келтиреді. Уқсас тарийхый-социаллық турмыс уқсас тема хәм сюжетлерди пайда етеди, бул жерде әдебий тәсир болмаған, себеби қарақалпақ жазыушысы Т.Қайыпбергенов «Муғаллимге рахмет» повестин қырғыз жазыушысы Ш.Айтматовтан бурын жазды деп дәлийлейди [2, 203]. Илимпаздың бундай теориялық терең дәлилери хәм жуўмақлары миллий қарақалпақ прозасының хәм оның ўәкилери болған қарақалпақ жазыушылардың дәретиўшилиқ өзіншелиғин изертлеуғе тийкар болды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Нурмухамедов М.К. Қарақалпақ әдебиатының рауажланыуына рус әдебиатының тәсири. – Нөкис: Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, 1956; Нурмухамедов М.К. Современная каракалпакская проза. – Нукус: Каракалпакия, 1968; Нурмухамедов М.К. Из истории русско-каракалпакских культурных связей. – Ташкент: ФАН, 1974; Нурмухамедов М.К. Каракалпакская поэзия. – Ташкент: ФАН, 1977; Нурмухамедов М.К. Бердах – основоположник каракалпакской литературы. – М.: Знание, 1978; Нурмухамедов М.К. Аялберген Муўса улы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981; Нурмухамедов М.К. Пушкин, Оренбург и оренбуржцы. – Ташкент: ФАН, 1984.
2. Нурмухамедов М.К. Судьбы народов – судьбы культур. – Ташкент. Изд-во литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1982.
3. Нурмухамедов М.К. Сказки А.С.Пушкина и фольклор народов Средней Азии. – Ташкент: ФАН, 1983.
4. Нурмухамедов М.К. Шығармалары, II том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1985.
5. Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур. – М., 1961.

АКАДЕМИК М.НУРМУХАМЕДОВТЫҢ ИЛИМИЙ МИЙНЕТИНДЕГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ГҮРРИҢДЕРИ

Бекбергенова А.У.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы

Қарақалпақ прозасының хәм әдебиаттаныу илиминин рауажланыуының тийкары деп өзиниң изинде бирқанша мәнили прозалық шығармалар, бахалы илимий мийнетлер инәм етип кеткен белғили жазыушы хәм илимпазларымыз екенин екиленбестен айтыуымыз жүдә орынлы. Соны да айтып өтиу керек, усындай кунлы илимий мийнетлерден илим сырларын үйренген, өзине илимий азық алған хәр қандай илимпаз ямаса илимге қәдем қойып атырған жаслар илимий китапты жазған илимпазға хәуес етиу менен бирге шексиз миннетдаршылық билдириуи тәбийи деп ойлаймыз. Сол айтқанымыздай, қарақалпақ әдебиаттаныу илиминде бизге мийрас, илимий азық есапланған 1985-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан шыққан академик М.Нурмухамедовтың «Шығармаларының еки томлығы» атлы илимий мийнетиниң орны уллы.

Академик М.Нурмухамедов «Шығармаларының еки томлығы» (Нөкис, «Қарақалпақстан» 1985) атлы илимий мийнетиниң екинши томында қарақалпақ әдебиатында проза жанрының пайда болыуы хаққындағы мәселени сөз етеди. Қарақалпақ прозасының тууылыу, қәлиплесиу хәм рауажланыу жолларын хәр тәрепкеме үйрениуде очерк, гүрриң, повесть, роман жанры шығармаларына конкрет анализ береди хәм дәуирлерге бөлип изертлейди. Академик М.Нурмухамедов гүрриң жанры хаққында: «Гүрриң бир ямаса бирнеше ўақыяны қатар алып, сүўретлейтуғын, бир ямаса бир неше қахарман өмириниң пүтин бир дәуирин хәртәрепкеме толық ашып беретутуғын повестьке қарағанда турмыс хақыйкатлығын кишилеу көлемде тар планда сәўлелендиреди», - деп

атап өтеди [1, 18].

Илимпаз М.Нурмухамедов биринши гүрриңлердиң эпизодлық характерге ийе екенин, өмирдиң жеке қубылысларын сәўлелендириуе арналғанын, жазыушының шеберлиғиниң, тәжрийбесиниң, билиминиң еле жетиспей атырғанлығы олардан көринип туратуғын айтып өтеди. Мәселен, Е.Қыдырниязовтың «Шырмал комсомол» (1929), Брештиң (Болысбай Шариповтың) «Елшибек» «Дем алыс күнлеринде», «Зийнеп», «Гүләш» гүрриңлеринде ҳаял-қызлар теңлиғи, минез-қулық темасы ашылады, сатиралық бағдарда жазылғанлығын, бул гүрриңлердиң өз дәуириниң проблемаларын ашыуға әззилик ететутуғын, идеялық хәм көркемлик салмағы кем, тыянақты көркем жуўмақлар, қурғақ баянлаушылық көп екенлиғин айтыу менен бирге орынлы айтып өткен. Сондай-ақ, илимпаз қарақалпақ прозасының тууылыу жылларындағы ең әҳмийетли шығармаларының бири Н.Дәўқараевтың «Көп күнлердиң биринде», 1930-жыллардың басында көлеми хәм идеялық көркемлик дәрежеси бойынша әдеўир салмақты хәм кунлы гүрриңлер: А.Бегимовтың «Биринши адым», «Қызыл кәрўан» 1932, Ж.Аймурзаевтың «Колхоз ери» 1933, Н.Кузенбаевтың «Қызыл жулдыз» 1943, «Еки өмир» 1932, реалы ўақыя хәм фактларды автор өз ҳалында, жасалма бояўлар қоспай ашық сүўретленген К.Сәлимовтың «Мениң еске түсириўлерим» атлы гүрриңи, өткен әсирдиң 30-шы жылларының басындағы республика турмысын сәўлелендиретутуғын «Кеңес келин» 1933-жылы баспадан шыққан гүрриңлерин көрсетиу менен бирге дәслепки прозалық шығармалардың ишинде еле писип жетилис-

пеген, көркемдік жақтан да, идеялық жақтан эззи шығармалар бар екендігін атап өтеді. Мысалы: Н.Кузенбаевтың «1916-жыл» (1932) гүрриңінде құрғақ баянлау орын алғандығын реализм менен көркем шынлықтың орнын натурализм ийелеп кеткен деген пикирді айтады. Және де, ұсындай шығармалардың бири Қ.Ермановтың «Өткен ұақларда» (1933) гүрриңлер топламы, Т.Сейтмамұтовтың «Колхозшылар байрамы» 1932, П.Сейтмұратовтың «Октябрьди қорғаймыз» гүрриңінде шығарманың бас кемшилиги гүрриннің жасалмалығы, жуұмақлардың исеним-сизлиги деген пикирлерін билдиреди. Академик М.Нурмухамедов 1930-жылларда гүррин прозаның тийкаргы жанры болғандығын айта отырып ұсы жыллардағы А.Бегимовтың «Өлим тырнағынан» (1935), атлы гүрриңінде халықтың сөйлеу формалары, жер хәм ел атларына, дәуирдің өзгешеликлерине тығыз байланысқан теңеулер хәм салыстырыулар, терминлер автор тәрәпинен жүдә утымлы қолланылғанын, қахарманның ишки дүңысының жақсы ашып берилгенин, бирақ, гүрриннің кириспеси дым көбейип кеткенин, ол екінши дәрежелі роль ойнау кереклигин сол тийкарда гүрриннің сәтсиз жуұмақланғанын хәмде натурализмнің орын алғандығын атап өтеді. Сондай-ақ, илимпаз Н.Дәукараевтың «Интернатта» (1935) гүрриңінде үш образдың Төреш, Улбосын, Турымбет шебер берилгендігін бирақ гүрриннің мазмұнына аты сәйкес келмейтуғынын атап өтиу менен бирге кемшилиги жетискенлігине қарағанда аз деген пикирди билдиреди. Қ.Айымбетовтың «Әрман» (1939), Д.Назбергеновтың «Төртінши хаял» (1936), «Бийбиш» (1938), «Өкпе» (1933) атлы гүрриндері тек шолыу формасында жазылғандығынын, Ал, Қ.Аралбаевтың «Оралхан» (1934) гүрринлерін жоқары бағалай отырып гүрриннің жетискенліги автордың халықтың сөйлеу тилин, ушқыр сөзлер менен образлы теңеулерди жақсы билетугынлығында, оларды утымлы пайдаланғандығында деген пикирди айтады. Тап ұсындай гүрриндер қатарында Зилқараның «Еркин» (1935) атлы гүрринін атап көрсетеди. Ал, жетискенлігінен кемшилиги жоқары шығармалар деп Ж.Сейтназаровтың «Сайлау алдында» (1938), Д.Назбергеновтың «Колхоз келини» (1935), «Төлеп мерген» (1934), А.Олейниктің «Шығыр намасы» (1934), С.Хожаниязовтың «Тилек» (1940), Алмастың «Өмир» (1936), М.Дәрибаевтың «Қулақ-қалқан» (1936), «Он алтыншы жылдың ойраны» (1936) гүрриндері екенін айтады. Шығарманың сюжети де жасалма, шын мәнісіндегі көркем шығарма деп айтыуға болмайды деген пикирге келеді. Соның менен бирге, илимпаз урыстан соңғы жылларда қарақалпақ прозасының рауажланған хәм кең таралған жанры гүррин екендігін айта отырып, газета,

журнал бетлерінде жанрдың көрнекли орын тутқандығын, баслы темасы урыс ұақыялары, пахтакеш колхозшылар, тракторшылар, агрономлар, ески қалдықларға гүрес тағы басқалар болғандығын, ұсы жанрда жазыушылар Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, Ж.Ташенов, Р.Мажитов, Х.Сейтов, Т.Нажимов, Ж.Сейтназаров, С.Хожаниязов, С.Салиев, А.Бекимбетов, Б.Бекниязова, К.Сұлтанов, А.Тәжимұратов, И.Юсупов, Т.Жұмамұратов, Ө.Айжанов, Т.Қайыпбергенов, Ж.Сапаровлар үлкен үлес қосқанын атап өтеді. Ж.Аймурзаевтың «Келин» «Абадан», А.Бегимовтың «Бир күн», «Илал», Б.Бекниязованың «Пирназар», А.Алиевтің сатиралық гүрриндері «Шаштәрезханада басланған ұақыя», «Турақсыз» «Сырғыяның сыйлығы», Ө.Хожаниязовтың «Мийнет хұждан иси», Ж.Сейтназаровтың «Қыздың қуыанышы», Ө.Хожаниязовтың «Мийнет хұждан иси» гүрриндеріндегі ұақыялар реалы конфликт өмирден алынғандығын, ал, Ж.Аймурзаевтың «Келин» (1946) гүррині белгили бир дәуирдің характерли ұақыясы екенін, «Келин» гүрринінде дәуирдің типлик ұақыясын көркем ашып бергенліктен сол дәуир ушын күтә әхмийетли екенін, хәр дәуирде ески менен жаңаның арасындағы гүрес хәр түрли мазмұнда, формада болатуғынын, өр көкирек өжет гарры Өтемұрат сыяқлы ескиликтің жетекшиси қайсы дәуирде де ушырасатуғынын, турмыс практикасының жеңиси менен жаңалықты мойынлауы өмир өзгериси болғандығын, ұсы моментлерди жазыушы қысқа гүррин арқалы шебер ашып бергенлігін айтып өтеді. Р.Мажитовтың «Сағынып күткенде» гүрринінде урыстағы хәм тылдағы ұақыялар хаққында сөз етилетуғынын, гүрринінде урыстағы хәм тылдағы ұақыялар хаққында сөз етилетуғынын, оның бас қахарманлары Мәмбет хәм Зияда. Бұнда Мәмбеттің урыстағы батырлық хәрекетлері менен Зияданың тылдағы ишенлик хәрекетлері сүүретленетугынын, жазыушы бұл еки унамлы образлар арқалы оқыушыны олар ислеген жақсы пазыйлетлерге, адамгершиликке, тәрбиялылыққа шақыратуғынын, бұл шығарма өз дәуири ушын бағалы екенін, Б.Бекниязованың «Пирназар» гүрринінде өткен дәуирдегі ашықлардың тәғдири, дийқанлардың теңсизлиги жөніндегі ески тема қозғалатуғынын, аталық хәм хәкимлердің ашықлар Назира менен Пирназардың бахтына қол сугыуы хаққында сөз етилетуғынын, автордың жетискенліги халқ тилин жақсы билиуінде, өз қахарманларының лирикалық сезимлеринің, ойларының тәрийпин, аўылдың пейзажын шебер тәрийплеп бериуінде деген бағалы пикирлерін айтып өткен. Сондай-ақ,

Ж.Ташеновтың «Шамурат» (1946) атлы гүрриңи әхмийетли шығармалардан орын алатуғынлығы айтылады. Ұақыя хәм образлардың анықлығы, портретлер шебер жасалғанлығы, қахарманлардың ишки дүньясының ашылыуы илимпаз тәрәпинен жоқары баха алған. Т.Жумамуратовтың «Мухаббат сыры» (1950) гүрриңиниң унамлы тәрәпи автордың психологиялық анализге, өз қахарманларының ишки дүньясын ашыуға, ой-сезимлерин бериуға умтылыуы болып табылады - деп атап өтеди. М.Нурмухамедовтың илимий изертлеуінде И.Юсуповтың қәлемине тийисли «Сейдан гаррының геуиши» (1956) атлы гүрриңи де илимий анализге тартылады. Жазыушының шеберлигин айта отырып, көркемлик

элементлери болған психологиялық анализ, образлы сүўретлеу қураллары, образлардың шынлығы хәм исенимлилиги, халықлық тил, нәзик юмор хәм турмыс шынлығының идеяларын тастыйықлауға утымлы хызмет етип турыпты. Сондай-ақ, илимпаз гүрриңде халықтың өткендеги турмысы 20-жыллардың адамларының психологиясы жүдә терен ашылғанлығын, жазыушы тәбият көринислерине оғада күшли итибар қаратқанлығын жоқары бақалайды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Нурмухамедов М.К. Шығармаларының еки томлығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1985.

ЖИЗНЬ, ОТДАННАЯ НАУКЕ (штрихи к портрету академика М.К.Нурмухамедова)

Мамедов Н.Т.

Бакинский славянский университет, Азербайджан

Марат Коптлеуич Нурмухамедов (06.01.1930–20.06.1986) – крупный каракалпакский и узбекский учёный, один из основателей организаторов науки, первый Председатель Каракалпакского филиала АН Узбекской ССР, основатель Каракалпакского государственного университета, первый академик из числа каракалпаков, доктор филологических наук, член-корреспондент АН Узбекской ССР, автор более 400 научных статей, брошюр, учебников и монографий, посвящённых различным отраслям науки. Его научные труды переведены на многие языки, в том числе на туркменский, казахский, украинский, английский, турецкий, венгерский и т.д.

Мы знакомы с трудами крупного учёного с 80-х годов, когда М.Нурмухамедов был ещё жив. Круг его научных, исторических, культурных, литературоведческих интересов был достаточно широк и многогранен. В своих научных изысканиях академик М.Нурмухамедов охватывал как общие проблемы теории, истории и методологии литературы, вопросы взаимосвязей, литературных жанров, писательского мастерства, художественного метода, так и аспекты национальных отношений, тюркологии, этнографии и др. сферы.

Человек в значительной мере ответственный, не зная покоя, всё время находился в поиске. Когда был ещё молодым, он издал несколько книг, посвящённых актуальным про-

блемам каракалпакской литературы. И далее из-под пера М.Нурмухамедова вышли такие книги, как «Каракалпакская советская проза» (на каракалпакском языке) (Нукус, 1957), «Довоенная каракалпакская проза» (на русском языке) (Нукус, 1959), «История каракалпакской советской литературы» (на узбекском языке) (Ташкент, 1962), «Зарождение каракалпакской советской литературы» (на русском языке) (Москва, 1970), в соавторстве с Т.А.Жданко, С.К.Камаловым был издан фундаментальный труд «Каракалпаки (краткий очерк истории с древнейших времён до наших дней)» (Ташкент: Фан, 1971). Совместно с другими известными русскими, узбекскими и каракалпакскими учёными М.Нурмухамедов входил в редакционную коллегию «Истории Каракалпакской АССР» в двух томах (Ташкент: Фан, 1974), был одним из членов редколлегии (совместно с З.С.Кедриной и Г.И.Ломидзе), участвовал в издании «Истории каракалпакской советской литературы» (Ташкент: Фан, 1981), под его редакцией увидела свет «История Каракалпакской АССР (с древнейших времён до наших дней)» (Ташкент: Фан, 1986). В то же время под его редакцией вышла книга крупного эпосоведа К.Максегова «Каракалпакский эпос (к вопросу о художественных особенностях дастанов и репертуара Курбанбая Тажибаева)» (Ташкент: Фан, 1976), а также интересная книга, подготовленная коллективом авторов

«Развитие жанра поэмы в каракалпакской советской литературе» (Ташкент: «Фан», 1976). Помимо перечисленных, М.Нурмухамедов автор книг «Из истории русско-каракалпакских культурных связей» (на русском языке) (Ташкент, 1974), «Каракалпакская поэзия (краткий очерк)» (Ташкент, 1977), «Судьбы народов – судьбы культур» (Ташкент, 1982), «Сказки А.С.Пушкина и фольклор народов Средней Азии (сюжетные аналогии и переключки образов)» (Ташкент, 1983) и мн. др.

Во время работы над «Каракалпакской литературой» нам в значительной степени помогли исследования М.К.Нурмухамедова, посвящённые истории, этногенезу, фольклору, эпическим образцам, литературы всего каракалпакского народа, откуда почерпнуто достаточно много материалов относительно изучения жизни каракалпаков. В этом смысле значимы книги «История каракалпакской АССР» (том I, Ташкент, 1974); «Каракалпаки», где представлен краткий очерк истории с древнейших времён до наших дней (Ташкент, 1971), «История жизни каракалпаков» (Ташкент, 1986), а также «История каракалпакской советской литературы» (Ташкент, 1981) и т.д.

Не менее ценной является, на наш взгляд, вышедшая под редакцией М.Нурмухамедова книга «Развитие жанра поэмы в каракалпакской советской литературе», посвящённая проблеме развития и становления каракалпакской поэмы [2]. Не останавливаясь над другими работами, хотим особо подчеркнуть весомость этой книги, в которой большое внимание уделяется сочетанию фольклорных и реалистических традиций в произведениях каракалпакских поэтов.

Имея чёткую концептуальную структуру, помимо частей «От редактора», «Введения» и «Библиографии», в данной книге представлены такие разделы, как «Зарождение и становление жанра поэмы в каракалпакской советской литературе», «Положительный герой в каракалпакской советской поэзии 30-40-х годов», «Каракалпакская поэма на современном этапе», вслед за которыми отдельно рассматриваются произведения Жолмурзы Аймурзаева и Ибрагима Юсупова, эпические образцы, каракалпакские поэмы, созданные для детей и о детях, жанровые особенности современных каракалпакских народных дастанов, мало в чём отличающихся от жанра поэмы, а также отдельно представляется современная каракалпакская баллада. На наш взгляд, правы авторы книги, бравшие истоки каракалпакской поэмы из творческого наследия национальных поэтов XVIII в. Жиена жырау («Разорённый край» и «Великая гора») и XIX в. Ажинияза («Бозатау»), Бердаха («Для народа», «Ерназар бий», «Айдос бий», «Амангельди» и «Царь-

самодур»)), посвященные важнейшим событиям, имевшим место в жизни каракалпакского народа.

Начиная с XX в. некоторые каракалпакские мастера художественного слова обратились к этому жанру, применяя национально-специфические особенности поэтического изображения, используя жанр народного творчества, точнее, жанр дастана. Каракалпакские поэты при обращении к жанру поэмы, аккумулируя жанр фольклорной основы и опираясь на национальные традиции, создавали образцы, отвечающие требованию и духу времени.

Следует непременно отметить, что поэма как интересный и излюбленный жанр национальных авторов рассмотрена из разных ракурсов в каракалпакской литературе. Помимо сказанного, в каракалпакском литературоведении поэме посвящено много исследований. Изучение этого жанра продолжается и в наши дни.

В доказательство этой мысли можем сослаться на последующие исследования каракалпакской поэмы. В этом смысле следует отметить недавно защищённую диссертацию доктора философии по филологии Ш.У.Сайимбетова «Поэтические особенности каракалпакских поэм второй половины XX века (1955-1980 гг.)» [3].

Нам кажется, что именно М.Нурмухамедов является одним из тех, кто заложил продуктивный курс изучения каракалпакской литературы, в том числе и поэмы.

Всё это ярко подтверждает мысль о том, что М.К.Нурмухамедов внёс значительный вклад в развитие науки и кадровой подготовке как в родном в Каракалпакстане и Узбекистане, так и на всей территории центрального и среднеазиатского региона. Именно благодаря высочайшим научным качествам талантливый учёный был избран членом многих всесоюзных и международных тюркологических комитетов и комиссий.

Наряду с другими направлениями в организаторской деятельности М.Нурмухамедова велика роль ученого в создании Нукусского музея искусств, в котором специально для И.В.Савицкого была открыта лаборатория по изучению каракалпакского народно-прикладного искусства, коллекция которой легла в основу знаменитого на весь мир Государственного музея искусств Каракалпакстана [5].

Заметим, что путь учёного к науке был тернистым и насыщенным. М.Нурмухамедов очень рано приобщился к образованию, науке. Достаточно отметить, что уже в 23 года, став кандидатом филологических наук под руководством крупного ориенталиста Е.Э.Бертельса и возвратившись в родной Каракалпакстан, он начал вести активную научно-культурную деятельность. Ему не было ещё

полных 30-ти лет, когда он возглавил открывшийся филиал Академии наук Узбекистана в Каракалпакстане.

Много сделал М.Нурмухамедов и в части изучения и исследования истории народа. После защиты кандидатской диссертации М.Нурмухамедов, будучи сыном репрессированного партийного работника, жил и работал как истинный патриот своего народа. Посвящая всю свою жизнь процветанию культуры и литературы каракалпаков, М.Нурмухамедов, будучи целеустремлённым и энергичным, как мы подчеркнули, организовал в Нукусе совместно с Игорем Савицким Музей искусств, впоследствии переименованный в Государственный музей искусств Республики Каракалпакстан им. И.В.Савицкого. Интересно отметить, что М.Нурмухамедов впервые увидел И.Савицкого в Нукусе только в 1956 г.

В 1959 г., когда был организован Каракалпакский филиал АН УзССР, М.Нурмухамедов стал его первым председателем, очень многое сделал для создания отдела прикладного искусства и отдела реставрации. Создание этих отделов дало возможность И.Савицкому развернуть собирательскую деятельность, которому всегда помогал М.Нурмухамедов. Благодаря их совместным усилиям в 1966 г. к их радости Музей был окончательно создан.

Мы очень рады, что нам тоже довелось побывать в этом уникальном музее. Дело в том, что в 2015 г. Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан, Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук проводили Международную научную конференцию, посвящённую изданию 100-томника каракалпакского фольклора под названием «Устное народное творчество в системе национальных общечеловеческих ценностей», где в числе приглашённых были и мы. К тому времени нами уже были изданы две книги учебника «Каракалпакская литература» (Баку: Китаб алами, 2008. – 296 с. (на русском языке) и “Qaraqalpaq

әдәбиyyatı” (Bakı: Elm və təhsil, 2015. – 456 s.).

Конечно, когда мы летели в Каракалпакстан, с собой взяли несколько экземпляров каждого из этих изданий. В зале Каракалпакского драматического театра им. Бердаха с успехом прошла данная конференция, где и нам пришлось выступить. Нас ознакомили с достопримечательностями Нукуса. Тогда же мы получили возможность посетить этот величественный музей, где собрана коллекция из разных регионов Каракалпакстана. В музее, созданном при непосредственном участии М.Нурмухамедова совместно с И.Савицким, мы увидели замечательные художественно-этнографические образцы, которые, безусловно, имеют большую культурную и научную ценность. Буклеты музея, со знанием дела подготовленные на русском, английском и каракалпакском языках, демонстрируют высокое мастерство работников музея. Примечательно, что этот музей по праву занимает одно из ведущих мест среди других известных музеев мира [1].

Обо всём этом мы обстоятельно говорим, чтобы в действительности подчеркнуть сделанное М.Нурмухамедовым и в части музейного дела в Каракалпакстане. Ведь неспроста говорили, если «матерью музея» была Татьяна Александровна Жданко (которая очень многое сделала для изучения истории, этнографии, фольклора и т.д., долгое время находилась в экспедициях на всей территории Каракалпакстана), то его «отцом» называли именно Марата Нурмухамедова [4].

Всё изложенное ярко подтверждает, что академик М.К.Нурмухамедов был незаурядной личностью, сделавшей так много для своего народа. Его общественная, государственная, научная, литературоведческая деятельность, а также стремление развивать культуру, взаимосвязи между народами и странами, яркое свидетельство того, что этот выдающийся учёный прожил достойную жизнь человека-борца за национальное возрождение и формирование

ЛИТЕРАТУРА

1. Забытые полотна. Живопись и графика из собрания Нукусского музея. М., 1988, 51 с.
2. Развитие жанра поэмы в каракалпакской советской литературе. Под ред. акад. М.К.Нурмухамедова. Ташкент: «ФАН», 1976.
3. Сайимбетов Ш.У. Поэтические особенности каракалпакских поэм второй половины XX века (1955-1980 гг.) //АДД. Нукус, 2020. – 57 с.
4. Два директора... art_blog.uz
5. Памяти академика... kultura.uz

ВСЕМИРНО ИЗВЕСТНЫЙ КАРАКАЛПАКСКИЙ УЧЁНЫЙ

Мамбетназарова Р.

*Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук
Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус*

В нынешнем году выдающемуся учёному, литературоведу, академику Марату Коптлеувичу Нурмухамедову исполнилось 90 лет. Его вклад в развитие науки Каракалпакстана огромен. Он был не только ученым, но и общественным деятелем, настоящим патриотом Родины.

М.Нурмухамедов – выдающийся каракалпакский литературовед и критик, крупный ученый с мировым именем. Во многих научных исследованиях академика М.Нурмухамедова рассматриваются вопросы зарождения, становления и дальнейшего развития каракалпакской прозы, освещается история жанра прозы в каракалпакской литературе советского периода.

Известный ученый родился 6 января 1930 года в Турткуле. В городе Ходжейли он начал постигать азы образования. Биография ученого тесно связана с Москвой и Ташкентом, где он учился, работал и жил.

Сегодня имя академика М.Нурмухамедова знают далеко за пределами Узбекистана. Его научные труды, статьи читают ныне не только на каракалпакском, но и на узбекском, русском, казахском, туркменском, таджикском, английском, французском, немецком, турецком и других языках. Он принимал участие и выступал с докладами по самым насущным вопросам современной науки, литературоведения и лингвистики на международных научных конференциях в Ашхабаде и Берлине, Баку и Болонье, городах Непала, Индии, Канады, Кубы, Турции и во многих других местах мира. Он является автором многочисленных научно-критических статей, посвященных каракалпакскому фольклору, классикам родной литературы Бердаху и Жиен-Жырау, творчеству Пушкина, Лермонтова, Некрасова, Горького, Маяковского, Махтумкули и Эргаша Джуманбульбуль оглы.

Стремительный выход талантливого учёного на широкую арену большой науки являет собой живое воплощение высокого политического, социально-экономического и духовного роста каракалпакского народа, резкого подъёма научного потенциала республики в третьей четверти двадцатого века.

Свыше 40 статей, книг и брошюр посвятил учёный изучению проблем взаимосвязей и взаимовлияния современных литератур. Особое место среди них занимают работы, раскрывающие разные аспекты истории и теории творческих связей каракалпакской литературы со сравнительно высокообразованной, богатой реалистическими традициями русской литературой,

а также с литературой близких по языку, духовному складу, обычаям и традициям соседних народов Средней Азии и Казахстана. Впервые в нашем литературоведении он специально исследовал связи творчества А.С.Пушкина с фольклором народов Востока, в том числе и с каракалпакским эпосом. Такова далеко не полная картина научной деятельности учёного, диапазон и масштабы которой гораздо шире узких рамок его основной специальности.

Значительный вклад внёс М.Нурмухамедов в создание истории каракалпакской современной литературы. Им написаны научные статьи о произведениях каракалпакских писателей и поэтов Ж.Аймурзаева, М.Дарибаева, А.Шамуратова, Т.Каипбергенова, К.Султанова, И.Юсупова, Т.Матмуратова и других. Его перу принадлежат мастерски созданные творческие портреты поэтов А.Мусаева, Х.Ахметова, А.Матъякубова, писателя и учёного Н.Давкараева.

В научном мире М.Нурмухамедов широко известен как крупный ученый, неутомимый учитель, заботливо вырастивший большую группу талантливых ученых и педагогов республики. М.К.Нурмухамедов все время тянуло к молодёжи. Будучи ректором Нукусского государственного университета, он наставлял молодёжь выражением гениального нашего предка Ибн Сино: «противник, вскрывающий ваши ошибки, полезнее для вас, чем друг, желающий их скрыть».

Плодотворная научная деятельность, большой организаторский талант, высокие человеческие качества снискали ему глубокое уважение широкой научной и творческой общности, народа и государства, принесли заслуженную славу и авторитет.

В марте 1974 года Марат Коптлеувич Нурмухамедов был избран действительным членом Академии наук УзССР. Он – первый учёный-каракалпак, ставший академиком.

М.К.Нурмухамедов внёс большой вклад в подготовку собраний сочинений Бердаху и Ажинияза, А.Мусаева, Х.Ахметова, А.Матъякубова, Н.Давкараева и многих других.

Под началом М.К.Нурмухамедова защитили кандидатские диссертации каракалпакские литературоведы Н.Жапаков, Г.Есемуратов, С.Ниетуллаев, С.Бахадырова, А.Кожыкбаев. Он был официальным оппонентом при защите докторских и кандидатских диссертаций многих теперь уже ведущих учёных Центральной Азии.

За время работы в Академии наук Узбекистана М.Нурмухамедов провел большое количество встреч с журналистами, общественными деятелями, учеными, писателями, политиками стран Азии, Латинской Америки, Европы, а также главами дипломатических представительств разных стран, принимал от имени Президиума Академии наук даже членов королевских семей, в частности короля Бельгии Бодуэна в 1976 году. Помимо этого, М.Нурмухамедов читал лекции в университете Бомбея (Индия), выступал с научными докладами в Италии, Германии, Ираке, Турции и других странах. И везде он достойно представлял Узбекистан, отечественную науку и свой народ.

Свои силы он вкладывал не только в организацию науки и культуры, его волновало до глубины души все – общественно-политическая деятельность республики, проблемы экологии края. Например, о проблеме Аральского моря он начал говорить до её широкого обсуждения в средствах массовой информации, до официального объявления Арала и Приаралья зоной экологического бедствия. В 1984 году он пишет письмо Чингизу Айтматову, в котором призывает его как гражданина Земли и патриота Родины начать борьбу за спасение Арала, Амударьи и Сырдарьи. В письме он перечисляет социально-экономические проблемы умирающего моря и считает, что жить сегодняшним днем и не предпринимать ничего для снятия остроты проблемы – преступление перед будущими поколениями.

По широте интересов и многообразию занятий его смело можно назвать отечественным энциклопедистом: педагог и литератор, историк и издатель, публицист и критик, наконец, редкий остроумец и эрудит – все это удачно сочеталось в одном лице. К результатам его столь разносторонней деятельности современники относились по-разному, но никогда не оставляли их без внимания. Его отличают такие черты характера, как сила воли, собран-

ность и однонаправленность усилий, напористость, гражданская страсть, обостренное чувство справедливости.

С самого первого и до самого последнего дня своей активной творческой жизни учёный мужественно и самозабвенно боролся за успехи современной каракалпакской науки, за её благополучие и процветание. Он был её горячим поклонником, неутомимым тружеником и страстным пропагандистом.

20 июня 1986 года в возрасте 56 лет академик М.К.Нурмухамедов трагически погиб в автомобильной катастрофе по дороге из аэропорта в город Измир (Турция). Он должен был принимать участие в работе очередного международного Тюркологического Конгресса. Участники конгресса почтили память М.К.Нурмухамедова, его доклад был зачитан и опубликован.

Вся многогранная жизнь М.Нурмухамедова, его плодотворная научно-творческая деятельность могут служить ярким примером беззаветной преданности идеалам науки, верного служения ей, горячей любви к своему родному краю, народу, постоянного стремления возвысить и прославить их. Сделано немало добрых дел по увековечению памяти ученого. Его именем названы улицы, школы, ведомства и учреждения в Нукусе и районах республики. На фасадах зданий Академии наук Узбекистана и Каракалпакского государственного университета, где долгие годы работал М.Нурмухамедов, установлены мемориальные плиты с его барельефным изображением.

Думается, яркая и содержательная жизнь М.К.Нурмухамедова ещё долго будет поражать умы и сердца поколений людей своей безупречностью, кристальной честностью, постоянным стремлением служить своему народу, беззаветной преданностью идеалам науки, примером того, как надо жить и бороться, чтобы навсегда остаться в доброй памяти народа, в его великих исторических свершениях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нурмухамедов М.К. Каракалпакская советская проза. – Ташкент: Фан, 1968. – с. 312.
2. Нурмухамедов М. Краткий очерк истории каракалпакской советской литературы. – Ташкент. 1959. – с. 144.
3. Нурмухамедов М. Современная каракалпакская проза. – Нукус: Каракалпакстан, 1968. – с. 190.
4. Байниязов К. М.К.Нурмухамедов. – Нукус. 1990.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНДА ПОЭМА ЖАНРЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИҮІ (М.К.Нурмухамедовтың илимий мийнети мысалында)

Сайымбетов Ш.О.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкіс қаласы

Поэма жанрын изертлеуде академик М.К.Нурмухамедовтың «Шығармаларының екі томлығы» (I том, Нөкіс. 1983) әхмийетли орын ийелейди.

Көркем әдебиетта жаңа жанрлардың тууы-лығы хәм қәлиплесиуі тосыннан емес. Олар ишки хәм сыртқы тәсирдің нәтийжесинде пайда болатуғын жаңа қубылыс есапланады. XX әсир қарақалпақ әдебиятында прозаның очерк, гүрриң, повесть, роман усаған жаңа жанрлық түрлери сыяқлы поэма жанры да өткен XX әсирдің 30-жыллары пайда болып, қәлиплесиуі дәуірлерин бастан кеширди. Илимпаз

М.К.Нурмухамедовтың «Шығармаларының екі томлығы» мийнетинде лирикалық, эпикалық, драмалық шығармалар менен бир қатарда поэмалардың раўажланыўында рус әдебиятының тәсири мәселелери илимий-теориялық жақтан көрип шығылды. М.К.Нурмухамедов: «қарақалпақ әдебиятында, әсиресе поэзияда алдыңғы қатардағы әдебиет-лардың тәжирийбесин үйрениу қарақалпақ әдебиятында поэмалардың пайда болыуына алып келди» деп жазады [1:63]. Хақыйкатында да, қарақалпақ шайырларының поэзиялық шығармаларды дәретиуде өзбек, казак, әсиресе, рус әдебияты көркем тәжирийбелерин үйрениудеги изленислер қарақалпақ поэмаларының арнаўлы жанр болып қәлиплесиуинде әхмийетли орын ийеледи. М.К.Нурмухамедов жокарыда аты аталған мийнетинде Ж.Аймурзаевтың «Гүрес» (1934-1935), «Гүресте жеңдик» (1936) поэмалары менен бирге 1930-1940-жыллардағы көпшилик поэмалардың рус әдебияты тәсиринде дәретилип, идея-тематикалық, жанрлық жақтан раўажланыу жолына түскенин айрықша атап өтти [1:72]. XX әсирдің 50-жылларынан соң әдебиет-тың басқа жанрлары сыяқлы қарақалпақ поэмалары да халық өмиринде жүз берген жаңа өзгерислерди жырлауға, урысты қаралап, тынышлық, парахатшылықты, халық хожалығын қайта тиклеу темаларын көркем сүүретлеуге бағдарланды. Тынышлық орнатылған елде парахат турмыстың жаңалықларын кең жәмийетшиликке жеткерип бериуде шайырлар өмирдин кең эпикалық сюжетин объектив түрде көркем сүүретлеу менен шекленип қалмастан, лирикалық қахарманның ишки туйғылары арқалы сәўлелендириуге баслы дыққат аўдарды. Бул қарақалпақ поэмаларының қурылысында лиризмнің тереңдесиуине хәм дәслепки лирикалық поэмалардың пайда болыуына алып келди. Поэма дәретиудеги усындай жаңалықты, изертлеуши

Қ.Султановтың «қарақалпақ совет поэмаларының 1930-1940-жыллардағы тарийхы лиро-эпикалық, эпикалық поэмалар менен белгиленди. Елиўинши жылларға келе лирикалық поэмалардың дәрелиуі айрықша дыққатқа миясар» деген пикирлери айқын дәлиллейди [2:20].

Қарақалпақ әдебиятында шын мәнисиндеги лирикалық поэмалардың пайда болыуына халқымыздың талантлы шайыры И.Юсупов 1940-жыллардың ақырында дәреткен «Жолдас муғаллим» (1949) поэмасы менен тийкар салды, десек те болады. Себеби, бул поэма сюжетиндеги халықтың социаллық өмири менен байланыслы болған турмыс хақыйкатлығы, лирикалық қахарманның ишки кеширмелери арқалы ашып бериледи. Яғный, «Жолдас муғаллим»де объектив ўақыяларға, субъектив қатнас жасау айқын сезилип турады. Сонлықтан да, бул поэмаға рус әдебиятының тийгизген тәсирин үйрене отырып, М.К.Нурмухамедов «поэманың әхмийетли хәм унамлы жағы – бул оның терең лирикалығы. Пейзаж лирикасын дәретиуде автор шеберлик көрсеткен деўге болады» деген шешимге келеди [1:177].

М.К.Нурмухамедовтың «рус әдебияты қарақалпақ жазыушыларының шығармаларын еликлеу шығармасына айландырып жиберген жоқ, қарақалпақ әдебиятының миллетлик белгилерин сапластырған жоқ, ал, керисинше, қарақалпақ шайырлары менен жазыушыларын оригиналлыққа, новаторлыққа ийтермеледи» деп айтып өткениндей [1:217], XX әсирдин екінши ярымында қарақалпақ поэмалары терең изленислер хәм новаторлық пенен дәретиле баслады. Нәтийжеде поэмаларда турмыс хақыйкатлығын жаңа ой-пикирге ийе инсан өмири, тәғдири, руўхый дүньясы, ишки психологиясы негизинде ашып бериуге баслы дыққат аўдарылды. Соның менен қарақалпақ әдебиятында лирикалық поэмалар раўажланыу жолына түсти.

Қарақалпақ лирикалық поэмаларының раўажланыуына, усы жанрда жемисли қәлем тербеген талантлы шайыр И.Юсупов 1950-жыллары дәретилген «Акация ғүллеген жерде» (1952), «Ески фонтан ертеги» (1957), «Актрисаның ығбалы» (1956-1958), «Гилемши хаял хақкында хақыйкатлық» (1955-1959) сыяқлы шығармалары менен салмақлы үлес косты. Яғный, талантлы шайыр қарақалпақ поэзиясында өзинен бурын дәретилген эпикалық поэмаларға лиро-эпикалық бағдардағы шығармалары менен үлкен бурылыс жасады.

Әлбетте, бұл шайырдың тынымсыз изленистерінің, әсіресе рус әдебиаты көркем тәжірий-белерінен, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов хәм В.В.Маяковский усаған шайырлардың шығармаларындағы көркем сүүретлеу усылларын үйрениуінің унамлы нәтижелерінен бири болды. Бундай деуимизге И.Ю.Осуповтың поэзиясына рус әдебиатының тийгизген тәсірін хәр тәреплеме үйренген М.К.Нурмухамедовтың «жас шайырдың көплеген поэзиялық шығармаларында Пушкин менен Лермонтовтың романтикалық поэмаларына және лирикасына жақынласыуға умтылышылық бар» деген пикири айқын дәлил болады [1:161].

М.К.Нурмухамедовтың «Шығармаларының еки томлығы» (I том, Нөкис. 1983) илимий мийнетінде ХХ әсир қарақалпақ әдебиатында поэзия, проза, драма хәм поэма жанрларының қәлиплесіуіне, алға рауажланыуына рус әдебиатының тийгизген тәсіри мәселелери кең түрде изертлениу менен бирге, онда рус хәм қарақалпақ мәдени байланыслары, Бердақ Ғарғабай улы менен А.Муһсаевлардың өмири хәм дәретиушилиги сыяқлы әхмийетли мәселелер де көтерилген. Илимпаз қарақалпақ классик шайыры Бердақтың өмири хәм дәретиушилигин үйрениу барысында көркем сөз шеберінің «Шежире»син хәм «Амангелди», «Ерназар бий», «Айдос бий» шығармаларын поэмалар сыпатында қарастырып, көбирек олардың сюжетін, тарийхый қахарманлар образының жасалыуын, идея-тематикалық хәм

көркемлик өзгешеликлерін илимий жақтан ашып беріуге дыққат аударды. Усы бағдарда М.К.Нурмухамедов «халық қахарманлары идеясы Бердақтың «Амангелди», «Ерназар бий», «Айдос бий» поэмаларында өзинің рауажланыуына ериседи» деп белгилеп өтиу менен бирге, классик шайырдың аты аталған поэмаларының тарийхый-социаллық темаларда жазылғанлығын мысаллар менен дәлиллеген [1:310]. Оларда халық батырларының образы менен характерлик белгилери турмыс материаллары тийкарында ашылғаны айрықша атап көрсетилген.

Жуумақлап айтқанда, академик М.К.Нурмухамедовтың жоқарыда атап өтилген илимий мийнетінде ХХ әсирдеги қарақалпақ әдебиатында поэма жанрының пайда болыуы хәм қәлиплесіуі менен байланыслы илимий бағдардағы ой-пикирлери, соңғы жыллардағы изертлеулерге дерек хызметін атқарады. Сонлықтан да, биз бүгинги күнде академик М.К.Нурмухамедовтың илимий мийнетлеріне сүйенип, қарақалпақ поэмаларын әдебий тәсір мәселелери менен коса еле де тереңирек үйренсек, поэма жанрының рауажланыу эволюциясына, типологиясына байланыслы әхмийетли шешімлерге ийе боламыз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Нурмухамедов М.К. Шығармаларының еки томлығы: I том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1983.
2. Султанов Қ. Заманлас жаным менен... – Нөкис: Қарақалпақстан, 1972.

ORTAÇAĞ HÂREZM TARİHİNDE PANDEMİLER

Uli Schamiloglu

Nazarbayev University, Nursultan şehir, Kazakistan

Ortaçağ salgınları veya pandemileri üzerine yapılan araştırmalar, Batı Avrupa ve son zamanlarda Orta Doğu için de kapsamlı araştırmaların konusu olmuştur (örnek eserler için bkz. Herlihy 1997, Benedictow 2004, Borsch 2005, Varlık 2017)¹. Pandemiler sorunu, Hârezm de dahil olmak üzere Orta Avrasya tarihinin incelenmesinde büyük ölçüde ihmal edilen bir konudur. Bu eksikliği, 1980'li yıllardan beri 14. yüzyılın ortalarında başlayan Yersinia pestis bakterisinin neden olduğu “Kara Ölüm” denilen pandemi üzerinde araştırmalar yaparak doldurmaya

çalışıyorum (örneğin bkz. Schamiloglu, 1993, 2004, 2009, 2016, 2017, 2018). Bununla birlikte, 2011 yılında Yersinia pestis'in genomunun dizilenmesinden bu yana (Bos, Schuenemann, Golding, vd. 2011), konu genetikçiler gibi bilim adamlarının ve onların vazgeçilmez meslektaşları, yani arkeologların dikkatini çekmiştir. Yakın zamanda, Avrupa ve Asya tarihinde bir konu olarak Yersinia pestis'in neden olduğu pandemilere mükemmel bir genel bakış Monica Green tarafından yayınlandı. Yenilikçi bir disiplinler arası yaklaşıma dayalı vebanın tarihi hakkında birçok yeni anlayış

¹The publication of this work was included under Nazarbayev University Grant Award Number 090118FD5332. / Bu çalışmanın yayınlanması Nazarbayev Üniversitesi 090118FD5332 Numaralı araştırma Fondu altında yer aldı.

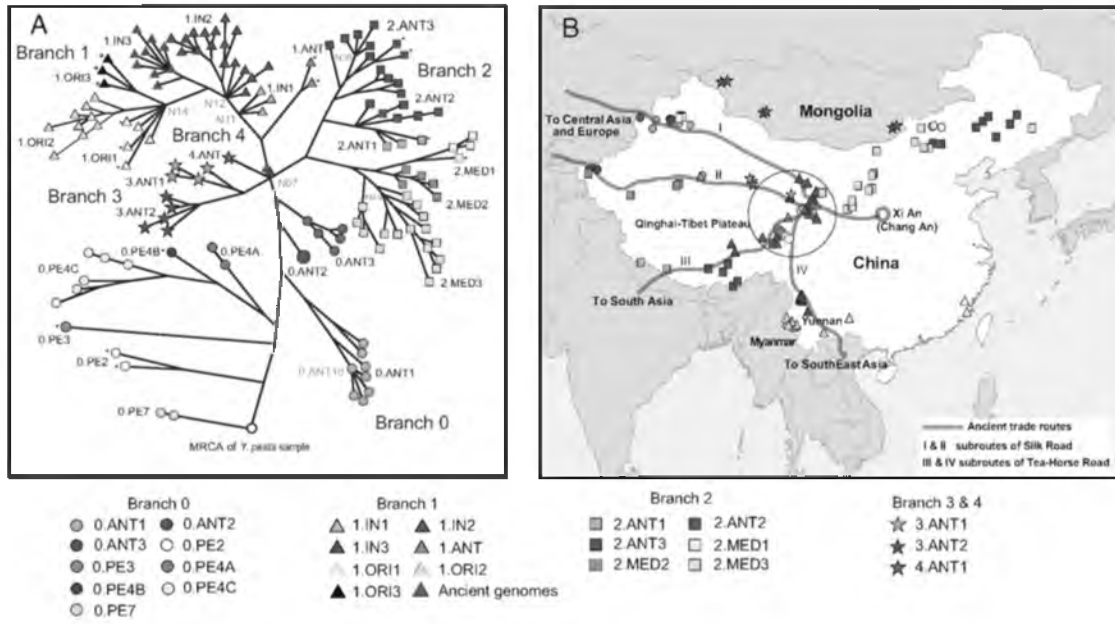

Figure 1. Kaynak: Cui et al. (2013), PNAS (January 8, 2013), vol. 110: no. 2.

sunuyor (Green, 2020).

Ortaçağ veba salgınları üzerine yapılan araştırmalar 2013'te yeni bir döneme girdi. O yıl, üç pandemi üzerine bir çalışma — “Jüstinien Zamanında Veba” (6-8. yüzyıllar), “Kara Ölüm” (14-15. yüzyıllar ve sonrası), ve “modern veba” (19. yüzyıldan günümüze kadar) — Yujun Cui ve uluslararası bir grup araştırmacı, vebadan sorumlu *Yersinia pestis* basilinin mutasyon oranına ilişkin önemli bir makale yayınladı (Cui vd. 2013). Cui'nin grubu Çin ve Doğu Asya'dan 100'den fazla *Yersinia pestis* suşunun genomik dizilerini inceledi. Analizleri, 6-8. yüzyıllarda (“Jüstinien Zamanında Veba”) ve 14.-15. yüzyıllarda ve daha sonra (“Kara Ölüm”) vebanın orta çağa yayılmasının, *Yersinia pestis* yeni türlere neden olan genetik çeşitlilikte ani bir artışla çakıştığını gösteriyor (buna “Büyük patlama” politomisi adını verdiler). Büyük önem taşıyan, dört dalın belirli bir düğümden aniden ortaya çıktığı sonucudur (N07, makalelerinde bkz. Figure 1A). Yeni veriler, “vebanın Çin'den veya çevresinden birçok kez yayıldı, çünkü şecerenin en derin dallanma soyu olan 0.PE7 sadece Çin'de izole edilmiş” ve “eski Sovyetler Birliği'nden izolatlar, daha yakın zamanda gelişen soylara (0.PE2 ve 0.PE4B) ait” olduğuna dair önceki hipotezlerini desteklemektedir (Cui vd. 2013: 579). Bizim bakış açımızdan en önemli şey, soy biliminin en derin dallanma soyunun, 0.PE7'nin Çin'deki Qinghai-Tibet Platosu'nda izole edildiğini ve batı ve güney Çin'deki izolatların çoğunun antik çağların Qinghai-Tibet Platosu'ndan geçen “İpek” ve “Çay-At” Yolları olarak belirlenen ticaret yolları yakınında bulunduğunu gösteren araştırma sonuçlarıdır (Figure 1B). Bu gözlemler, vebanın Qinghai-Tibet Platosu'nda veya yakınında ortaya çıkmış

olabileceğini ve kemirgen popülasyonları arasında eski ticaret yolları boyunca insan seyahatiyle bulaşmış olabileceğini düşündürmektedir (Cui vd. 2013: 579).

Veba, Çin'deki Qinghai-Tibet Platosu'ndan, birçok yöne yayılmak üzere batıya doğru Orta Asya'ya yayıldı. Issık Köl yakınlarındaki Nestorian mezar taşları, burada 1338-1339'da bir veba salgınının meydana geldiğini ortaya koymaktadır (bu yazıtların bir açıklaması ve daha fazla kaynakça için bkz. Thatcher 1967). Kaynaklar, hastalığın Orta Asya'da başladığını ve 15 yıldır orada şiddetlendiğini doğruluyor. İbnü'l-Vardî'ye göre veba, muhtemelen İç Asya anlamına gelen “karanlık ülkesinde” başlayıp Çin, Hindistan, Özbek (bilâd Uzbak), Maveraünnehir, Persler, Xitay, Kırım, Rüm, Kıbrıs ve Arap topraklarına yayıldı (Dols 1974: 448; Dols 1977: 51 n.). Makrîzî'ye göre Büyük Han'ın ülkesinde yani Xitay ve Muğul topraklarında başlamış ve ardından Özbek'in ülkesine ulaşmıştır (Makrîzî/Ziada, ii/3: 773; Dols 1977: 40-41). Veba daha sonra Saray ve Astraxan da dahil olmak üzere Altın Orda şehirlerini vurdu. Kırım'daki İtalyan ticaret kolonileri, Kara Ölüm'ün Konstantinopolis üzerinden Orta Doğu ve Avrupa'ya aktarıldığı nokta oldu (son olarak bkz. Barker. 2021).

Kendi çalışmamda tartıştığım gibi, veba salgınlarının birçok sonucu arasında büyük ölçekli nüfus azalması, bunun sonucunda siyasi yapıların istikrarsızlığı, kültürel ve teknolojik gerileme (marjinal edebi dillerin ani düşüşü dahil), artan ölüme dair kaygı (İngilizce morbidity) ve dindarlık, ekonomik sonuçlar (işgücü sıkıntısı ve enflasyon dahil) ve nüfus baskısı. İbnü'l-Vardî'ye göre, salgın Racab 747/Ekim-Kasım 1346'da “Özbek ülkesi”ne (bilâd Uzbak) ulaştığında,

köyler ve kasabalar sakinlerinden boşaltıldı. Aynı kaynağa göre Kırım'daki bir kâdî 85.000 kişinin öldüğü tahmin ediyor (Dols 1977: 51-52). Altın Orda örneğinde, 1345-1346'da veya daha önceki yıllarda Kara Ölüm'ün Altın Orda'da patlak vermesinden sonraki on yıllar içinde merkezi otoritenin tamamen parçalanmış olduğunu görebiliriz. Şaşırtıcı olan, Altın Orda'nın olduğu kadar istikrarlı kalmasıdır, çünkü devlet yalnızca 1359'da Berdibek Han'ın öldürülmesinin ardından tam bir anarşiye dönüştü. 1350'lerin sonları—1360'ların başlarının İdil (Volga) nehri bölgesinde salgın dalgalarının arka arkaya yaşandığı bir dönem olduğunu belirtmeliyim.

Şimdi Hârezm'e dönersek, o bölge için de özel kanıtlar olduğunu belirtmek isterim. A.H. 746 (1345-1346) yılı için Mucmal-i Faşîhî'de böyle bilgiler verilmektedir:

Hârezm'deki Curcânîya'da bu yıl Hârezm nüfusunun çoğunun öldüğü bir hastalık salgını yaşandı. Her 100 kişiden belki de biri hayatta kalmadı. 28 Receb 746 (24 Kasım 1345) Cuma günü halk, En Yüce Varlık'a alçakgönüllülükle hitap etmek için ibadet alanına gitti. Bundan sonra salgın sona erdi (Faşîh Xvâfi/Farrux: 71; Faşîh Xvâfi/Yusupova: 73-74).

Orijinal Farsça metinde hastalık, vabâ-yi k âti veya 'şiddetli salgın' olarak tanımlanmıştır. Rusça çeviride ise bu 'kolera' (xolera) olarak çevrilmiştir. Kasım 1345'in vebanın Kırım'a ve Karadeniz ve Azak Denizi'ndeki İtalyan kolonilerine yayılmasından sadece bir yıl önce olduğu ve pandeminin Orta Avrasya'da zaten geniş alanda yaygın olduğu göz önüne alındığında, bunu kolera yerine bir veba salgını olarak değerlendirmek mantıklı görünüyor (Urgenç ve Altın Ordu'nun başka şehirlerine dair başka kaynaklar için bkz. Barker 2021: 98 n. 3). Devin DeWeese takdire şayan olmak üzere bu pasajın aslında vebaya atıfta bulunduğunu da anlamıştır, ancak sonrasında hiç şüphesiz meydana gelen politik, sosyo-ekonomik ve kültürel dönüşümleri anlatmıyor (DeWeese 1985: 116-117).

Avrupa ve Orta Doğu'da tekrarlayan veba dalgalarının yarattığı çeşitli etkileri göz önüne alırsak, aynı şeyi Hârezm ve Orta Asya'nın geri kalanı için de tasavvur edebiliriz. 1345, gerçekten de Hârezm'i vuran ilk veba dalgasının yılı olsa bile, 14. yüzyıl boyunca tekrar eden dalgalarla Orta Asya'nın belirli bir demografik düşüş ve siyasi bozulma yaşayacağını beklemeliyiz. Çağatay Hanlığının çöküşü ve Maverâünnehir ile Moğolistan olarak ikiye ayrılmasının böyle bir siyasi bozulmanın açık kanıtı olduğunu ileri sunuyorum. Bununla birlikte, başka bir yerde tartıştığım gibi, Altın Ordu'nun henüz tam olarak açıklığa kavuşturulamayan nedenlerden dolayı çok daha şiddetli nüfus azalmasından muzdarip olduğuna inanıyorum. Bu nedenle, Timur'un bu iki bölgeyi eski Altın Orda topraklarında asla mümkün olmayacak şekilde yeniden birleştirecek

insan kaynağına sahip olduğunu anlayabiliriz. Sonuçta, Altın Orda devleti 1359'dan sonra çöktüğünde, bu bölgeler Rus İmparatorluğu'nun genişlemesine kadar asla yeniden birleşmedi. Timur, yeni bir birleşik devlet (1379'dan sonra Altın Orda'ya kaybedilen Hârezm dahil) ve 1390'larda eski Altın Orda topraklarında sefer yapmak için yeterli kuvvete sahip olmakla kalmadı, aynı zamanda Toktamış'ın 1390'larda batıya gittiğini de görüyoruz. Toktamış, Altın Orda topraklarına (aslında Cöçi ulusu'nun batı kısmı olan Ak Orda'ya) beraberinde Şirin, Barın, Arğın ve Kıpçak boylarını getirdi. Bunlar Kazan ve Kırım da dahil olmak üzere Geç Altın Orda hanlıklarındaki kabilelerin temelini oluşturacaktı. Pandemiden önceki Ak Orda kabilelerinin Kıyat, Kongrat, Sicivut ve Mangıt olduğunu dikkate alırsak, doğudan gelen kabilelerin muhtemelen görece az nüfuslu bir bölgeye taşındığını görebiliriz.

Orta Asya'da bu dönemde, 15. yüzyılın başlarına kadar Türkçede yeni edebi eserlerin üretiminde bir kesinti görüyoruz. Ayrıca, Orta Asya'nın doğu bölgelerinde (belki de pandemiden daha az etkilendiği için) daha fazla kültürel canlılığa işaret edebilecek olan Uyğur yazısının geçici rönesansını da görüyoruz. Farsça Kalendarname veya Türkçe olan Nehç ül-feradis: Uştmaxların açuq yolu gibi Altın Orda'da yazılan bazı eserlerin bu dönemde dindarlığın arttığını yansıttığına da inanıyorum. Süleyman Çelebi'nin 15. yüzyılın başlarında Bursa'da yazdığı Vesilet ün-necat ('Kurtuluş Yolu') başlıklı Mevlid için de aynı şeyi söyleyebilirim. Hem Nehç ül-feradis: Uştmaxların açuq yolu hem de Vesilet ün-necat'ın başlıkları, her ikisinin de Allah'ın cezasına cevaben dindar bir eylem olarak yazıldığını göstermektedir. Muhtemelen aynı şey Kamâl ad-Dîn Husayn Hârezmî'nin Keşf al-Hudâ'sı için de söylenebilir, çünkü Kaşidet ül-Burdah da Hz. Muhammed'in doğum gününü kutlamak için kullanılan bir metin olarak kabul ediliyor?

Hem Cengizidler hem de Cengizid olmayanlar arasındaki yoğun siyasi güç rekabetiyle, (pandemi öncesi zamanlarda Özbek Han mahkemesinde zaten önemli olan) İslami dindarlık, 14. yüzyılın ortalarından itibaren Altın Orda topraklarında Cengizid kanının yanı sıra siyasi meşruiyette ikinci bir unsur olarak artan bir önem kazanıyor. Dindarlıktaki bu artışın ve İslami meşruiyetin artan öneminin, bu pandemi çağında Orta Asya'da Sufizmin daha da gelişmesine nasıl katkıda bulunmuş olabileceğini merak edebiliriz. Sonunda, ortaçağ pandemilerinin tarihi üzerine yapılan yeni araştırmalar ışığında, Hârezm ve Orta Asya tarihinin incelenmesini daha karmaşık ve etraflı hale getirmek gelecekteki araştırmacıların bir görev sayılmalıdır.

1. Barker, Hannah (2021). "Laying the Corpses to Rest: Grain, Embargoes, and Yersinia pestis in the Black Sea, 1346–48". *Speculum*, Volume 96, Number 1 (January), 97-126. doi: 10.1086/711596, 0038-7134/2021/9601-0003.
2. Benedictow, Ole J. (2004). *The Black Death, 1346-1353: The Complete History*. Woodbridge, Suffolk: Boydell.
3. Borsch, Stuart J. *The Black Death in Egypt and England: A Comparative Study*. Austin: University of Texas Press, 2005.
4. Bos, K., Schuenemann, V., Golding, G. et al. (2011). "A draft genome of Yersinia pestis from victims of the Black Death". *Nature* 478: 506–510. <https://doi.org/10.1038/nature10549>.
5. Cui, Yujun et al. (2013). "Historical variations in mutation rate in an epidemic pathogen, Yersinia pestis". *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 110(2) (January 8): 577-582. <http://www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.1205750110>.
6. DeWeese, Devin A. (1985). "The Kashf al-Hudā of Kamāl ad-Dīn Husayn Khorezmī: A Fifteenth-Century Sufi Commentary on the Qasīdat al-Burdah in Khorezmian Turkic. Text Edition, Translation, and Historical Introduction". Ph.D. dissertation: Indiana University-Bloomington.
7. Dols, Michael (1974). "Ibn al-Wardī's Risālah al-naba' 'an al-waba', A Translation of a Major Source for the History of the Black Death in the Middle East". *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History. Studies in Honor of George C. Miles*, ed. D.K. Kouymjian. Beirut: 443-455.
8. Dols, Michael (1977). *The Black Death in the Middle East*. Princeton, 1977.
9. Faṣīḥ Xvāfi, Faṣīḥ al-Dīn Aḥmad. *Mucmal-i Faṣīḥi*, ed. Maḥmūd Farrux. Maṣhad: Čāp-i Tūs, 1961.
10. Faṣīḥ Xvāfi, Faṣīḥ al-Dīn Aḥmad. *Mudjmal-i fasixi*. (Fasixov svod), terc. D.Yu. Yusupova. Tashkent: "Fan", 1980.
11. Green, Monica H. (2020). "The Four Black Deaths". *The American Historical Review*, Volume 125(5): 1601–1631. URL: <https://doi.org/10.1093/ahr/rhaa511>.
12. Herlihy, David (1997), ed. Samuel K. Cohn, Jr., *The Black Death and the Transformation of the West*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
13. el-Makrīzī, Takī el-Dīn Aḥmad ibn 'Alī 'Abd el-Kādir. *As-sulūk li-macrifat duwal al-mulūk*, ii/3, ed. M.M. Ziada. Cairo, 1958.
14. Schamiloglu, Uli (1993). "Preliminary Remarks on the Role of Disease in the History of the Golden Horde". *Central Asian Survey* 12(4): 447-457.
15. Schamiloglu, Uli (2004). "The Rise of the Ottoman Empire: The Black Death in Medieval Anatolia and its Impact on Turkish Civilization". *Views From the Edge: Essays in Honor of Richard W. Bulliet*, ed. Negin Yavari, Lawrence G. Potter, and Jean-Marc Oppenheim. New York: Columbia University Press: 255-279.
16. Schamiloglu, Uli (2009). "Çernaya smert' i ee posledstviya". *Istoriya Tatar s drevneyshix vremen v semi tomax: iii. Ulus Djuçi. Zolotaya Orda. XIII–seredina XV v.*. Kazan, Part VI, Chapter 1.2: 686-690.
17. Schamiloglu, Uli (2016). "The Plague in the Time of Justinian and Central Eurasian History: An Agenda for Research". *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honour of Peter B. Golden*, ed. Osman Karatay and István Zimonyi, *Turcologica* 104. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 293-311.
18. Schamiloglu, Uli (2017). "The Impact of the Black Death on the Golden Horde: Politics, Economy, Society, and Civilization". *Golden Horde Review / Zolotoordinskoe obozrenie* 5(2): 325-343.
19. Schamiloglu, Uli (2018). "Reflections on Regional Variation in the Impact of the Black Death on the Golden Horde". *Tyurkologicheskie issledovaniya / Turkological Studies* 1(3): 19-22.
20. Thacker, T.W. (1967). "A Nestorian Gravestone from Central Asia in the Gulbenkian Museum, Durham University". *The Durham University Journal* 59: 94-107.
21. Varlık, Nükhet (2017). *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600*. New York: Cambridge University Press.

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА МИЛЛИЙ-ЭТНОГРАФИК ТАЛҚИНЛАР («Алпомиш» достонининг ўзбек ва қорақалпоқ вариантлари асосида)

Алламбергенова Н.Г.

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

«Алпомиш» достонининг ўзбек ва қорақалпоқ версиясининг деярли барча вариантларида бош қаҳрамоннинг тугилиши ҳамда улғайиб камолга келиши муайян даражада гайритабиий сирга йўғрилган ҳолда талқин этилади. Бу билан уларга хос ноёб хосиятлар – фавқуллодда

куч-қувват, ўтда ёнмаслик, сувда чўкмаслик, баданига ўқу-найза ўтмаслик каби хислатлар – оғзаки ижодга хос тарзда далилланади. Бироқ, «достонлар вариантларида айнанлиқдай кўринган бир сюжет доирасидаги ўхшашлик, мазмун-моҳиятдаги бир хилликда уларнинг

хар бирига тегишли ўзига хосликлар, тасвир ва ифодалардаги ранг-барангликлар мавжуддир-ки, бу ҳол вариантларнинг бадиий-эстетик ва тасвирий жиҳатдан бири иккинчисидан фарқ қилувчи, бири биридан гўзал мустикал асарлар даражасига кўтарган» [3,6]. Мана шу хусусиятлар келиб чиқиши бир бобосюжетга асосланувчи «Алпомиш» достонининг ўзбек ва қорақалпоқ версияларини ҳар бир халқкагина мансуб миллий қаҳрамонлик достони даражасига кўтарган.

Ҳақиқатан ҳам, «миллий версиялардаги ўзига хосликни англатишда достон қаҳрамонларининг ташқи кўриниши, ижтимоий ҳолати, ҳаётий анжомлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Достонда қорақалпоқ халқининг турмуш тарзини аниқ кўрсатадиган жуда кўп тарихий-этнографик материаллар мавжуд» [4,430]. Шу ўринда туркий халқлар фольклори ва этнографиясини ўрганган олимлар тадқиқотида асосланган ҳолда, биз таҳлил қилган ўзбек ва қорақалпоқ версияларидаги бош қаҳрамонларнинг миллий кийимлари тасвири эътиборга моликдир:

*Атлас кўйлак хўп бир енг и тор экан,
Қирқин қизлар унга хизматкор экан,
Ун тўрт яшар экан, айни камоли,
Бошида пиртирлар ловдон рўмоли* [1,99].

Фозил шоир Барчин портретини тасвирлашда унинг атлас кўйлакда ва бошига ловдон рўмол ўрагани ҳақида айтади. «Ловдон» сўзи «Алпомиш» достонининг изоҳли лугатида «қизил ипак, қимматбаҳо нафис мато» [5, 57] деб таърифланади.

Демак, Барчиннинг атлас кўйлак ва қизил ипак рўмоли ўзбек аёлларининг қимматбаҳо миллий кийимларидандир. «Миллатнинг белгиси, – дейди фольклоршунос Қ.Мақсегов, – тилида, уст-бош кийимида, уй-анжомларида, хаттоки ейдиган овқатларида ҳам кўринадир» [6, 8]. Ана шу ақида қорақалпоқ версияси кийимлар тасвирида ўзининг яна бир бор тасдиғини топади.

«Гўлпарийнжан, он сегиз жасында, алтын сәўкеле басында, Алпамыс ҳар ақшам кўни кирип түсине, өзін тоқтата алмай, отаўлардан тысқары қаңғып кетип, таўлардың үстине шығып, өз-өзинен сарнап, яки күлип, яки жылап» [2, 291].

Қорақалпоқ аёлларининг бош кийими ниҳоятда ҳайратланарли. Масалан, «сәўкеле» бу – қулоқчинли қаттиқ думалоқ бош кийими бўлиб турли металл нақшлар (асосан қумуш), рангли тошлар ва дурлар билан безатилган мазкур аёллар бош кийими шакли дубулгани эсга солади. Мана шунга ўхшаш аёллар бош кийими Волга бўйи минтақасида ҳам кенг тарқалгани ҳақида маълумотлар мавжуд.

«Сәўкеле» атамаси қорақалпоқ халқининг энг қадимий достонларидан бири «Қирқ қиз» достонида учрайди. Асар бош қаҳрамони Сарбиназ сәўкеле кийиб жангга отланади. У харбий раҳбарнинг – Сарбиназнинг қуч-қудрати тимсоли ҳандир [7, 484]. Шундан айёнки,

сәўкеле миллий бош кийим сифатида жуда қадрланади.

Қорақалпоқ аёлларининг миллий кийимларидан яна бири «жегде» – бу устки кийим бўлиб, турли нақшлар билан безатилган бўлади.

*Тал шыбықтай таўланган,
Таўыс киби сайланган,
Жўзлери малак-малак,
Жегдесин қыя жамылган,
Иши оттай қамылган* [2,406].

Достоннинг қорақалпоқ миллий версияси Қияс жилов Қайратдинов вариантдан олинган мазкур матнда ишлатилган «жегде» – бу қорақалпоқ аёлларининг миллий кийимларидан бири, ўзбек аёлларининг паранжисини эслатадиган чопон. Унинг бўйин қисми ипакдан тўқилган нақшлар билан безатилади. Жегдеда киймешек кашталарига ўхшаш безаклар тикилади.

*Жеталмассаң, жолың мәнзилден
жырақ,
Барийнжан жүргенди келгей деп
жылап,
Буннан барып келинди алып келмесең,
Киймешекли қатын сеннен
жасаксырақ»* [2, 15].

Қадимда қорақалпоқ қизлари 14-15 ёшдан бошлаб жегде кийиб юришган. Бу ёшдаги қизлар қизил рангли жегде кийишган бўлса, 35-40 ёшли аёллар оқ жегде кийганлиги ҳақида этнографик манбаларда кўрсатилган [7,484].

Миллийликнинг яна бир белгиси бўлган уй анжомлари ва истеъмол қиладиган таомлари ва урф-одатларига эътибор қаратамиз:

«Бойбича меҳмонларга ош тараддуд қилди, зиёфатга палов пишириб, паловни дамлаб: «Энди меҳмонлар билан гаплашиб ўтирайин», – деб бойбича ҳам кеп ўтирди» [1,95] ёки *«Меҳмонларни булар ўтқизиб, қўлини ювдириб, дастурхон солди. Уч товоққа ошини сузиб, он кеп меҳмонларнинг олдида қўйди»*. Бу ерда миллий таом билан бирга ўзбек халқига хос булган удумлар ҳам акс эттирилмоқдаки, достонда миллийликни акс эттирадиган, этнографик тадқиқотлар учун ҳам манба бўла оладиган ўринлар ниҳоятда кўп учрайди:

*Эне, байдын қызы Барийнжан...
Бир қолы ақ сийнесинде,
Бир қолы оң дизесинде,
Қыймырып шықты майданга.
Қалмақларды көрген соң қайнаға
мисетинде көрди, дизесин басып сәлем берди* [2,13].

Достон матнидаги бу каби ўринлар қиёсий-этнографик ўрганишни талаб қиладир.

Ягона бобосюжет асосида яратилган «Алпомиш»нинг ўзбек-қорақалпоқ версияларидаги юкоридаги каби миллий-этнографик талқинлар миллий колоритни беришда муҳим аҳамият касб этади.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Алпомиш. – Тошкент: Фан, 1999.
2. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2007. – Т. 1-8.
3. Мирзаев Т. Бири бирідан ғұзал// Ұзбек халқ оғзаки ижоди ёдғорликлари. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 2015.
4. Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы: Филол. илим. докт. ... дис. – Нөкис, 1963.
5. Мирзаев Т., Эшонқулов Ж., Фидокор С. «Алпомиш» достонининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ergus-press-media, 2007.
6. Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраўлар, баксылар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992.
7. Народы Средней Азии и Казахстана. Под ред. С.П.Толстова, Т.А.Жданко, С.М.Абрамзона. Н.А.Кислякова. – М.: АН СССР, 1962.

ҚАРАҚАЛПАҚ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРЫНЫҢ ОРЫС ХӘМ ИНГЛИС ТИЛЛЕРИНДЕГИ ЭКВИВАЛЕНТЛЕРИ

Альниязова Г.А.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы

Бизің ана тилимиз қандай бай хәм гөзал! Лекин неге биз өз сөзимизге, сәўбетлеслеримиздің қалай сөйлеўине кемнен-кем итибар беремиз... Ана тили — бул хаўа, суў, ашық аспан, жарқыраған қуяш, оларсыз инсан жасаўы мүмкин емес. Ал енди бизің жанлы хәм әжайып, құдиретли де ийкемли, сыпайы да ништерли ана тилимиз бола тура, көпшилигимиз «қәлипке салынған» ибараларды көп қолланып, шырайсыз, талғамсыз сөйлеймиз.

Тилимиздеги терең мәнили гәплер нақыл-мақалларсыз пайда болыўы мүмкин емес. Усы жерде соны да атап өтиў керек, нақыл хәм мақаллар улыўма уқсас болғаны менен, хәр қайсысының өзине тән өзгешеликleri де бар.

Олардың улыўма уқсас белгилери ретинде төмендегилерди көрсетиўге болады: а) қысқа айтылыўы; б) турақлылығы; в) сөйлем менен байланыслығы; г) сөз өнерине тийислиги; д) кең көлемде қолланылыўы.

Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары өз-ара мазмун, әсиресе усы мазмунлық өзгешеликти пайда етиўши дүзилis өзгешеликlerine қарай парқланады. Нақыл қурамындағы сөзлер анық дәл мәнисти билдиреди. Сонлықтан ондағы сөзлер тыңлаўшыға ақыл, үгит-нәсият сыяқлы еситилип, хешқандай қосымша түсиндириўди талап етпейди.

Ал мақалдың қурамына кирген сөзлер аўыспалы, астарлы мәнисти аңлатады. Сонлықтан ондағы сөзлердің мәниси хәрқандай жағдайға байланыслы аўыстырылып қолланыўға, түсиниўге бола береді. **«Қызым саған айтаман, келиним сен тыңла»** сыяқлы қулақ-қағыс арқалы әмелге асырылады. **«Жаман дос жаўдан жаман», «Жақсының жаты болмас, жаманның уяты болмас»** деген нақыл-мақаллар өзлериниң туўра мәнисинде қолланылса, **«Сырын билмеген аттың**

сыртынан айланба», «Өгизге туўған күн баспаққа да туўады», «Ийтти сүйек пенен урсаң қаңсыламайды» усаған нақыл-мақаллар астарлы мәнини билдиреди.

Нақыл-мақаллар өзиниң грамматикалық жақтан беккем түрде байланысыўы, лексикалық жақтан бирлиги, ажыралмаслығы бойынша фразеологиялық сөз дизбеклерине жақын турады. Нақыл-мақаллардың лексикалық грамматикалық жақтан турақлылығы хәм тыянақлылығы олардың сөз дизбеклериниң ишинде белгили орын тутатугынлығын көрсетеди. Солай да тил билиминде олардың турақлы сөз дизбекleri ишиндеги орны елге шекем толық анықланған жоқ.

Соңғы ўақытлары гейпара тилши илимпазлар нақыл-мақалларды фразеологиялық сөз дизбеклериниң өз алдына топары деп есаплаўды макул көрмекте [1:145]. Хәзирги қарақалпақ тилинде нақыл-мақаллар оғада көп. Олар халықтың әсирлер бойы өмир сүриўи даўамында дөреген. Мысалы: **«Жақсының жаты болмас, жаманның уяты болмас», «Адам сөйлескенше, жылқы киснескенше», «Адам тилинен, мал шақынан», «Ер туўған жерине, ийт тойған жерине», «Ет етке, сорпа бетке»** т. б.

Мақаллардың көплиги соншелли, турмысымыздағы хәр бир жағдайға байланыслы кереги табылады. Бизге унамайтуғын биреў арық болса, **«қабырғасы сай-сай», «қақпаш балықтай»** деймиз, ал семиз болса **«гүбидей», «топан тыққандай», «гүпшектей»** деп қоямыз. Тапсырылған исти бүлдирген адамға **«шаймий», «қабақ бас»** деп урысамыз.

Аз сөзли, терең мазмунлы, көп қырлы, терең сырлы болып келетугын халық даналығының бир түри болған нақыл хәм мақаллардың қарақалпақ аўызеки әдебиятында

тутқан орнының ұлтылығын усы хаққындағы халықтың **«Бир айтпаса нақылды ақылсыз айтпайды, ақыллы адам сөз айтса нақылсыз айтпайды»** деген ибарасы тилимиздегі нақыл-мақаллардың үлкен бир әжайып сөз өнери екенлигин көрсетеди.

Нақыл-мақаллар турмыстан дөреп отырады. Онда хәр қыйлы дәуірлердегі хәр қыйлы турмыслық жағдайлардан туўған халықтың жуўмақланған ой-пикирлери, ишки сезимлери, тәжирийбелери, руўхый байлығы берилип отырады.

Халық нақыл-мақалларында әсирлер даўамында адам турмысында ушырасатуғын жаман хәм жақсылық нәрселердің ақыбетлери хаққында, жаманлықтан аўлақ болыў, жақсылықты бәрха көзде тутыў туўралы нәсият етеди.

Халық турмысының хәр қыйлы тараўларындағы ис-хәрекетлерине байланыслы нақыл-мақаллар жүдә көп. Мәселен, мал-шарўашылығына байланыслы нақыл-мақаллар: **«Мал ашыўы, жан ашыўы», «Мал бакқанға питеди», «Малды тапқанға бактыр, отынды шапқанға бактыр», «Жерин отлы болса, малың сүтли болады»** х.б. Сондай-ақ, дийқаншылыққа байланыслы нақыл-мақаллар да жийи ушырасады: **«Жер айдасан гүз айда, гүз айдамасан жүз айда», «Сағадағы суў ишеди, аяқтағы уў ишеди»** х.б.

Халық хәр қандай аўыр жағдайларда да, тәбийғый апатшылыққа ушыраса да, руўхый байлығын жоғалтқан емес. Туўған-туўысқанларын, пүткил елди бирликке, дослыққа шақырып отырады. Оларға мысал ретинде төмендегі нақыл-мақалларды келтириў мүмкин. **«Кең кийим тозбас, кеңесли ел азбас», «Болайын деген елдің баллары бирин-бири батыр дер, тозайын деген елдің баллары бирин-бири қатын дер», «Мың қосшыдан бир басшы», «Балық басынан ширийди», «Май айныса дуз салады, дуз айныса не салады»** х.б.

Әлбетте, бул нақыл-мақаллар үлкен тәрбиялық әхмийетке ийе. Олар аз сөзли, терең мәнили көркем сөз маржаны, халықтың руўхый ғәзийнесиниң ҳасыл дүрданалары болып есапланады.

Нақыл-мақаллардың хәр қандай халық тилинде тутқан орны айрықша. М. А. Шолоховтың атап көрсеткениндей, «халықтың ең уллы байлығы — оның тили! Инсан ой-пикири хәм тәжирийбесиниң ада болмас ғәзийнелери мың жыллар даўамында топланып, тилде мәңги мөрленген. Халықтың тил дәрәтпелериниң хеш биреўинде нақыллардағыдай күш пенен хәм соныңдай көп тәрәплеме оның ақыл-ойы баян етилмейди, миллий тарийхы, жәмийетлик дүзими, турмысы, көз-қарасы анық сәўлеленбейди» [2:111]. Усы пикирди даўам

ете отырып, белғили рус фольклор изертлеўшиси В.П. Аникин былай деп жазады: **«Тарийхшы нақыл-мақаллардан әйемғи дәуир хәм ески заманлардағы әхмийетли ўақыялар туўралы мағлыўматлар излейди. Юрист нақыл-мақалларды халық турмысының жазылмаған нызамлары сыпатында баҳалайды. Этнограф халықтың ушырма сөзлеринде жоғалып кеткен дәстүрлер хәм үрп-әдетлерди көзде тутады. Философ нақыл-мақаллар арқалы халықтың сана-сезиминиң, ой-пикириниң бағдарын түсиниўге хәрекет етеди»** [3:7].

Усы көз-қарастан нақыл-мақалларды хәр тәрәплеме үйрениў, әсиресе хәр түрли тиллерди салыстырма изертлеў өзине тән қызығушылық туўдырады. Себеби, халықлар, олардың тиллери хәр қыйлы болғаны менен, бәриниң ойлаў системасы, түсиниклери жүдә уқсас болып келеди.

Биз усы мақаламызда қарақалпақ, орыс, инглис тиллериндегі нақыл-мақалларды салыстырма үйрениўди мақсет етип қойдық. Топланған материаллардың рәң-бәреңлиги, және де жумыс көлеминиң шекленгенлигине байланыслы нақыл-мақаллардың бир ғана бөлегин, яғный курамында хайўан атлары қолланылған қатламын ғана үйрениў объекти етип алдық.

Нақыл-мақаллардағы хайўан атлары (зоонимлер) аўыспалы метафоралық лексика-семантикалық мәнилерде, яғный адамларға байланыслы қолланылады, мысалы: **«Ол нағыз сунқар-ғой»**. Сондай-ақ, теңеўлерде, нақыл-мақалларда хайўан атлары тиккелей ямаса өзлестирилген ҳалда қолланылады: **«Бөриге байлаған ылақтай», «Байлаўлы баспақтай», «Жаўраған торғайдай», «Суўдан шыққан тышқандай», «Қырлап қалған балықтай»** х.б.

Нақыл курамындағы зооним семантикалық орай хызметин атқарып, ол пүткил нақылды метафораға айландырыўшы тийкарғы мәнисти билдиреди. Мәселен, **«Сыйлағанды сыйыр билмес, сыйпағанды ешек билмес»//«Посади свинью за стол, она и ноги на стол»** нақылында **«сыйыр», «ешек», «свинья»** — «жақсылықты билмейтуғын адам» мәнисин билдиреди. **«Ийтке ийт өлими»//«Собаке собачья смерть»** нақылында да «ийт» зоониминиң эмоционал-баҳалаў ўазыйпасы айқын көринеди — «пәс, жарамас адам». Көринип турғанындай, жоқарыдағыдай нақыллардағы зоонимлерди өз алдына бөлип алып қолланғанда да сол мәнини билдирип келе береді. Соның менен бир қатарда контексттен тыс, өз алдына тар мәнистегі метафора сыпатында қолланыла алмайтуғын зоонимлерден туратуғын нақыллар да ушырасады: **«Алдыңғы өгиз қайдан жүрсе, кейингиси де соннан жүреді»//«Куда конь с копытом, туда и рак**

с клешней».

Салыстырылып атырган тиллердеги нақыллардың көпшилигі синонимлес болып келеді. Олардың айырым түрлері төмендегіше:

а) нақыл дүзилісі уқсас болып, лекин хайуан аты өзгеше болады: «**Тышқан пышыққа дос емес**»//«**Волк (гусь) свинье не товарищ**»//«**The scalded cat (dog) fears cold water**»;

б) нақыл дүзилісі толығы менен (зооним менен бирге) өзгереді, лекин мәнісі уқсайды: «**Аспандағы жұлдыздан қолымдағы кундызым артық**» = «**Ортақ өгізден өз бузауым жақсы**»//«**A hog in armour is still but a hog**» = «**Cut off the dog's tail and he will be a dog still**», «**Лучше синица в руке, чем журавль в небе**» = «**Лучше голубь в тарелке, чем глухарь на току**».

Барлық тиллерде де уйқас дүзілген нақыллар баршылық: қарақалпақша - «**Бақа көлі менен, ер жигит елі менен**»//орыс тилинде — «**Всяк кулик на своем болоте велик**», англис тилинде — «**Velvet paws hide sharp claws**», «**When the cat is away, the mice will play**».

Қарақалпақ, орыс хәм англис тиллериндегі хайуан атлары қолланылған нақылларды

үйрениуде хәр бир халықтың мәдениаты, тарийхы, тұрмысы сыяқлы экстралингвистикалық факторлардан келип шығатуғын семантикалық айырмашылықтарға байланыслы белгили дәрежедегі қыйыншылықтар да жүзеге келеді.

Бизиң топлаган материалларымыздың көрсетиуинше, хәр қыйлы системаларға тийисли тиллердегі нақыллардың улыўма (уқсас) хәм өзгеше (уқсас емес) белгилериниң бар екенлигин көремиз. Атап айтқанда, олардың ишинде толығы менен бир-бирине сәйкес келетугынлары да, еки ямаса бир тилдегі нақыллар сәйкес келип, үшінши тилдегисинде басқа зооним қолланылғанлары да, айырымларында зоонимсиз вариантлар ғана қолланылыўы жағдайлары да ушырасады.

Қарақалпақ тилиндегі нақылларды басқа тиллердегі (бизиң жумысымызда орыс хәм англис тиллериндегі) эквивалентлери менен салыстыра билиў тек тил үйрениў тараўында ғана емес, ал аўдарма жумысларында да үлкен әҳмийетке ийе. Соның менен бирге, бир неше тиллердегі нақыллардың мәни қатнасықларындағы уқсаслық хәм өзгешеликлерди түсинип алыў, оларды үйрениў шет тиллерин үйрениўшилерге де әдеуір дәрежеде жәрдем беретугыны сөзсиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: «Билим», 1994. – 145-б.
2. Шолохов М.А. Сокровищница народной мудрости //Пословицы русского народа. Сборник В.Далы. – М., 1957. – с.111.

3. Аникин В.П. Мудрость народов //Пословицы и поговорки народов Востока. – М., 1961. – с.7.

УДК 821.512.145+811.512.145'282

ТАТАРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА КАК ИНСТРУМЕНТ СОХРАНЕНИЯ ТАТАРСКИХ ДИАЛЕКТОВ

(по пьесе Хади Такташа «Күмелгән кораллар» («Зарытое оружие»))

Бадрутдинова А.А.

*Институт языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан, г. Казань, Россия*

Одна из важнейших задач литературы – сохранение памяти об исторических и культурных событиях. Писатели в мельчайших подробностях передают особенности эпохи в своих произведениях. Начиная с кухни, одежды, предметов быта, песен, традиций и обычаев, заканчивая мыслями людей того времени. Драма татарского писателя Хади Такташа «Зарытое оружие» («Күмелгән кораллар») – одна из таких.

Актуальность статьи можно рассматривать с нескольких позиций:

1) 120-летие со дня рождения Х.Такташа в 2021 году;

2) Memory studies – актуальное междисциплинарное направление, охватывающее многие области науки: история, социология, политология, философия, культурология, лингвистика, литературоведение и др.;

3) диалектологические экспедиции инструмент сохранения и изучения говоров и языка [1:1]. Ученые ежегодно выезжают в экспедиции по разным направлениям с целью изучения татарского этноса [6, с. 51]. В 2020

году во время пандемии коронавируса (COVID-19) диалектологические экспедиции были приостановлены. Диалектологи работали в личных и государственных архивах, находили много интересных материалов в произведениях писателей. Диалект – место памяти сохранения архаичных черт языка. Материя, путешествующая в пространстве и времени. Диалекты – явление мобильное. Они постоянно меняются. Некоторые особенности сохраняются, какие-то забываются, исчезают. Поэтому тексты, записанные во время экспедиций, являются местом памяти языка и диалектов;

4) в произведениях писателей много исторического, фольклорного, диалектологического, этнографического, культурного наследия для разного вида изысканий, исследований. Литература также место памяти языка, нации. Эвристическая ценность концепта [7] «память» заключается в его богатейших потенциях, обусловленных именно тем, что память относится одновременно к разряду социокультурных и культурно-языковых феноменов [3].

Во-первых, рассматриваемое произведение имеет историческую ценность. В драме «Зарытое оружие» («Күмелгән кораллар») события разворачиваются в 1920-1921 годах. А именно Тамбовское восстание 1920-1921 годов (так называемая «Антоновщина»), вооруженное выступление крестьян Тамбовской и частично Воронежской губерний в 1920-1921 годов против политики «военного коммунизма», прежде всего против продразверстки¹.

В пьесе описывается жизнь дезертиров, живущих в тамбовских лесах.

В произведении отражена трагедия страны, когда сын отца не жалел, убивал, забирал нажитое имущество, как себя не жалея старались ради революции, Ленина.

Также много других напоминаний истории: Морозовские фабрики, война 1914 года, толстовцы, медресе «Мухаммадия» и др.

В драме встречается фраза *ни аллага, ни муллага* 'ни богу, ни духовнику (мулле)', что означает фразу *ни себе, ни другим*. То, что слово *Бог* написано с маленькой буквы, также показывает особенности политики страны того времени.

Во-вторых, драма имеет большую ценность для фольклора. Устное народное творчество – своеобразный спутник истории народа и его неповторимое духовное и нравственное богатство [4, с. 143].

В пьесе дается вариант текста песни

«Кузырлыккай чана»² («Сани с козырьком»). Считается, что песня принадлежит устному народному творчеству пензенских татар [8, с. 448]³. Г.Ф.Юнусова отмечает, что песня записана в Саратовской области, но местом бытования называет Пензенскую область [10, с. 20], также Л.Х.Зиганшина в статье о песнях лямбирских татар Мордовской Республики отметила эту песню [5, с. 82]. Исходя из этого, песню «Кузырлыккай чана» жыры можно считать песней мишарских татар.

Герой по имени Мокамай поёт: «*Ләүхиз-мәүхизләрдә язылган*» («написано в Леухелмехфуз»). В исламской мифологии судьба человека «предопределена» («тәкъдиренә язылган»), т.е. или написана в «Книге судьбы» («Тәкъдир тактасы») и в тоже время каждое деяние записывается в «Ляухуль-Махфуз» («Ләүхел Мәхфуз») [4, с. 49].

Один из героев ругается на другого словами *Пир суккан нәрсә*. То есть буквально произносит 'тебя проклял Пир'. М.И.Ахметзянов приметил, что *Пир* – святой дух у татар-мишар [8, с. 448]. Также *пир* могила святых, священное место. У суфистов означало духовного наставника, учителя, его могилу.

Герои произносят и частушки:

*Ерлай да, ерлай сез диясез,
Бармы хузаеннан ерөхсәт,
Әй,
Ерөхсәт,
Әй...
Жирдә үсә жир жирләгә,
Шулай була жир яме,
Әй.
Үз сәүгәнең сурьп үпсәң,
Авызыннан бал таме.
'Вы говорите поёт и поёт,
Есть ли разрешение от хозяина,
Эй,
Разрешение,
Эй...
На земле растет ягода,
Такая она земли улада,
Эй.
Если поцелуешь любимую,
У ней во рту вкус мёда'.*

Пословицы, фразеологизмы, метафоры, встречающиеся в драме:

акылыңны югалткансың — 'потерял разум'
ачык авыз түгел, усал — 'не разиня, суровый'
безнең ише барәңге корсак — 'такой же брюшко-картошка как мы' (типа нищий,

¹<https://ria.ru/20100616/246962919.html> Тамбовское восстание 1920-1921 годов. Справка. //РИА Новости. [Дата обращения: 06.11.2010].

²<https://www.youtube.com/watch?v=WxfTAqdJwA> Песню «Кузырлыккай чана» исполняет Заслуженная артистка Республики Татарстан Гульшат Шарапова.

³Из части «Исключения и объяснения» томника Х.Такташа, составленный доктором филологических наук Марселем Ахметзяновым.

голодный, ел одну картошку)

бер елдан урман дигәнеңнең исеме дә калмас — 'через год от леса даже имени не останется'

бер эт урынына муеныңны борыт таиларлар — 'шєю свернут как у пса'

беренче пуля хыянәт итте — 'первая пуля изменила'

бүген китәр идем, койрык пычрак - 'сегодня ушел бы, хвост грязный'

жңңи пешергән чумар — 'клёцки, приготовленные золовкой'

ыштаныңны күтәрә-күтәрә урманга сыбырттың — 'побежал в лес, засучивая штаны'

жырылмый алмадың син минем йөрәкне — 'не смог ты спеть моё сердце'

йөрәккә шатлык булып урынлашучан — 'радость в сердце'

каймаклы катык кебек тәмле әйбер дип уйлаган идем слабуданы — 'думал, что свобода — это вкусный катык'

карт Фомалар синең ертык киёмнәрең астына яшеренгән йөрәгеңә зур теләкләр салалар — 'старый Фома кладет мечты в твоё сердце, спрятанное под ветхой одеждой'

кычкыртып алалар, кычкыртып сугышка алып китәләр — 'забирают на войну с криком'

мондый матур авыз кырык ел үпкәне юктыр үзеңне - 'такой красивый рот сорок лет тебя не целовал'

мулла кушкан атым - 'имя наречен муллой'
ни аллага, ни муллага (әсәрдә бәләкәй хәрәфтән) - 'ни себе, ни другим'

ничек җил таилады үзегезне - 'какие ветра вас забросили'

сезне канат астымда саклап килдем — 'берегла вас под крылом'

сине үлем җепләренә бәйләдем - 'связала тебя нитями смерти'

сина яхшылык сагынып сөйлиләр - 'тебе добра желают'

сыртың өстенә серкә күтәрмисең - 'сразу обижаясь'

таш белән бәргәнне аш белән бәр - 'на зло отвечай добром'

теңкәгә тиде - 'надоел'

урман нәрие - 'лесное чудище'

үзәккә үттең сагындырып - 'сильно соскучилась'

харап итте - 'погубил'

черки ашатып ятабыз - 'кормим комаров'.

Каждое предложение драмы имеет лингвистическую ценность. Встречается много диалектизмов: *азарлама (кабат ачуланудан тукта)* 'хватит ругаться', *атай кәбәм (бу очракта гаҗәпләнүне белдерә)* 'отец дружище' (в значении удивления), *атай 'отец', җәңкәш 'душа моя', кузырлыкай чана 'сани с козырьком', кәкерәйтсәләр 'если убьют', кочык 'щенок', күңелдән биклә 'выучи', түбәли башладылар 'накрыли, запретили',*

сыбырттың 'убежал', явил 'дьявол', маһирә 'махорка'.

В выражении *йөрәк покылым* 'сердце моё' слово *покыл* заимствовано из мордовского языка, что показывает его влияние на говор.

Как в других мишарских говорах татарского языка встречаются джоканье и йоканье: *жылау* 'плакать', *жәгет* 'парень', *ерлый* 'поёт', *йеп* 'нить'.

Случаи звуковых изменений: 1) редукция: *гомрем буге, нәсле*; 2) *сәйгән'ң // сәйгән'ң* – произношение вместо дифтонга [öy] звука [i]; 3) эпинтеза: *ареставайт иткән, әписәрләргә, әтрәт, бас (вас), бизабрази, булыс (волость), гуляниягә, дизинтир, жалуания, жалуния, какжы, какхуш (как хочешь), камани (коммунист), карават, крәстиян, машиинник, мошыйттыр (можеттыр), мукишы (мокша), нәчәлник, ничава брат, октәбр, пажалый, палкавник, пичәт, прәме чыдайт нилзә, пумниш, разбуйник, ривәлүтсия, сәбит, слабуда (свобода), хузаен, черт снй, ыскубинт, ышкулдамы, эждич, янараллар (генераллар).* Другие случаи: *анарга, диек*.

По словоформам и афискам речь героев соответствует говору с. Сургодь: *анысы соң (соңыннан), аңарга, бардырта, башыгыздан үткәргәнегез, бирәдер идеме, җаһават бирмиче китеп бара, Иванова илтеп бирәсез (бирегез), игеннәр урган, кибәннәр куйган (урылган, куелган), йөридер идең, корыйдыр иде, кочакланышалар, күргәзгән, кызыллар җиңү бәйрәмен итәрләр, Морозов фабригына (фабрикасына), мошыйттыр (можеттыр), палкавниктыр, урынлашучан, таиларга тиешлесең, тиешсең.*

Встречаются устаревшие слова и формы: *әрләнү, беләмсең, гакыл, дәҗҗәл, мескинә.*

В драме много топонимов: *Вихрев урманы (Вихру урманы), Кабырга юлы чаты, Пешләй суы, Путмы авылы, Сава авылы, Салазгыр, Симин урманы, Сула суы буге, Уллий урманы.* В топонимах отражаются изменения общественного строя, национальная политика государства, государственная принадлежность территорий, миграция народов, духовная культура и психология населения [9, с. 146]. Топонимы не подвергались анализу ввиду отсутствия такой цели, задача статьи состояла в другом.

Через речь героев понятно, что они смелые, находчивые, умные, остроумные, коммуникабельные, что характеризует национальный татарский характер, менталитет, идентичность. Герои часто в речи употребляют ласковые обращения: *алтын алмам, алтын кисәгем, дускай, җәң кисәгем, йөрәк маем, йөрәк парәм.* Это показывает вежливость, взаимоуважение, симпатию, тактичность.

Через язык и стиль писателя чувствуется его любовь и уважение к землякам, его добрый

характер, широкая душа, он никого не критикует, деликатен, тактичен.

В сборнике «Актуальные вопросы татарского языкознания» (2004) Ф.С. Баязитова в статье «Хади Такташ и говор села Сургодь мишарского диалекта» пишет: «В произведении («Таң жиле» – иск. авт.) цоканье персонажей сохранено как в рукописи Такташа. Этим мы обязаны научному редактору второго тома сочинений Такташа Нилу Юзееву и опытному текстологу Лене

Гайнановой. При подготовке труда к печати они подошли с научной стороны. Можно сказать, что они поставили своеобразный памятник говору села Сургодь» [2, с. 56-57]. Статья Ф.С. Баязитовой еще раз подтверждает то, что диалект – место памяти языка.

Таким образом, произведение «Күмелгән кораллар» Хади Такташа является достоянием татарского народа, объектом *memory studies*, хранителем памяти.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бадрутдинова А. А. Система вокализма говоров татарских сел Колыванского района Новосибирской области (по материалам экспедиции 2017-го года). // Мир науки. Социология, филология, культурология, 2019. №1. – <https://sfk-mm.ru/PDF/05FLSK119.pdf>. [Дата обращения: 04.11.2020].
2. Баязитова Ф.С. Хади Такташ һәм мишәр диалектының Сыркыды авылы сөйләше. – Актуальные вопросы татарского языкознания. – Вып. 3. – Казань: Фикер, 2004. – 55-61 б.
3. Дюжиков С.А., Кумыков А.М. Социальная память и социальное беспамятство в социокультурных практиках рецепции прошлого: проблемное поле социально-философского исследования. // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2013, №1 – с. 13-16.
4. Закирова И.Г. Әүвәл башлап ни бетте. – Казан: ТӘҺСИ, 2017. – 152 б.
5. Зиганшина Л.Х. Лирические песни лямбирских татар-мишарей: особенности ладомелодической организации. – Музыка. Искусство, наука, практика. – Казань: КГК им. Жиганова, 2019, 2 (26). – с. 80-87.
6. Миннуллин К.М., Мухаметзянова Л.Х. Лиро-эпическое наследие челябинских татар. – Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2019, Т. 12, № 5. – с. 50-53.
7. Сагдеева Ф.К., Хусаинова А.Я., Булатова А.К. Ключевое слово культурного концепта. – Казанская наука. – 2019. № 2. – с. 130-132.
8. Такташ Н.Х. Әсәрләр: өч томда. 2 том: Драматургия һәм проза. – Редколлегия: Юзиев Н., Баһаветдинова Д., Галиев Ш., Госман Х., Халит Г. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1981. – 480 с.
9. Хисамов О.Р. О некоторых общетюркских топонимах Среднего и Нижнего Поволжья. – Ученые записки Казанского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2008, Т. 150, № 8, – с. 146-149.
10. Юнусова Г.Ф. Фольклор татар Саратовской области: Путеводитель по фондам ЦПИМН Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ. Ч. 1. Материалы аудиофонда: записи этномузыколога М.Н. Нигмедзянова / Г.Ф. Юнусова. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – 152 с.+1 CD.

Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ ДӨРЕТИҰШИЛИҚ ЛАБОРАТОРИЯСЫН ЖАҢАША КӨЗҚАРАСТА ҰЙРЕНИҰ МӘСЕЛЕСИ

Бекбергенова З.У¹, Сарсенбаева А.К².

¹Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкіс қаласы

²Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкіс қаласы

Қарақалпақстан хәм Өзбекстан халық жазыушысы Т.Қайыпбергеновтың дөретиушилиги 1955-жылы «Әмиўдәрәя» журналының 1 санында жәрияланған «Хызмет етиў кеш емес» деп аталған дәслепки қосығынан басланып, жас таланттың дөретиушилиқ деп аталған қәўимге қосылғаны хәм бул жолда халқына хызмет етиўге тайын болғанынан дәрек береді. Соннан бери жазыушының бир неше гүрриңлери менен повестлери, романлары менен роман-дилогиясы, роман-трилогиясы менен роман-эсселери пайда болып, соңғы жыллары

дөретилген «Қалбимнің қамусы» репортаж-эссесине шекемги дәўирди өз ишине қамтып алғанығы мәлим.

Жазыушының 1956-жылы басылып шыққан «Секретарь» повести менен оннан бурын да күнделикли баспа сөзде жәрияланған бир қатар гүрриңлериниң «Блокнот сөйлейди» (1961) деп аталған китапқа киргизилип басылуы, және де «Мугаллимге рахмет» (1958) повестиниң жәриялануы уллы талант ийесиниң үлкен прозага өтиўине кең бағдар силтеди. Арадан еки жыл өткеннен соң жазыушының «Соңғы хұжим» (1960)

романы доретилди. Соңынан «Суўық тамшы», «Уйқысыз түнлер» повесттери де қарақалпақ прозасында лирикалық-психологиялық бағдардағы повесттердің пайда болғанынан дерек берди. Әсиресе, «Суўық тамшы» повестиниң өзбек әдебиятының белгилі ўәкили Абдулла Қаххар менен Ғайып Якупов тәрәпинен өзбек тилине аўдарылып басылыўы хәм бул повесттиң китап оқыўшылары менен әдебият изертлеўшилері тәрәпинен де унамлы бахаланыўы жазыўшы доретиўшилигиниң келешекте өз миллий әдебияты шегарасынан атлап өтип, туўысқан хәм жәхән халықлары оқыўшыларына жақыннан танылыўына гүзар жолды ашып берди.

Т.Қайыпбергенов өзиниң романлары хәм роман-эпопеялары менен қарақалпақ әдебиятын өз журтынан алыс жерлерге кеңнен танытыўға хәм қарақалпақ халқының турмысын дүнъялық көлемге алып шығыў бахтына миясар болған жазыўшы.

Талант ийеси усы дәрежеге жетемен дегенше узақ доретиўшилиқ жолды басып өтти. Дурыс, хәр бир көркем сөз шебери өз дәўириниң перзенти хәм жыршысы болғанлықтан, жазыўшының өткен әсирдің 1950-жылларында доретилген повесттери менен романларында сол дәўирдің руўхы, сол дәўирдің қахарманлары сүүретленеди. Бул ушын жазыўшыны айыплай алмағанымыздай, бүгинги күнге келип, олардың хәр биринде тарийхый шығарма сыпатында үйрениўге хақылымыз. Жазыўшының 1958-жылы доретилген «Мугаллимге рахмет» повести хә демей-ақ китапқумарлар дийдинен шықты хәм көп өтпей рус, эстон хәм басқа да тиллерге аўдарылды. Жазыўшы бул повестиниң идея-тематикасы арқалы проза жанрында бириншилерден болып өткен ХХ әсирдің 30-жылларында Қарақалпақстанның ең алыс аўылларының биринде жасларға билим сырларын үйреткен дәслепки мугаллим Меңлимурадтың тымсалында жаңаша пикирлейтуғын жаңа дәўир адамының образын жаратып берди. 1958-жылы жазылған бул повесть пенен Шыңғыс Айтматовтың 1962-жылы доретилген «Дәслепки мугаллим» повестин салыстырып қарасақ, Т.Қайыпбергеновтың қырғыз жазыўшысына тийгизген тәсирин сезиўимизге болады. Еки повестте де өткен әсирдің 30-жыллары халқымыз турмысында болып өткен реал хәдийселер, әпиўайы халықтың жаңа дәўирде жүз берип атырған ўақыяларға қатнасы мәселелери дәслепки мугаллимлер Меңлимурад пенен жас бала Турдымурадтың («Мугаллимге рахмет»), Дүйшен менен оқыўшы қыз Алтынайдың («Дәслепки мугаллим») образларында хәм олардың руўхый кеширмелери арқалы хәр тәрәплеме исенимли ашып берилген. Сонлықтан да, бул шығармаларда белгилі дәрежеде өткен дәўирдің сиясаты синдирилип сүүретлениўине қарамастан, халық

турмысында хақықый жүз берген хәм белгилі из қалдырған тарийхый хақықатлықты бурмаламастан, бүгинги күнниң көз-қарасынан баха беріўге тийислимиз. Жазыўшының еки китаптан ибарат «Қарақалпақ қызы» романы хақында да усындай пикирди айтсақ болар еди. ХХ әсирдің дәслепки отыз жылы даўамында қарақалпақ хаялы басып өткен жол, бул жолдағы теңсизлик, ески хәм жаңа дүнъя арасындағы гүрес, аяўсыз қарама-қарсылықлар тийкарында қәлиплесип барған характерлер хәм олардың хәрекетиниң нәтийжесиндеги ўақыялар сүүретленген. «Қарақалпақ қызы» дилогиясы (1963-1965) идея-тематикалық хәм жанрлық-көркемлик жақтан да тек Т.Қайыпбергенов доретиўшилигинде ғана емес, бәлким улыўма қарақалпақ әдебиятындағы жаңалық болды. Дурыс, бул шығармада совет идеологиясының көриниси де анық сезилип турады. Лекин, соған қарамастан революция қарсаңындағы хәм кеңес хұкиметиниң дәслепки жылларындағы қарақалпақ хаялының қысыўмети Жумагүл образында өзиниң айқын көринисин тапты хәм бул шығарма қарақалпақ хаялларының нелерге уқыпты, нелер қолынан келетугынын айқын сыпатлап бере алды.

Т.Қайыпбергеновтың доретиўшилиги хақында сөз еткенде оның қарақалпақ драматургиясы тараўына да қосқан үлесі хақында атап өтиў орынлы. Жазыўшының «Бердақ», «Айдос баба» сыяқлы пьесалары өзбек, рус, қарақалпақ, қазақ халқының театр сахналарында қойылды. Әлбетте, бул драмалық доретпелер бурын тарийхый роман жазған жазыўшының өз қахарманларын тарийх сахнасынан, әдебият шеңберинен театр сахнасына, кең оқыўшылар қәўимине жанлы түрде алып шығыўға кең мүмкиншилиқ жаратып берди.

Қарақалпақ әдебиятында роман жанрының пайда болыўы өткен әсирдің 50-жылларының ақырында А.Бегимовтың «Балықшының қызы», Ө.Айжановтың «Арал қушағында», Ж.Аймурзаевтың «Әмиўдәрәя бойында» романлары менен белгилі болса, Т.Қайыпбергенов «Қарақалпақ дәстаны» романы менен роман эпопея, роман-трилогия, қала берсе қарақалпақ тарийхый романшылығына тийкар салды хәм түркий халықлар әдебиятындағы тарийхый романшылықты сөзсиз бир басқыш жоқарыға көтерди.

«Маман бий әпсанасы», «Бахытсызлар», хәм «Түсиниксизлер» деп аталған үш романнан ибарат бул трилогияда қарақалпақ халқының тәгдиринде XVIII-XIX әсирлерде жүз берген тарийхый ўақыялар, гүреслер, жоғалтыўлар, халық болып қәлиплесіўге деген тилеклер хәм арзыў-әрманлар, усы жолда жәбириў-жапа шеккен халықтың руўхый кеширмелери тарийх сахнасынан пүткиллей өшип кетиўге сәл қалған тарийхый

қахарманлардың исми хәм халық ушын ислеген хызметлери тийкарында қайта тикленди. Жазыушы бул романның идея-тематикасы арқалы өз халқының еркинликке хәм азатлыққа талпыныуының, өзлигин аңлауға умтылуы процесиниң буннан бир неше эсир бурын-ақ жүз бергенлигин батыл түрде сүүретлей алған.

Сол нәрсе дыққатқа ылайық, шығармаға тийкар етип алынған дәуир хақкында, үлкен тарийхый шахслар туўралы анық мағлыўматлар аз, бар болса да көпшилик жағдайда бир-бирине қайшы хәм жумбақлы екенлиги сыр емес. Сонлықтан жазыушы өткен дәуир хақкында жазғанда тарийхый дереклерди кум астынан алтын тинткендей етип излеўге хәм, ең тийкарғысы, халық арасындағы аңыз-эпсаналарға, рәўиятлар менен аўыз еки ғүрринлерге сүйениўге туўра келди. Бул трилогияның (1967-1976) пайда болыуы бурынғы Аўқам көлеминде үлкен жаңалық сыпатында қабыл етилди. Бул дөретпеге қарақалпақ әдебий сынын есапқа алмағанда, «Правда», «Комсомольская правда», «Литературная газета», «Вопросы литературы», «Литературное обозрение» басылымларында да түрли мазмундағы сын мақалалар пайда болды. Дурис, бул роман-эпопеядағы еки эсирге шамалас дәуирди басып өткен халықтың тәғдири, тарийхый қахарманлардың өмири ямаса жазыушының ядынан тоқып қосылған ўақыялар менен қахарманлардың өмирине тийисли айырым мағлыўматлардың халықтың миллий менталитетине туўра келмейтуғыны хақкында да өз ўақтында жерғиликли әдебиятшылар тәрәпинен сын пикирлер айтылды. Усылардан жуўмақ шығарған халда, жазыушының дөретиўшилиги хәм бул дәстан трилогия хақкында өзбек илимпазы Б.Назаровтың мына пикирлерин келтирип өтиў орынлы. «Трилогияның дәстан деп аталуы, алайық, «Маман бий» емес», «Маман бий эпсанасы» деп аталуы да тосыннан емес. Шығарманың қолжазбасын оқып шыққан атақлы сыншылар менен әдебиятшылар жақын өтмиштеги турмысымыз хақыйқатында усындай болған ба, буған исениў қыйын дегенде, Абдулла Қаххар өз шығармасының атын «Өтмиштен ертеклер» деп өзгерткениндей, Төлепберген Қайыпбергенов та тап усындай жолды тутты. Өтмиште болып өткен ўақыяларды, өз-ара келиспеўшиликлерди, руўлар арасындағы қарама-қарсылықларды, жетекшилердин алдыңғы идеялары халық тәрәпинен қабыл етилмегени хәм басқаларды хәзирғи әўладтың айырым ўәкиллери тарийхый хақыйқатлықтай қабыл ете алмаслығын автор түсинип жетти хәм айырым жетекши қахарманларының тымсалы, олар хақкындағы еске түсириўлердин мисли эпсанаға айланып кеткенин нәзерде тутып, ондағы шығармалардың атына жоқарыдағыдай руўх берди. Т.Қайыпбергеновтың үлкен хызмети сонда, эпопея жанрының имканиятларынан

келип шығып, ол Маман бий, Айдос баба, Ерназар алакөз образларын дәуир менен, заман менен, халық пенен үзликсиз байланыста, барлық қарама-қарсылықлары хәм қыйыншылықлары, унамлы хәм унамсыз тәрәплери менен бир пүтинликте хақыйқат сүүретлеўге муўапық болды. Т.Қайыпбергенов аўызеки тарийх сыпатында халықтың ядында, қәлбинде сақланып киятырған мағлыўматларды көркем трансформациядан өткерип, оларды тарийх хақыйқатлықлары дәрәжесине көтерди хәм өз халқының дерлик үш эсир даўамындағы өтмишин тарийхый шынлық сыпатында тикледі. Хәр қыйлы, ғә бир-бирине қарама-қарсы, ғә эпсана руўхындағы мағлыўматларды бир системаға сала билди хәм оларды көркем хақыйқатлыққа айландырды. Оның Орайлық Азия халықлар әдебиятының раўажланыуына көркемлик дәрәжесине қосқан үлкен үлеслериниң бири әйне усы хызметинде көринеди [1].

Хақыйқатында да, жазыушы базы бир жыл-намаларда жарқ етип көринсе, базы биреўлеринде жылт етип көринген қарақалпақ халқының тарийхын, халық ушын, ўатан ушын, миллет ушын пидәкерлик пенен ғүрескен, халқын жақтылыққа алып шықпақшы болған Маман-бий, Айдос баба, Ерназар алакөз сыяқлы ел басшыларының алыстағы душпанлар яки басқа еллердин ўәкиллери тәрәпинен емес, ал өзлерине ең жақын болған адамлар, этирапындағы адамлар, дерлик аўылласлары тәрәпинен аяўсыз өлтирилгенин көркем хақыйқатлыққа айландырған. Бул жүдә үлкен апатшылық еди.

«Қарақалпақ дәстаны» трилогиясының өзегин қураушы көркем концепция елди, журтты, миллетти, ўатанласларын аўызбиршиликке, татыўлыққа, бир-бирин түсиниўге, улыўма мақсетлер жолында жасауға хәм ғүресиўге шақырыўдан ибарат. Бундай идея, бундай пикир тек өтмиште ғана емес, ал хәзирғи ғәрезсизлик дәўиринде де барлық халықлар ушын бирдей әхмийетке ийе. Неғе дегенде, барлық үлкен иллетлердин өзегі өз-ара келиспеўшиликтен жүзеге келеди. Жазыушының Орайлық Азия халықлары әдебиятының раўажланыуына қосқан үлкен хызметлериниң бири әне усы идеяны көркемлик жақтан жоқары дәрәжеде әмелге асырыўында көринеди.

Бул дәстанда сүүретленген қахарманлардың жасаған дәўири адамлардың психологиясы, үрп-әдетлери, жәмийет хәм турмыс хақкындағы ойлары халқымыздың XVII эсирлердеги турмысынан басланып, тап хәзирғи күнлерде болып атырған ўақыяларды өз ишине алады. Бул үлкен тарийхый жол. Оны әдебий образлар арқалы ашып бериўде, мысалы руўлар арасындағы тартыслардан басланған «Маман бий эпсанасы» қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи ушын болған ғүрести, ал «Қарақалпақ қызы» романы арқалы хадал шаңарақ болыў, туўылған баланы жат өсирмеў ушын алып барылған ғүрести ортаға қойды. «Муғаллимге рахмет» повестин-

де билимнің әхмийетін түсиніу, билим алыуға умтылу, «Сууық тамшы» повести арқалы хәр бир адамның өзинің күшине иесиніп жасауы, арқа сүйеушиликке берилмеу, хадал мийнет етип нан жеуге умтылу, «Қарақалпақнама» шығармасында өзлгимизди аңлау, халықтың аңыз-эпсаналары менен күнделикли турмыс уақыяларының, дана ел басшылары менен өзинен алдыңғы әуладлардың ямаса заманласларының бақалы пикирлеринің әхмийетін түсиніп жасау, «Көздің қарашығы», «О дүньядағы атама хатлар» романынларында Арал апатшылығының алдын алыу, жасаған орталықты қорғау, «Қара үйден әлемге жол» шығармасында әпиуайы қарақалпақ ауылларының биринен шыққан жазыушының өз дәретиушилик таланты, тынымсыз излениуи, мийнеткешлиги, миллий-эпикалық дәстүрлеримизди дүньялық көлемде ең жайдырыуға умтылуы, «Қарақалпақпан, Тәуекел-шимен», «Қәлбимнің қамусы» дәретпелери менен адамзат жәмийети тәрәпинен исленген миллий қәдириятларды хұрметлеу, тарийхқа айланып баратырған бүгинги күнимиздің қәдирина жетиу, халықтың мың жыллап абайлап-асырап киятырған дәстүрлерине саналы қатнас жасау, өзинен үлкен әуладтың турмыс тәжирийбелери менен даналық сөзлеринен ибрат алыу сыяқлы мәселелердің ортаға қойылуы жазыушының ойлау диапазонының кеңлиги хәм улыуа инсаныйлық дәрежеде пикирлейтуғын талант ийеси екенинен дәрек береді.

Солай етип, талантлы жазыушы Т.Қайыпбергеновтың дәретиушилигин гүзетип қарағанымызда, өзине тән өзгешелиги, шығармаларының идея-тематикасы халқымыздың нешше мың жыллық тарийхынан баслап бүгинги күнимизге шекем келип тутасатуғыны, бири-екиншисин толықтырып, биринің сюжетинің тууылуына екиншисинің түртки болуы, олардың идеялық мазмунының екиншиси менен сабақлас түрде байланысуы айрықша көзге тасланады.

Жазыушының қайсы шығармасын алып қарасак та, қажарманлардың образы менен характери олар жасаған орталық пенен тығыз байланыста ашылады. Жәмийеттің өзгериуи менен бирге олар да өзгере баслайды.

Жазыушы шығармаларының ең тийкаргы күши оның идеялық хәм көркемлик өзгешелигинде көринеди. Т.Қайыпбергенов дәретиушилигинің жетискенлиги – оның халық ауызеки дәретпелеріндеги бай дәстүрлерди мейлинше шебер пайдалана алыуында хәм шығарманың сюжети менен композициясына жүйин билдирместен терең синдирип жиберіуінде көри-

неди. Жазыушының қәлеген романларының тилинде халықтың бай фразеологиялық сөзлери, нақыл-мақаллары, тымсал, мысал, әпсана, айтыс-жууап, халық қосықлары х.т.б. дәстүрлер кең түрде пайдаланылып, автор олар арқалы сол дәуірде жасап атырған халықтың рууый байлығын, миллий колорити менен миллий характерин аша алған.

Т.Қайыпбергенов дәретиушилигинде публицистика жанры да жетекши орын ийелейтуғынын айтып өтиу лазым. Айырым қәлем ийелерин есапқа алмағанда, соңғы 20-25-жыл ишинде Орайлық Азия жазыушыларының арасында бурынғы Аўқам жазыушылары съезди хәм пленумларында, мәмлекет көлеміндеги баспасөз бетлерінде хәм газета-журналларда дәуір хәққында, заман хәққында, миллийлик хәққында жарқын хәм тәсирли мақалалары менен Төлепберген Қайыпбергенов белсене қатнасқан батыл қәлем ийеси болды, десек қәтелеспеймиз. Гәп бул жерде оның усы бағдардағы жүзден аслам мақала хәм баянатларының ийеси екенлигинде, яки ол шығып сөйлеген минбер хәм баспасөзлердің абройында емес, ал оларда тасланған пикирлердің салмағы хәм өткирлигинде болып отыр.

Арал машқаласы хәм экология машқалаларына бағышланған шығып сөйлеулерінде, интервьюлерінде жазыушы базада еле инсаният тарийхында сөз етилмеген пикирлерге итибарымызды қаратады.

Жазыушы көркем дәретиушилигинің соңғы жыллары жасы үлкен устаз жазыушы сыпатында жасларға, кең оқыушылар қәуимине жазып қалдырған «Қарақалпақнама», «Қарақалпақпан, Тәуекел-шимен», «Қәлбимнің қамусы» китапларында даналық пикирлерди, халықтың аңыз-әпсаналары менен өзи көрип, бастан кеширген өмир хәдийселерин, мифлерди, тәбият машқалалары менен халықтың жасау жағдайларын хәммесин терең қамтып халған халда гибрид жанрды, жаңаша стильди пайда етти.

Уллы инсанларды халық жаратады, ал усындай уллы инсанлар халқын әлемге танытады. Усындай уллы тулғалардың қатарында ХХ әсир қарақалпақ прозасында Т.Қайыпбергенов, әлбетте, гиреули орын ийелейди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Назаров Б. Заманымыздың эәбердес жазыушысы // «Еркин Қарақалпақстан», 29-декабрь, 2009.

QARAQALPAQ ADEBIYATTANIWINDA MILLIY POEZIYANIN UYRENILILIWI

Bayniyazova T.Q.

*Ўzbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar
ilimler ilim-izertlew instituti, Nókis qalası*

Qosıq qatarlarındaǵı ádebiyat úlğilerinen ibarat poeziya ázelden-aq qaraqalpaq kórkem sóz dóretiwshiliginde bekkem ornıqqań. Qaraqalpaq ádebiyatına dárekli bolǵan xalıq awızeki dóretpeleri menen erte dáwir ádebiy estelikleriniń, XX ásir kórkem sóz dóretiwshiligi úlğileriniń belgili bir bólegi, ásirese klassikalıq ádebiyat nusqaları qosıq qatarlarınan quralǵan.

Poeziya—ǵápti qurıwdıń ayrıqsha usılı bolıp, tilde ádettegidey talaplar menen belgilenbeytuǵın qosımsha ólshemdi engiziw; *kópshilik jaǵdayda* (*qosımsha bizge tiyisli* – **T.B.**) qosıq qatarlarınan ibarat bolǵan kórkem sóz dóretiwshiligi [6].

Belgili bolǵanıday, XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń baslarında qaraqalpaq poeziyasına dıqqat awdarıla basladı. Milliy poeziya úlğileri eń dáslep rus sayaxatshıları menen úlketanıwshılardıń materiallarında, qazaq ádebiyatı, sonday-aq lingvistikaǵa tiyisli dereklerde orın aldı. Bul saladaǵı jumıslar original ádebiy tekstlerdi toplań baspadan shıǵarıwǵa qaratılǵan edi. Usı qatarda Shıǵıs orientalistlerinen A.Vamberi Orta Aziyadaǵı xalıqlarda poeziyaga asa beyimliktiń bar ekenin tastıyıqlaǵan bolsa, Sh.Walıyxanov tárepinen berilgen ápsana qaraqalpaqlarda qosıqtıń (poeziyanıń – **T.B.**) joqarı dárejede bolǵanın táriyipleydi, avtordeń ózi de: “qaraqalpaqlar sahradaǵı birinshi shayırlar hám qosıqshılar retinde húrmet etiledi” dep gúwalıq beredi. Demek, milliy poeziya óz boyında qaraqalpaq xalıqınıń ruwxıy kelbetin ayqın gewdelendiredi.

XX ásir jańa mazmundaqı qaraqalpaq ádebiyatı poeziyadan baslanǵanı hámmege málim. «Kópshilik xalıqtıń ádebiyatında poeziya onıń baslaması sıpatında kórinıwi tábiyǵıy qubılıs. Qaraqalpaq ádebiyatınıń poeziyadan baslanıwınıń úlken bir sebebi – geypara Orta Aziya xalıqlarınıń ádebiyatında-aq, qaraqalpaq ádebiyatı proza menen dramaturgiyanı búgingi túsiniń sıpatında bilgen emes, demek usı janrdıń birden baslanıwına negiz bolatuǵın ádebiy dástúr bolǵan joq» [1, 19]. 1920-jıllardıń aqırı 1930-jıllardıń basında respublika jámiyetshiliginiń ádebiyat penen kórkem ónerge qızıǵıwshılıǵı kúta kúshli boldı. Milliy ádebiyatı úyreniw baǵdarındaǵı dáslepki pikirler ádebiy miyras úlğileri menen jańa ádebiyatı baslawshı shayırlardıń shıǵarmaları dıqqat orayına tartılǵan teoriyalıq xarakterdegi maqalalarda óz sáwleleniwiniń taptı hám de usınday materiallar arqalı qaraqalpaq ádebiyattanıwına baslama salındı. Baspa sóz betlerinde ádebiyat teoriyasına dárekli lekciya formasındaǵı jáne de oylassıqqa shaqıratuǵın qısqaşa maqalalar jarıq kóre basladı, sonday-aq, awız eki ádebiyat hám

klassikalıq poeziya boyınsha bayanatlar jasaldı. Usınıń menen birge, Q.Ayımbetov, O.Kojurovlardeń qaraqalpaq ádebiyatı úlğilerin túrlerge ajratıp, klassifikatsiya jasawı arqalı ádebiyatıń teoriyalıq máselelerin sheshiwge qaray qádem qoyıldı.

Milliy ádebiyattanıwdaǵı dáslepki fundamental izertlewler qaraqalpaq poeziyasın úyreniw menen tikkeley baylanısh. 1946-jılı júzege shıqqan N.Dáwqaraevdeń «XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı» atamasındaǵı izlenisinde klassikalıq poeziyanıń bir ásirlik rawajlanıw jolına tiyisli maǵlımatlar ulıwmalastırılıp, sıpatlama berilgen. Bul jumıstıń qunlılıǵı jóninde J.Narımbetov: «avtordeń klassikalıq qaraqalpaq poeziyasınıń xalıqlıq baǵdarın, dáwirdeń demokratiyalıq ideyaları menen janlı baylanısın ashıp beriwde, Orta ásirlik Shıǵıs ádebiyatınıń bay tájiriyesiniń... kúshli tásiyirini isenimli kórsetiwinde hám, sonday-aq bul poeziyanıń jazba ádebiyatlıq xarakterin dáliylewge tabıshı umtılwında da ayqın sezilip turadı» dep jazǵan edi.

Kóp uzamay N.Dáwqaraevdeń avtorlıǵındaǵı «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri (tariyxıy-ádebiy izertlew)» (1951) fundamental izlenisi payda boldı. Izertlewdeń basım bólegi milliy poeziyanı úyreniwge baǵdarlanǵan bolıp, onda kórkem sóz dóretiwshiligi materialın tariyxıy aspektte úyreniw barısında qaraqalpaq ádebiyatı dara túr hám janrlar boyınsha sistemalastırılǵan. Miynette ádebiyat qubılıslarına ideyalıq-klassıq kóz-qarastan bahalaw orın alǵanı menen, N.Dáwqaraev birinshi bolıp milliy ádebiyat materialınıń professional dárejedeги ilimiy analizini jasap, qaraqalpaq ádebiyatın bunnan bılay sistemalı ráwishte úyreniwge tıykar jarattı. Sonı da atap ótiwimiz tiyis, bul miynet júzege shıqqan dáwirge kelip turkiy xalıqlar ádebiyatın uyreniwge arnalǵan usınday baǵdardaǵı bir qatar miynetler jarıq kórgen edi. Atap aytqanda, 20-jıllardıń aqırı – 30 jıllar basında tuwısqan xalıqlardan turkmen (Samoylovich, 1929), chuvash (Vasilyev, 1930) yakut (Mordvinov, 1934) ádebiyatı boyınsha ocherkler jaratıldı. Bul jaǵday N.Dáwqaraevdeń basqa xalıqlar ádebiyatın uyreniw tájiriyesinen belgili dárejede xabardar bolǵanın anlatadı.

1950-jıllar basında qaraqalpaq ádebiyatın uyreniwdegi tosanlıq, ádebiy-ilimiy pikirlewdegi ústirtinlik, birjaqlamay bahalaw sıyaqlı kemshilikler ornılı túrde singa alındı. Ádebiy sın úlğilerinde shıǵarmanı ideyalıq-kórkemlik jaqtan tallaw ornına onıń mazmunın aytıp shıǵıw, kemshilikti jenil-jelpi qalıp, ústirtin bahalaw orın alǵan bolsa [2, 88], rásmiy organlar wákilleri ushın ádebiy miyras penen jazıwshılardıń dóretpeleri-

ine qatnasta burmalawshılıq, siyasiy-ideologiyalıq turğıdan, jantasıw tın bolǵanlıǵınan gúwalıq beredi. Áyne usı waqıtlarda ádebiy processte júz bergen dramalıq waqıyalar ádebiy-ilimiy ortalıq wákilleriniń jeke ómirinde óz tańbasın qaldırıp, milliy kórkem sóz dóretiwshiligi menen ádebiyattarıw iliminiń rawajlanıwına kerı tásiyin tiygizdi. Belgili ilimpaz Q.Orazımbetov qaraqalpaq ádebiyattarıw iliminde lirikada kórkem forma máselesin úyreniwdiń keshewillep qalıwın tómendegishe túsindiredi: «bul jaǵday, álbette, birinshi gezekte tiyisli qanıygelı kadrardıń jetispewshiliginen bolsa, ekinshiden, buringi sovet ideologiyası dáwirinde ádebiyattıń forması emes, tiykarınan mazmunı izertlendi. Ayırım kórkem formanı izertlewshiler quwdalandı, úshinshiden, kadrlarǵa durıs ilimiy baǵdar bermew, ilimiy kúshlerdiń tarawlar boyınsha maqsetke muwapıq bólmew de sebepti bolsa kerek» [4, 5-6]. Eger G.Esemuratovtıń eske túsiriwlerindegi «Ilim hám ádebiyatqa hárqıylı sebepler menen keshegi hámelden tómengenler kelip aralastı... Nájimniń kóziniń tirisinde bir neshe sekretarlar alması hám isledi. Biraq solardıń birde-birewi ádebiyat hám iskusstvoniń, ilimniń mápine xızmet etpedi. Óz tarawı boyınsha islemedi. Hárkim óz ornında islemedi. Kóp adam sonıń qurbanı boldı. Nájim Dáwqaraev ta onıń biri» degen qatarlardı esapqa alsaq, ádebiy processte ústelik sürgen shárayatlar haqqındaǵı túsiniwler ele de ayqınlasadı. Solay bolsa, usı dáwirlerde baspadı jarıq kórgen ádebiy-ilimiy izleniwshilik úlgilerin dóretiwshi insanlardıń ózinde bar ishki potencialdıń júzege shıǵıwı retinde qaraw kerek boladı.

Kóp uzamay 1950-jıllar basındaǵı ádebiy protsesste júz bergen kampaniyada qaraqalpaq awız ádebiyatı menen klassikalıq poeziyanıń eń jaqsı nusqaları ruwxı xalıqqa jat shıǵarmalar sıpatında baxalanıp, joqqa shıǵarıldı. Al, olardı xalıq awzınan jıynap, baspadan shıǵarǵan hám izertlegen ádebiyatshı-ilimpazlarǵa «burjuaziyalıq ideyadaǵı ádebiyattı jaqlawshılar hám maqtawshılar» degen tańba basıldı. Usı kampaniyada T.Jumamuratovtıń «Aǵaynı eki batır» poeması «burjuaziyashıl milletshil shıǵarma» dep bahalandı. «Bir milletti ekige bóliw, bir millettiń ishinde ózli-ózi tartısqa, isenbewshilikke, milliy kadrlardıń bir-birine gúman menen qarawına, jala jabıwına alıp keliwshi siyasatı óz nátiyesin berdi. Sovet húkimeti 30-jıllarda «proletariat jazıwshılarını» óz átirapına toplap, eski milliy kadrlardıń bir toparın

sheklep joq etken bolsa, 1937-1938-jılları bir topar talantlı intelligenciyanı repressiya etti, 1944-jılı VKP (b) Oraylıq Komiteti... eposlardı jazıp alıwǵa, olardı paydalanıwǵa shek qoydı, qaytadan «bir millettiń eki mádeniyatı» jónindegi teoriya xalıq miyrasın jıynawǵa qattı zıyanlı tásin tiygizdi. 50-jıllardıń basında bul tolqın jáne óz kúshine mindi» [3, 16].

Usınday quwdalawdıń saldarınan birinshi qaraqalpaq ilimpazı, professor Nájim Dáwqaraev biymezgil qaytıw boldı. Bul ilim ushın awır joǵaltıw boldı, óytkeni sol waqıtları Qaraqalpaqstanda N.Dáwqaraevtan keyin ilimiy dárejege iye bir de ádebiyatshı-ilimpaz joq edi. Endi qaraqalpaq ádebiyattarıw iliminiń alǵa ilgerilewi ushın xalıq arasınan qosımsha maǵlıwmatlar jıynap, qaharmanlıq dástanlar menen klassik shayırlardıń shıǵarmalarına jańasha máni beriw hám repressiyaǵa ushıraǵan N.Dáwqaraevtıń atın qayta tiklew wazıypası turdı. Bul iygiliw is Qaraqalpaqstanda ilim-izertlew jumıslarına endi aralasqan, 1953-jıldın 28-dekabrinde «Qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına rus ádebiyatınıń tásiiri» temasındaǵı kandidatlıq dissertatsiyanı jaqlap kelgen jas ilimpaz M.Nurmuhammedov basshılıǵında iske asırıldı. Sonı atap ótiwimiz kerek, M.Nurmuxamedovtıń izlenisinde XX ásirdiń dáslepki shereginen baslanatuǵın jańa mazmundaǵı qaraqalpaq ádebiyatında poeziyalıq dóretpelerdiń jarıqqa shıǵıwı hám de olardı awdarıw máseleleri ádebiy baylanıslar aspektinde talqıǵa tartılǵan edi.

1954-jılı sentyabr ayında qaraqalpaq tili hám ádebiyatınıń máselelerine baǵıshlangan putkil awqamlıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya ótkerilip, onda qaraqalpaq ádebiyatınıń nusqalarına topılıs jasawshılardıń is-háreketi qaralandı. Usı jerde jáne bir nársege diqqat awdarıw zárúr. Konferenciya Berdaqtıń dóretywshiligin úyreniwde onıń poemaları xalıqqa jat shıǵarmalar dep esaplaw, yamasa olardı ideallastırıw sıyaqlı eki tendenciyanıń orın alǵanı qatın sına alınǵan edi.

Solay etip, konferenciyanıń ótkeriliwi qaraqalpaq filologiyası ushın oǵada áhmiyetli bolıp, konferenciya nátiyesi retinde milliy ádebiyat materialın tereńnen izertlew ushın keń jol ashıp beriliwi milliy ádebiyattarıwdıń keleshekte pát penen alǵa ilgerilewine xızmet etti.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq poeziyası milliy ádebiyattarıwdıń payda bolıwı qalıplesiwi hám rawajlanıwında áhmiyetli orın iyeleydi.

ÁDEBIYATLAR

1. Axmetov S. Qaraqalpaq poeziyası (ádebiysın izertlew). – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988. – 404 b.
2. Axmetov S. Qaraqalpaq ádebiy sın. – Nókis: Bilim, 1993. – 296 b.
3. Baxadırova S. N.Dáwqaraevtıń ómiri hám tvorchestvolıq jolı. //N.Dáwqaraevtıń 100 jılıǵına arnalǵan respublikalıq konferenciya materialları. Nókis, 1-2 iyun 2005. – 116-b.
4. Orazımbetov Q. Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyutsiyası hám tipologiyası. – Nókis: Bilim, 2004. – 188-b.
5. Стеблева И.В. Литература на тюркских языках. //В кн.: Изучение литератур Востока. Россия, XX век. – М.: Вост.лит., 2002. – с. 558, 176.
6. <https://ru.wikiquote.org/wiki/Поэзия>

ЭТНОТОПОНИМ ҲАМ ЭТНОЛИНГВИСТИКАНЫҢ ӨЗ-АРА БАЙЛАНЫСЫ

Бекбергенов Қ., Есемуратов А.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы

Топонимика басқа илим тараулары менен илимий хәм әмелий әхмийетке ийе. Топонимлерди үйрениу арқалы көплеген тарийхий фактлерди, айырым халықлар менен урыулардың территориялық шегараларын, дәстүр, үрп-әдет, мәденият, тил өзгешеликлерин анықлау менен сондай-ақ, белгили жер-суу, өсимликлер хәм жаныуарлар дүньясының хәр қыйлы қасийетлерин топонимиканың жәрдеми арқалы анықлауға болады [1;119].

Этнос тууралы толық дәреклер менен мағлыұматларды тек тил ғана өз бойына сыйдырып, асырап сақтап урпағына жеткере алады. Усы қасийетине байланыслы тил феноменин – этностың өзін танып-билиудің тийкары десек болады. Бул уғымның ишине тилдің барлық қасийетлери толық сыйып турғандай: этностың пайда болыуына негиз болған, руўхый-мәдений өмирдің өзегі, өзін-өзи танып-билиудің өлшеми де – тил.

Этноним (грекше – *othos* – халық, *опута* – ат, *исм*) – урыу, байрақ, таңба сыпатында да жумсалып урыу, тайпа, улыс, ел атлары менен де, солардың ишинен шыққан урыу басшылары менен бий, ақсақал, батырларының атлары менен де аталған, жер-суу атлары сыпатында да қолланылатуғын этнонимлер өз алдына бийғәрез мәнили, көбинесе жыйнақсыз, көплик түсиникти билдиретуғын сөзлер болып табылады. Ал этнонимика (грекше – *othos* – халық, урыу, *опута* – ат, *атама*) – этнонимлердің келип шығыуы менен таралыуы, қолланылыуын, дүзилесин изертлейтуғын ономастиканың бир бөлими.

Этнолингвистика – халықтың тили хәм мәдениятының бир-бири менен қатнасын үйрениуши антропоцентристлик парадигманың бир бағдары. Этнолингвистика халықтың турмысын оның тили арқалы үйрениуді өз алдына мақсет етип қояды [2;7]. Сөйлеу тилинің өзине тән тәбиятын, раўажланыу ызымлылықтарын толық хәм хәр тәреплеме изертлеу барысында пайда болған социоллингвистика, психоллингвистика, статоллингвистика, паралингвистика сыяқлы этнолингвистика да – «этностаныу» менен «тилтаныу» илимлеринің ортақ проблемасы шеңберинде бирлесиуи нәтийжесинде пайда болған жаңа бағдар. Ол – этностың инсаныйлық хәм дүньялық тәбиятын тереңнен билиу ушын тек тил феноменинің өзине ғана тән мүмкиншиликлери менен қунлы байлығын изертлеуді мақсет ететуғын илим.

Этнолингвистика – лингвистика хәм этнологияның шегарасындағы илим болып есапланады. Демек, этнолингвистиканың

изертлеу объекти усы еки илимнің кесилискен ноқаты [3;19]. Этнография, философия, социология, психология, этнолингвистика – этнос, халық, миллет, социаллық топарлар, менталитет, диалект сыяқлы белгили түсиниклерди өз пәнинің көзқарасынан анықлауға жәрдемлеседи. Этнолингвистика менен дәстүрли социаллық лингвистика хәзирги лингвистикалық ызымлылықлардың формалары менен түрлерин изертлегенде бир-бирине жақынласады.

Тилдің коммуникативлик хызмети, тилди жәмийеттиң хәрқыйлы тарауларында қолланыу проблемасы хәзирги күндеги лингвистиканың жетекши бағдарларының бири болып табылады. Бунда лингвистика социологияның тиккелей мәселелерин үйренетуғын бөлиmine айтарлықтай өз тәсирин көрсете алады.

Жоқарыда айтып өткенимиздей, этнолингвистика – халықтың тили хәм мәдениятының бир-бири менен қатнасын үйрениуши антропоцентристлик парадигманың бир бағдары болса, этноним хәм этнотопонимлерди үйрениу де қарақалпақ тилиндеги меншикли атлықтар қатарының қәлиплесиу басқышлары хәққинда қымбатлы мағлыұматлар берип ғана қоймай, халқымыздың тарийхы, үрп-әдетлери, турмыс тәризи, үлкемиздің географиясы хәм археологиясы, сондай-ақ, руўхый байлықларымызды өз ишине алатуғын изертлеулер алып барыуға тийкар болады.

Этнолингвистика илиминің дәслепки пайда болыу дәуиринде халық, урыу, қәуим тиллерин үйрениуден басланған. Мәселен, Америка этнолингвистикасы мектебинің тийкарын салыушы илимпаз Э.Сепир америка индеецлери тиллери бойынша изертлеулер жүргизген. Урыу, қәуим тилин изертлеу арқалы биз халықтың тарийхын, географиясын, этнографиясын, мәдениатын, фольклорын билиу имканиятына ийе боламыз.

Қарақалпақстан топонимлери бойынша изертлеулер алып барған Қ.Әбдимуратовтың «Неге усылай аталған» атлы мийнети Қарақалпақстан аймағындағы топонимлерди изертлеуге бағышланған дәслепки қунлы мийнет есапланады. Онда автордың Қарақалпақстандағы жер-суу атамалары менен бирге, ири қалалардан есапланатуғын Хожели, Нөкис, Шымбай, Қоңырат, Төрткүл қалаларының этимологиясы бойынша бай материаллар топлап илимий изертлеулер алып барғанлығының гүәсы боламыз.

Қарақалпақстанның тарийхий қалаларының бири болған Хожели қаласы ески қалалардың биринен есапланады. Тарийхий

мағлыұматларға қарағанда, оның пайда болғанлығына 2400 жыл болған екен. белғили тарийхшы, этнограф алым Арминий Вамбери Қарақалпақстанға келген сапарында Хожели қаласында болған хәм оған мынадай түсиник береді: «Хожели қаласы (бул бурын Хожа ели деп аталып, хожалардың ели, яғный пайғамбар әуладлары деген мәнисти аңлатқан) халқы күтә тығыз жайласқан, бундағы халықтың басым көпшилиғи хожалар болған. Олар өзлерин пайғамбар әуладымыз дейди екен [4; 127-128]. Сондай-ақ Қоңырат қаласының аты ол жерде жасаған урыұ аты менен байланыслы пайда болған. Ал усы Қоңырат урыұының әйjemғи жасаған жерлери хәм оның тунғыш урыұлықтан қәлиплескен деген шараятлары бизге толық айқын емес, бирақ солай болса да бул туұралы топланған ғейпара пикирлерди атап өтиұимиз зәрүр. Қоңырат урыұы қарақалпақтың бас урыұларының қатарына киреди [5; 10].

Этнотопоним материалларын белғили территориялар бойынша топлаұ хәм үйрениұ бул мәселениң неғизине және де терең кирип барыұ хәм де территориялық – тиллик ўақиялар дизиминиң өзине тән ызыамлылықлары хәм қәсийетлерин ашыұға көмеклеседи. Қарақалпақстан аймағында жасаұшы жерғиликли халықтың этникалық атамалары хәм олардың неғизинде пайда болған этнотопонимлер халқымыздың мәдениаты менен байланыслы.

Этнонимлер меншикли атлықлар қатарындағы бир қатар атамалар топарының жасалыұында үлкен орын тутады. Бул жағдай көбирек антропонимлер хәм топонимлердиң жасалыұында айқын көзге тасланады. Сол себептен этнонимлер менен топонимлер дизиминиң өз-ара байланысы хәм усы тийкарда этнотопонимлердиң келип шығыұ ызыамлылықларын монографиялық неғизде үйрениұ қарақалпақ топонимикасының бир қатар теориялық хәм әмелий машқалаларын шешиұге тийкар болады.

Илимде қарақалпақ халқының этногенези (келип шығыұы) ҳаққында усы күнге шекем хәр қыйлы пикирлер бар. Бул мәселе тек тарийхшы, этнограф, археолоғ, сондай-ақ басқа да илим тараұларының (тил, әдебият хәм т.б.), тараұларының да изертлеұ объектине айланды. Қарақалпақ халқының пайда болыұы туұралы дәслепки дереклер Бердақ шайырдың “Шежире”синен басланады. Көпшилик изертлеұшилер дәслепки мағлыұмат сыпатында бул мийнетке сүйенеди. Мысалы:

Әнес Малик икки киши,
Пайғамбардың саҳабасы,
Әнес қазақтң бабасы,
Шундан Алаш болған екен.
Мәликтң улы Разы ҳақ,
Яшылғығында қойды Ғулпақ,
Кийген екен қарақалпақ

Шундан “қалпақ” болған екен [7; 132],

– деп жазады.

Бердақ шайырдың бул шығармасы бизге қарақалпақлардың келип шығыұы ҳаққында бай мағлыұматлар береді. Әлбетте, поэмада шайыр аңыз, рәўиятларға да сүйенген. Бирақ ондағы қарақалпақлардың урыұларының келпи шығыұы, этнотопонимлердиң келтирилиұи бул шығарманың қунлылығын көрсетеди.

Қарақалпақлардың келип шығыұы бойынша дереклерди қарақалпақ халық аўызеки дөретпелеринен де табыұға болады. Фольклордағы ертеклер, аңызлар, рәўият, нақыл-мақаллар хәм дәстанларда халықтың тек өтмиши емес, соның менен бирге оның тили, әдебияты, мәдениаты, психологиясының излерин көремиз. Бул бизге халықтың келбетин, көринисин, оның өзине тән болған миллий өзгешеликлерин ашып береді. Этнолингвистика илиминиң изертлеұ объекти де мине усылардан ибарат.

Қарақалпақ этнонимиясына тийисли тиллик материаллар елеге шекем монографиялық тәризде терең анализ етилген емес. Базы-бир илимий изертлеұлерде бул мәселе улыұмалық тәризде үйренилген [2].

Қ.Әбдимуратовтың жоқарыдағы пикири көбирек этнотопонимлерге де тийислидей болып сезиледи. Себеби, халықтың үрп-әдет дәстүрлери, мәдениаты көбирек этнос пенен байланыслы болады. Қарақалпақ топонимиясы, соның ишинде этнотопонимлер системасы басқа белғили тиллердиң топонимиясы сыяқлы, өтмиштен басланған узак тарийхий дәўирлер даўамында пайда болған хәм жетилисип келген. Олар тилдеғи арнаұлы атамалар қатламы сыпатында көзге түседі хәм басқа атамалардан өзгешеликлери ме-нен айырылып турады. Хәр бир этнотопонимниң пай-да болыұы белғили бир халыққа, қәўимге, урыұға байланыслы болып келеді.

Көпшилик дерлик жағдайларда топонимлер этнонимлерге (урыұ атларына) хәм керисинше, этнонимлер топонимлерге (жер атлары) көшип кете бериұи әдеттеғи бир жағдай. Сонлықтан қандайда бир топонимди үйрениұде нени (топонимди ме, этнонимди ме, ямаса этнотопонимди ме, ямаса пүткиллеи антропонимди ме?) нәзерде тутатуғынымызды умытпаұымыз тийис [5,194].

Жуұмақлап айтқанда, этнотопонимлерди үйрениұде этнолингвистика тараұының атқаратуғын хызмети хәм роли үлкен. Себеби этносты, халықты оның тили, аўызеки халық дөретпелери, мәдениаты, салт-дәстүрлери, психологиясы менен тутас үйрениұ арқалы ғана нәтийжелерге ерисиұ мүмкин. Бул бағдарда этнолингвистика тараұының хызмети айрықша орын тутады.

ЛИТЕРАТУРА

1. Эбдимуратов К. Қарақалпақ топонимикасы хәм оны изертлеу мәселелери. //«Эмиўдэрья», 1965. 119-б.
2. Толстой Н.И., Толстая С.М. Славянская этнолингвистика. – М., 2013. – с.19.
3. Перехвальская Е.В. Этнолингвистика. – М., 2015. – с. 7.
4. Арминий Вамбери. Путешествие по Средней Азии. – М., 2003.
5. Эбдимуратов Қ. Неге усылай аталған. – Нөкис, 1965.
6. Бердақ. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис, 1987.

АЙДЫҢ БЕТИ НЕ УШЫН ТЫРТЫҚ..?

Бекимбетов А.М.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы

Қарақалпақ этиологиялық эпсаналарының белгилі бір бөлегін аспан денелери – қуяш, ай, жұлдызлар, оларды ажыратып турыўшы қандай да бір белгиниң келип шығыў себеби ҳаққында сөз етиўши эпсаналар курайды. Тематикалық белгилерине қарай биз аспан денелери ҳаққындағы қарақалпақ эпсаналарын 1) қуяш хәм ай ҳаққындағы эпсаналар, 2) жұлдызлардың пайда болыўы ҳаққындағы эпсаналар деп екиге бөлинеди.

Астрал денелер ҳаққындағы эпсаналар этиологиялық эпсаналар базасындағы өзлериниң жүзеге келген ўақыты бойынша ең ерте дәўирде дөреген. Себеби, инсан өзін қоршаған орталықтан еле ажыратып қарамаған, мифологиялық дәўирде олардың дүнья танымының дәслепки объектлериниң бири – аспан денелери болған. Демек, астрал эпсаналардың қәлиплесиўиниң тийкарғы дереги – бул дәслепки аспан денелери культы менен байланыслы анимистлик түсиниклер есапланады. Аспан денелери хәм олардың қандай да бір белгисиниң келип шығыўы жөниндеги эпсаналардың ишинде қарақалпақлар арасында ең кең тарағаны «Айдың бети неге тыртық» эпсанасы. Эпсанада Ай менен Күн бир адамның еки қызы, деп сүўретленген. Олардың татыў жасап атырғанын көре алмаған шайтан апалы-сиңдили еки туўысқанның ортасына салқынлық салыў ушын Күнди жолдан азғырып, қызғаныштан апасы Айдың бетин күйдириўине себепши болады. Соннан баслап бетиндеги Күнниң күйдиргенинен қалған тыртық – дақтан Ай адамларға көриниўден уялып, тек адамлар уйықлағаннан кейин ғана жер бетине шығады екен. Күн болса, Айға көринбеў ушын тек күндиз жер бетинде көринетуғын қусайды [1, 29-б.].

Эпсана тийкарынан Ай менен Күнниң не ушын аспанда хәр қыйлы ўақытта пайда болыў себебин түсиндириўге қаратылған хәм эпсананың қарақалпақ версиясы буның себебин апалы-сиңдили Ай менен Күнниң

арасындағы қатнасықтың (шайтан себепли) бузылыўы менен түсиндиреди. Усы эпсананың татар версиясы басқа версиялар ишинде қарақалпақ эпсанасына ең жақыны болып, онда Ай менен Күн, тап қарақалпақ версиясындағы сыяқлы, апалы-сиңдили болып, олар өз-ара жәнжел себепли әкесиниң ғарғысына ушырап бири айға, екиншиси күнге айланып, бирин-бири көрмеўи ушын бири түнде, екиншиси күндиз аспанда көринетуғын болған [2, 249-255-бб.]. Эпсананың тийкарғы функциясы болған «не ушын ай менен күн хәр қыйлы мезгилде пайда болады?» деген сораўға жуўапты түсиндириў еки версияда да апа менен сиңли тәрәпинен социаллық табудың бузылыўы көринисинде өз сәўлелениўин тапқан.

Ай хәм Күн ҳаққындағы этиологиялық эпсананың және бир вариантында Қуяш хәм Ай ерли-зайып сыпатында сәўлеленеди. Бул эпсанада да жоқарыдағы эпсаналардағы сыяқлы, ерли-зайыплының өз-ара жәнжели себепли социаллық табу бузылған, яғный Күнниң күйеўи болған Ай хаялы Күнниң бетине салған тыртығы себепли адамлардан уялып тек түнде көринетуғын болады [1].

Дүнья халықлары аўызекі әдебиятында Ай хәм Күн ҳаққындағы мифлер тийкарынан астрал мифлер қатарында қаралып, олар бир-бири менен туўысқан (ағалы-инили, ямаса егизеклер) ямаса ерли-зайыплылар сыпатында сүўретленеди [3, 610-б.].

Өзлериниң келип шығыўы бойынша түркий тиллес халықларға тарийхий-генетикалық байланысқа ийе Сибирь халықлары дуалистлик системасында Ай менен Қуяшты бир-бирине қарама-қарсы күшлер сыпатында қараў жетекши орында турады. Мәселен, шаманизм мифологиясында ай қараңғылық, ал қуяш жақтылық түсиниклери менен байланыстырылады. Қарақалпақлар арасында әсиресе, Ай культы менен байланыслы хәрқыйлы ырымлар, тыйымлар, турақлы қәлиплескен ибаралар белгилі дәрежеде

сақланып қалған. Қарақалпақтар арасында олардың турмысында қадірлі есапланған нәрселерді, мысалы, жаңа туылған нәрестені, сыйырдан сауып алынған сүтті айға көрсетпеу сыяқты тыйымдар халық арасында ай менен байланысты дәстүрлер дуалисттік түсиниктер арқалы қалыптасқан, деп шамалауға болады. Бұл дуалисттік түсиниктер дүниенің көпшілік халықтарында кең таралған «Егізектер хақындағы» мифтік қарастарға да белгілі дәрежеде байланысқан, яғни бұндай түсиниктер қарақалпақтарға да белгілі дәрежеде тән болған. Егізектер хақындағы мифтердің дәстүрлік архаик формаларында көбінесе урыс ямаса қайымның ата-тегі сыпатында келтірілген бір ата-анадан туылған егізектер бір-біріне қарама-қарсы күштер ретінде сәулеленген [3, 114-б.].

Жоқарыдағы «Айдың беті не үшін тыртық?» деп аталған эпсанадағы егізек қыздар – Күн менен Айдың арасындағы конфликт ұсыныс дуалисттік түсиниктердің мифтердің эпсаналарға көшкен қалдығы есапланады. Эпсанадағы ұсыныс конфликтті келтіріп шығарушы персонаж – Шайтан өзінің генетикалық шығысы бойынша кейінгі, яғни эпикалық дәстүрге кейін, Ислам діні арқалы христиан және иудаизм діндерінен келіп кірген, деп шамалауға болады. Ай және Күннің арасында конфликтті пайда етіуші күш диний системасы өзгермеген халықтарда, яғни ұзақ дәуірлер дәуірінде бір діннің тәсірінде рауажланған системаларда әдетте хәр қылы антропоморфтық, зооморфтық келбеттегі персонаждардан ібарат болған. Бизіңше, қарақалпақтар арасында қалыптасқан жоқарыдағы эпсанада шайтан эпсананың мифтік басқышында басқа көріністе болып, кейін-ала ислам дінінің тәсірінде шайтан образына трансформацияласқан. «Айдың беті неге тыртық?» эпсанасының екінші

вариантында оның қаһарманлары Күн менен Ай ерлі-зайыпты сыпатында сәулеленеді. Бизің пикиримізше, әйемгі адамдар сана-сезиміндегі тиришіліктің келіп шығуын түсіндіріуге байланысты пайда болған жұптық, яғни еркек және хаял жынысының бірлеліктегі турмысы хақындағы әйемгі түсиниктер ұсыныс персонаждардың пайда болуына тийкар салған болса керек. Мәселен, Түркі тілдес халықтардың мәдени және тарихий турмысы хақында бағалы деректер жыйындысы есапланған Орхон-Енисей жазба естеліктерінде инсанды дөреткен және олардың ғамхоршысы есапланған Тәңрі және оның зайыбы Умай хақындағы мағлыұматтарға нәзер салсақ, эпсанадағы персонаждардың ерлі-зайыпты сыпатында сәулеленгені бұл мәселеге белгілі дәрежеде анықтық енгізеді. «Айдың бетіндегі тыртық ямаса дақтың пайда болуы» хақындағы сюжеттің Батыс Сибирь татарлары фольклорындағы формасы өзінің мазмұны бойынша қарақалпақтар арасында бар болған сюжетке жүде ұсас. Бұл сюжетте аспандағы айдың бетіндегі дақ – бұл ийінде ийін ағашы менен екі шелек суыды көтеріп тұрған хаял. Ол адамдардың арасында өсек айтып, олардың ортасына иритки салғаны үшін қудайдың ғәзбине ұшырап айға шығарып жиберілген. Бұл факт эпсананың қарақалпақтар арасында жүде ерте дәуірлерде, яғни проалтай дәуірінде қалыптасқанын дәрек береді.

Жуымақлап айтқанда, қарақалпақ этиологиялық эпсаналары ұсыныс халықтың хәр түрлі жәмийеттік басқыштардағы өздерін қоршаған орталықты таныу менен байланысты қарастар, диний исенимдері, жәмийеттік және социаллық қарым-қатнасықтары, салт-дәстүрлері және, әлбетте, фольклорлық фантазиясының турмыс талаптары менен байланыстырылған жемісі есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ай менен күн. //Қарақалпақ фольклоры. 77-том. Миф және мифлескен эпсаналар. – Нөкіс, 2014.
2. Закирова И.Г. Космогонические мифы и легенды татарского народа. //Вестник Чувашского университета. – Чебоксары: Чувашский государственный университет им. И.Н.Ульянова. 2010. №4.
3. Мифы народов мира. //Энциклопедия. Электронное издание – М., 2008.

Халқ оғзаки ижодиётининг кичик жанри, халқимиз маънавий қарашларининг бойлиги саналган нақллар ўзининг ибратли ва чуқур маъноси билан асрлар мобайнида одамларни, айниқса, ёшларни маънавий камолот руҳида тарбиялашда катта роль ўйнагани аниқ. Президент Ш.М.Мирзиёев: «Маълумки, бизнинг қадимий ва саховатли заминимизда кўп асрлар давомида турли миллат ва элат, маданият ва дин вакиллари тинч-тотув яшаб келган. Меҳмондўстлик, эзгулик, қалб саховати ва том маънодаги бағрикенглик бизнинг халқимизга доимо хос бўлган ва унинг менталитети асосини ташкил этади» деб алоҳида таъкидлагани бежиз эмас [1.1]. Ҳақиқатан ҳам, ҳар бир халқнинг урф-одатлари, маънавий қадриятлари унинг қадимий мероси – оғзаки адабиётида ҳам ўз аксини топгандир.

Маълумки, нақллар дунёдаги ҳамма халқлар оғзаки ижодида учрайди. Айниқса турли миллат халқ оғзаки ижодидаги нақллар ўзаро қиёслаб ўрганилса бу масаланинг илмий асоси янада ойдинлашади. Уларни ўзаро қиёсий ўрганиш, биринчидан, бу халқларнинг урф-одатларидаги, анъана ва қадриятларидаги муштарак ҳамда ўзига хос жиҳатларни кашф этишга, иккинчидан, бир халқ фольклорида иккинчи бир халқда учрамайдиган нақлларнинг версия ва вариантларини топиб, уларнинг ўзаро муқояса қилиш, матн структураси таҳлили натижасида муайян илмий-назарий қарашларни илгари суришга ва хулосалар чиқаришга имкон яратади.

Рус олими В.Я.Проппнинг таъкидлашича: «Фольклористиканинг асосий вазифаларидан бири – бу жанрлар таснифи ва ҳар бир жанрнинг алоҳида ўрганилиши хисобланади» [6.20]. Демак, олимнинг фикридан кўриниб турибдики, халқ оғзаки ижодининг ҳар бир намунасини алоҳида ўрганиб, жанрий хусусиятларини белгилаб олиш, аниқлаш ва шу асосда жанрлар таснифини ўрганиш муҳимдир. Шу боисдан, энг аввало, эпик жанрлар «халқ насри», «халық прозасы», «народная проза», «несказочная проза» сифатида турлича номланиб, таркибига эпик жанрлар киритилган. Бу ҳолат эса фольклоршуносликда мавжуд таснифларни ўрганиб, аниқлик киритиш лозимлигини тақозо қилади.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида халқ насрига олимларимиз мақол, масал, эртак, афсона ва латифа каби жанрларни киритадилар. Худди шундай, ўзга халқлар фольклоршунослигида ҳам насрий шаклга эга бўлган жанрлар «халық

прозасы», «народная проза», «несказочная проза» тарзида номланади. Демак, барча халқларда насрий шаклга эга бўлган оғзаки ижод намуналари бир хил бўлиб, унинг таркибидаги жанрлар ижод намунаси материалига қараб турлича бўлади. Бу эса табиий ҳолдир. Шу боисдан ҳам фольклоршунос В.Я.Пропп: «Тасниф қилувчининг биринчи вазифаси – ўз халқи оғзаки ижодининг жанрий таркибини ўрнатиш. Бинобарин, бир халқ учун ўрнатилган фольклор жанрлари таркибини бошқа халқ фольклори таркибига механик тарзда кўчириш мумкин эмас. Тасниф қилиш тамойиллари фақат халқаро бўлиши мумкин, унинг материали эмас. Жанрни аниқлашнинг биринчи талаби, жанрлар ҳажми ва атамалар мажмуини ойдинлаштириб, фольклор поэтиксини ўрганишдир» деб ёзганида тамомил ҳақдир [6.20].

Аксарият фольклоршунослар оғзаки поэтик ижоднинг эпик жанрларини тасниф қилиш асносида нақл жанрини ҳам унинг таркибига киритишади. Айримлари эса, айти масалани бир оз четлаб ўтишади. Кузатишлар шуни кўрсатадики, турли халқларнинг мазкур жанрни номлашларида терминология жиҳатидан турфалик мавжуд. Хусусан, русларда притча ўзбекларда нақл, қорақалпоқларда мысал, менили гәплер ҳам халқ әпсаналары, аўызеки гүрринлер, козокларда мысал, қирғизларда уламыш сингари атамалар билан юритилиб келинади. Бундан ташқари, айрим халқлар фольклоршунослиги, илмий адабиётлари ва луғатларида нақл оғзаки ижоднинг бошқа жанрлари билан жуфтлашган ҳолда, хусусан: пағіл-эртак, нақыл-мақал, ривоят-нақыл қабилида ҳам номланади.

Фольклорининг бир қанча назарий масалаларини, хусусан, нақлларининг бошқа жанрлар билан муносабати, умумтуркий фольклордаги нақллар бати структурал-типологик хусусиятлари борасида фикр юритиш учун, биринчи навбатда, бошқа жанрлар билан қиёслаб ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки нақлларнинг ўзинигина яхлит бир система сифатида ўрганиш, унинг бизга қадар етиб келган намуналарини аниқлаш, нақлларнинг поэтик табиати, типологияси, генезиси ва таснифини белгилаш илмий-назарий ва амалий жиҳатдан муҳимдир. Демак, нақл жанрининг умумий ва хусусий хоссаларини аниқлаштиришда эртак, афсона, ривоят, масал ва мақол жанрлари билан қиёсий-структурал таҳлил этиш

зарурдир.

Огзаки ижод намунасининг бир неча жанрлар таркибида келиши ва мавжудлиги, унинг яшовчанлиги, халқ маиший турмушида, кундалик ҳаётида қайта-қайта мурожаат қилиш зарурияти билан ҳам боглиқ. Шунингдек, олимларимизнинг «бир асарнинг бир неча жанр таркибида учраши; жанрларнинг узок муддат давомида мавжудлиги уларнинг ўзаро қўшилигуига ёхуд бирор асарнинг бирдан иккинчисига ўтишига йўл очади» деган эътирофи билан ҳам изоҳланади [5.88]. Худди шундай фикрларни қозок фольклоршунос олими С.Қасқабасов ҳам келтириб ўтади. «Ешбір фольклорлық жанр саф алтындай таза күйде болмайды. Өйткені ол жападан-жалғыз өмір сүрмейді, ұзақ көркемделу процесінде жанрлар бір-бірімен тығыз байланысқа түседі, олар бір-біріне ықпал жасап, кірігіп, тіпті жаңа жанрга негіз де болады, бірақ олар қосылып кетпейді, әрқайсысы өзіне тән қасиеттермен ерекшеленеді. Мұнда екі процесс қатар жүреді» [9.60].

Кичик насрий жанрларнинг ўзаро генетик алоқадорлиги даставвал нақл ва мақолларда намоён бўлади. Фольклоршунос олимлар К.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаровлар эътироф этишганидек: «Фольклор тарихида шундай ҳодисалар ҳам борки, янгидан пайдо бўлган жанр ўзининг юзага келишига манба бўлган қадимий жанр структураси ва поэтикасига таъсир кўрсатиши ва сўнишига сабаб бўлиши ҳам мумкин» [5.89]. Бу фикрни рус олими А.А.Потебня ҳам тасдиқлайди [7.483]. Улардан фаркли ўларок, фольклоршунос Ф.И.Буслаев кичик жанрлар эртак замирида пайдо бўлган, деган фикрни илгари суради [3.78]. Жумладан, унинг фикрича, халқ донолиги намуналари бўлган мақол ва топишмоқлар эртак структурасидан ўсиб чиққан ва мустақиллик касб этган.

Бизнингча, нақлнинг келиб чиқиш ва трансформацияга учраш манбаи, юкорида

таъкидланганидай, ўзга бир жанр, яъни мақолларга ҳам бориб туташади. Бу икки жанр ўртасида хануз кўп умумийликлар мавжуд. Масалан, «Вақиллаган вақтни ўтказар, қўлидаги нақдни кетказар», «Кул кутурса, қудукқа туфлар», «Қум йигилиб, тош бўлмас, қул йигилиб бош бўлмас» каби нақллар замонлар оша мақолга айланиб, нақл жанрига хос сюжет йўқолган.

Рус фольклоршуноси И.Снегирев жонли тилда айрим нақл ва мақоллар бир-бирига жуда яқин келишига таяниб: «Баъзи бир нақл-мақоллар нақлдан, баъзи бир нақллар бўлса, аксинча мақоллардан келиб чиққан» деб ёзади [8.19]. Бунга мисол сифатида қуйдагилар қоракалпоқ фольклори намуналарини кўрсатишимиз мумкин: «Бақырауық түйенің бары жақсы», «Қазаншының ерки бар қайдан қулақ шығарса», «Тапқан биреуін сояды, таппаған екеуін сояды».

Нақллар ҳамиша бошқа фольклор жанрлари, жумладан: масал, эртак, афсона ва латифалар таркибида қоришиқ ҳолда келади. Шу боис айрим халқлар лугатшунослиги ва бошқа илмий манбаларида «нақл» ва «мақол» атамаларига аниқ, айримларида эса турфа хил таърифлар берилади. Умуман, фольклоршунослик илмида бу жанрга хос белги-сифатларни аралаштириш ҳоллари кузатилади. Туркий халқларда бу жанрнинг бир неча номлар билан аталиши ҳам бундай англашилмовчиликларни келтириб чиқарган бўлиши эҳтимолдан унча узок эмас.

Ер юзидаги халқларнинг қадимий алоқалари, маданий соҳадаги умумийлик кўлами фольклор асарларида, хусусан, нақлларда ҳам ўзининг яққол ифодасини топган. Халқлар миллат сифатида шакллангандан кейин улар ҳаётидаги яшаш тарзи, турмуш шароити, касб машғулотида ўзгаришга учрайди. Бу ўзига хос ҳаёт тарзи маънавий ҳаётда, хусусан, нақлларнинг юзага келишига ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади.

АДАБИЁТЛАР

1. Миллатлараро дўстлик ва ҳамжихатлик – халқимиз тинчлиги ва фаровонлигининг муҳим омилдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 25 йиллигига бағишланган учрашувдаги нутқи. 2017 йил 24 январь.
2. Ахмедов С., Баҳадирова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1992. – 96-б.
3. Буслаев Ф.И. Русский быт и пословицы // Буслаев Ф.И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. Русская народная поэзия. – СПб.: Изд. Д.Е.Кожанчикова; в тип. Товарищества «Общественная Польза», 1861. – Т. I. – с. 78-136.
4. Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – 223 б.
5. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ огзаки поэтик ижоди. ун-т ва пед. инс-т студ. учун дарслик – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 89-б.
6. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – Москва, 1976. – с. 20.
7. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности // Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 483 с.
8. Снегирев И. Русские народные пословицы и притчи. – М., 1948. – с. 19.
9. Қасқабасов С. Ойөріс. – Алматы: Жібек Жолы, 2009. – 60 б.

ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКОЕ ТОЛКОВАНИЕ ПОЭТИЧЕСКОГО ТЕКСТА В ЯКУТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Гаврильева Н.Г.

Институт мировой литературы им. А.М.Горького РАН. г. Москва, Россия

Герменевтика стремится к духовной интерпретации художественного текста, раскрывая смысл и значение произведения в культуре определенного народа. Воззрение на поэзию как на форму языкового познания мира, изначально герменевтическое, было заложено в самом устном народном творчестве народа Саха.

В традиции якутов героический эпос олонхо возник из поэтического опыта, а именно опыта интерпретации мифологического, религиозного и философского мировоззрения народа путем образного строя якутского устного творчества, богатого драматическими столкновениями и онтологическим началом в живописное поэтическое повествование о земном бытии. Искусство олонхосута считалось не просто подражанием природным явлениям или самовыражением исполнителя, а формой познания и толкования Вселенной. По определению профессора К.Д.Уткина, «бесконечность трансцендентальной поэзии олонхо заключается в особенности самого жанра эпоса, который соединяет в себе все конечные, партикулярные жанры, в том числе и философию народа» [1], согласно которому формой познания бытия является понимание. Так, наряду с пониманием земных истин формируется у якутов традиция истолкования художественных текстов. Подобное положение вещей способствовало созданию настоящего культа поэзии в начале XX столетия и расцвету многочисленных поэтических жанров в якутской литературе.

Корни расцвета якутской литературы и так называемый «золотой век поэзии» пришелся именно к началу XX столетия. Алексей Кулаковский, Анемподист Софронов, Платон Ойунский – такие литературные гиганты редко появляются в одном и том же маленьком народе, да еще практически в одно и то же время. Якутия времен основоположников была по большей части обществом, основанным на устной традиции, когда мнемоническая сила поэзии впервые дала поэтам возможность считать себя «хозяевами истины». Это было время, когда устный эпический язык встретился с литературным якутским.

Философ по своей природе и основоположник якутской литературы по определению А.Е.Кулаковский (1877-1926) был первым, кто обнаружил отношение поэзии к подражанию, что способствует ее легкой постижимости и интерпретации на любой язык. Фундаментом для использования этого метода выступил тот факт, что Вселенная, по мнению поэта, состоит из двух миров: духовного

(«интеллектуального») и телесного («чувственного»). Особенностью поэтических текстов является наличие в них соответствия между этими двумя мирами. Поэзия есть обожествление духовного в чувственных вещах. Чувственная жизнь поэзии заключается в духовном содержании, который скрыт от восприятия большинства. Благодаря герменевтическому прочтению этот чувственный мир поэзии становится миром свидетельства, который все могут видеть и понять. И этот мир чувств становится отправной точкой для восхождения к миру авторского разума.

Проблема сочетания явного и скрытого хорошо отражена и в творчестве самого поэта, в частности в поэмах «Дары реки» (1909), «Сновидение шамана» (1910), «Наступление лета» (1924) [2], в которых судьба родной земли приобрела всестороннее развитие. Читатели слышали в его стихах не столько рассказ и размышления поэта о народе, а сколько рассказ народа о себе на его собственном народном языке. В наиболее переведенном и известном произведении «Сновидение шамана» каждая часть поэмы имеет скрытую суть. Для объяснения тайного смысла своего текста А.Кулаковский привлекает понятие «шамана» (служителя культа), который, согласно якутской мифологии, является проводником между миром людей и духов, т.е. интеллектуального и чувственного. В данном случае особенность авторского шамана состоит в том, что, созерцая конкретные объекты, он видит за ними духовные идеи. Идеи оказываются сначала представленными его внутреннему видению, а затем воображением авторской мысли. По мнению поэта, воображение – это что-то вроде материала, из которого лепится «подобие», «подражание». Еще в середине XIX в. немецкий теолог и богослов Ф.Шлейермахер (1768-1834) обозначил герменевтическую методологию как «метод создания подражаний» или как «метод уподобления» [3]. Развивая эту мысль, в своих научных трудах А.Кулаковский пишет, что всякий перевод стихотворения есть свободное поэтическое подражание, следовательно, самостоятельное произведение искусства [4]. Подтверждением являются его вольные переводы из русской литературы, а именно стихотворение М.Лермонтова «Клятва демона» («Абааһы андабара») и элегия Н.Цыганова «Речка» («Үрүй»).

Литературоведы пишут, что «структурный анализ языка художественных интерпретаций доказывает, что каждое созданное им

произведение занимает особое место в якутской литературе как явление художественное, наделенное собственной эстетической ценностью» [5]. И вправду, перевод на якутский язык потребовал переосмысления, перетолкования основных понятий в системе другого языка и другого мировоззрения. Однако индивидуальность передачи стихотворных текстов проявляется не только в процессе понимания, но и собственно в интерпретации, которое было создано личной виртуозностью толкователя. Сказанное поясним следующим примером из «Клятвы демона»: «*Ол кизһэ Орто-дойду ойуута, Аан-дойду мандара, Ийэ-дойду симэбэ буолбут, көрөртөн сүөл үчүгэй, этэртэн илэ дыкти, анаарартан алыс бэрт, Хапхаас (Кавказ) ыраахтаабытын баар эрэ маанылаах кыһа, Тамаара диэн барахсан, сүктэр үөрүүлээх үтүө күнэ буолан, оонньоон-дьоройо, үнкүүлээн күүгэйэ, ыллаан сыыйылла сылдыар үһү...*» (с.164). Дословный перевод фрагмента рассказывает, как «однажды настал день замужества Тамары, единственной дочери кавказского царя, девушки удивительной внешности, украшения срединной земли, красоты всей Вселенной и как она этому была рада, звонко пела и плясала». Сразу обращает на себя внимание оформление якутского текста, написанное в форме стихотворения в прозе, что приближает его к жанру надгробной надписи, эпитафии. В оригинале описываемое действие простирается на несколько стихотворных строк, полных психологизма и романтического пафоса диалога, содержащий многообразие мифологических и фольклорных мотивов.

Поэма М.Лермонтова была создана в духе романтической школы, о чем свидетельствуют сюжет и композиция произведения, наличие образа могучего духа, носящего на челе печать проклятия и отвержения; похожий герой встречается в поэмах «Падение ангела» Альфонса де Ламартина и «Каин» Джорджа Гордона Байрона, мистерии «Элоа» Альфреда де Виньи и др. Но демон А.Кулаковского не похож на библейского сатану. Под маской злого духа он прячет вполне человеческое лицо разочарованного романтического героя:

«*үөдэн уола сордоох... муус буолуо сүрэбэ долгуйарга былы гынна, сымара таас быара манньыйарга дылы гынна*» (с. 165). Дословный перевод описывает, как «*при виде красавицы грузинки у него растаяло ледяное сердце, разволновалась каменная печенка несчастного сына нижнего мира*». Далее диалог Тамары с демоном в якутском тексте передается аллитерационным стихом. «Люди, способные воспринимать только явное, ограничиваются тем буквальным истолкованием, которое представляет любой художественный язык. Но, если очистить воображение и освободиться от предрассудков, то можно увидеть за внешней формой авторских слов внутреннее измерение произведения, его тайный смысл» [6].

Таким образом, придавая своему переводу форму народной песни, А.Кулаковский сумел раскрыть скрытый смысл текста, своеобразно претворил и создал нечто совершенно новое. В данном случае задача поэта как интерпретатора заключалась не в точном воссоздании русскоязычного оригинала на якутский язык, а в умении оценить и проецировать на себе содержание иноязычного текста, что гораздо важнее традиционной герменевтической методики осмысления и понимания. Для достижения своей цели он выбирает конкретный изобразительный язык и определенный жанр повествования, необходимые лексические и синтаксические средства для полноты раскрытия содержания своего текста. Согласно герменевтическому подходу, «сознание автора должно быть принципиально открытым навстречу разговору с любым читателем, будь это переводчик или реципиент» [7]. Так, выбранный поэтом смысловый способ интерпретации, который подразумевает собой приближение оригинала к нормам принимающей культуры – в данном случае якутской – имеет право на существование. А.Кулаковский стремился сделать восприятие текстов удобным и легким для якутскоязычного читателя, ради чего ему пришлось сглаживать и даже устранять языковые и содержательные особенности оригинала. Следовательно, в его вольных переложениях речь идет уже не о мире автора и той действительности, о которой говорится в оригинале.

ЛИТЕРАТУРА

1. Уткин К. Д. Предфилософия олонхо: антитеза натурализма супранатурализму – Якутск: Бичик. 2010 – 79 с.
2. Кулаковский А.Е. Ырыа-хоһоон /Өксөкүлээх Өлөксөй; [хомуйан онордо, аан тылын уонна коммент. суруйда, бэчээккэ бэлэмнээтэ филол.н.к. Л.Р. Кулаковская]. Дьокуускай: Бичик, 2012. – с.368.
3. Шлейермахер Ф. Герменевтика. Перевод с немецкого А.Л.Вольского СПб.: «Европейский Дом». 2004. – 112 с.
4. Кулаковский А.Е. Труды по якутскому языку [сост.: Л.Р.Кулаковская; редактор: А.А.Кузнецова]. – Якутск: Медиа-Холдинг Якутия, 2017. – с.119.
5. Кулаковский А.Е. Полное собрание сочинений в 9 т. Т. 1. Составитель Л.Р.Кулаковская. – Новосибирск: Наука, 2009. – с. 433-578.
6. Ингарден Р. Очерки по философии литературы. – Благовещенск, 1999. – с.47.
7. Хайдеггер М. Что зовется мышлением? М., 2006. – с. 91.

ҚОРАҚАЛПОҚ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА АФФИКСАЦИЯ ОРҚАЛИ ЯСАЛГАН ИЖТИМОЙИ-СИЁСИЙ ТЕРМИНЛАР

Джалилов С.

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Қорақалпоқ тилшунослигида ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам сўз ясашда морфологик усулнинг ўрни алоҳида таъкидлаб ўтилган. Қорақалпоқ тилшуносларидан Е.Бердимуратов, Д.Насиров, А.Бекбергенов, Қ.Пирниязов, П.Нажимов, ўзбек тилшуносларидан А.Ғуломов, С.Усмонов, А.Ҳожиев, З.Маъруфов ва бошқа олимларнинг ишларида, шунингдек, ҳар иккала тил бўйича яратилган дарслик ва қўлланмаларда бу масалага алоҳида эътибор берилган ҳамда морфологик йўл билан сўз ҳосил қилиш усулининг фаол эканлиги таъкидлаб ўтилган. Табиийки, сўз ясалишининг бундай фаоллиги ҳар иккала тил терминологик тизимларига таъсир этмай қолмайди. Шунинг учун қорақалпоқ ва ўзбек тиллари терминологияларини ўрганишга бағишланган махсус ишларда ҳам морфологик усул билан термин ҳосил қилиш масаласига алоҳида эътибор берилган.

Қорақалпоқ ва ўзбек тиллари ижтимоий-сиёсий терминологияларида морфологик усул билан термин ҳосил қилиш асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Аввало шуни қайд этиш лозимки, ясама сўз, бинобарин, термин ҳосил қилинишининг асосини ўзак ташкил этади, шунингдек, ясама сўз ва терминларнинг ўзларидан ҳам янги лексемалар ҳосил бўлиши мумкин. Шундай экан, ясама ижтимоий-сиёсий терминларнинг иккала тилдаги муштараклик жиҳатларини ўрганишдан олдин уларнинг ясалиши учун асос бўлган туб ҳолдаги ўзақлар, аниқроғи, шу тип терминларда ҳам бир хилликлар мавжудлигини аниқлаш лозим бўлади. Шунга қўра, айрим туб ўзақлардан иборат муштарак ижтимоий-сиёсий терминларни таҳлил қилиб чиқиш лозим топилди.

“Асл туркий лексик қатламни ажратиш ёки аниқлаш муаммосини ечиш учун, деб ёзади Э.В.Севортян, биринчи галда киёсий режада туркий бир ўзақли асосларни тадқиқ этиш мақсадга мувофиқдир. Чунки бу барча туркий тилли лугатларни яратиш имконини туғдиради” [Севортян, 1974:9].

Қорақалпоқ ва ўзбек тилларида туб, яъни морфем қисмларга ажралмайдиган қатор ижтимоий-сиёсий терминлар мавжудки, уларнинг шакли бир хил, лекин фонетик талаффузи ва графиканинг ўзига хослиги туфайли бошқачароқ ёзиладиган терминларни ҳисобга олмаганда, улар бир хил маънони англатади. Масалан, *овул* лексемасини олиб кўрайлик. Мазкур термин “қадимда кўчманчи қабилалар жойлашган жой; кишлоқ” маъносини ифодалаган. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасида умуман кўчманчиларнинг йўқлиги маълум. Шунга қўра, “кишлоқдан кичикроқ аҳоли турар жой”¹ тушунчаси *овул* лексемаси билан ифодаланадиган бўлди. У айти шу маъносида Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясида ҳам қайд этилган: *Посёлкаларда, аўылларда, сондай-ақ, қалалардың мақан-кеңеслеринде баслықты (ақсақалды) ҳам оның кеңесгөйлерин 2,5 жылға сайлайтуғын нуқаралардың жыйналыслары жергиликли өзін-өзі басқарыу уйымлары болып табылады [ҚРҚ: 30]. Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек, улар таркибидаги маҳалаларда фуқароларнинг йигинлари ўзини-ўзи бошқариши органлари бўлиб, улар ҳар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди [ЎРҚ, 1992: 36.]*

Қорақалпоқ тилининг изоҳли лугатида *куч* (кк: кўш) лексемаси 10 хил, ўзбек тилининг изоҳли лугатида 13 хил маънога эгаллиги қайд этилган. Лекин бу ўринда бизни иккала тил учун муштарак бўлган мазкур терминнинг ижтимоий-сиёсий маъноси қизиқтиради. Аввало қуйидаги мисолларга эътибор берайлик: *қарар өз күшин жоғалтты // қарор ўз кучини йўқотди*. Мисоллардан кўриниб турибдики, *куч* лексемаси ҳар иккала тилда ҳам муштарак ижтимоий-сиёсий термин сифатида қўлланган.

Ўзбек ва қорақалпоқ тиллари ижтимоий-сиёсий терминологиясида юқоридагилардан ташқари ўзақ-негиздан иборат туб ҳолдаги қатор терминлар мавжудки, уларнинг ҳар

¹Қайд этиш лозимки, “Ўзбек тилининг изоҳли лугати” да *овул* термини касб этган айти шу маъно ўз ифодасини топмаган. Чунки унда *овул* терминига қўйидагича таъриф берилган: Кўчманчи чорвадорлар ўрнашган жой; кишлоқ (III т.81-б). Келтирилган иллюстратив мисол ҳам бу таърифга тўғри келмайди: Ҳасан қайғичини Хиванинг катта-кичиги, олис овуллардан келувчилар ҳам танийди. (С.Сиёев, Ёруглик). “Изоҳли лугат” дан анча йил олдин, яъни 1958 йилда нашр этилган “Словарь иностранных слов” лугатида бу терминга қўйидагича тўғри таъриф берилган эди: “Населенный пункт кочевых в прошлом в настоящее время *оседлых*” (таъкид бизники-Дж.С.) народов Ср. Азии казахов, киргизов и др.). «Изоҳли лугати» да шу таъриф асосида *овул* терминининг маъноси очиб берилганида айти муддао бўлар эди.

Қорақалпоқ тилида	Ўзбек тилида
Шегараларды өзгертиў Қарақалпақстан Республикасы жоқарғы Кеңеси тәрәпинен <i>иске асырылады</i> (ҚРК: 19)	Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти <i>иш олиб бориши мумкин</i> (ЎРК: 10)
<i>Халық</i> мәмлекетлик ҳәкимияттың бирден-бир дәреги болып табылады (ҚРК: 5)	<i>Халқ</i> давлат ҳәкимиятининг бирдан бир манбаидир (ЎРК: 10)
Хәр бир адам меншиқ <i>хуқықына</i> ийе (ҚРК: 14)	Давлат фуқароларининг Конституция ва конунларда мустаҳкамланған <i>хуқуқлари</i> ва эркинликларини таъминлайди (ЎРК: 17)
Пенсиялар, <i>напақалар</i> , социаллық жәрдемнің басқа да түрлери рәсимий түрде белгиленген күн көрис минимумынан аз болмаўы тийис (ӨРК: 10)	Пенсиялар, <i>нафақалар</i> , ижтимоий ёрдам бошқа турларининг миқдори расман белгилаб қўйылған (ЎРК: 17)

қайсига батафсил изоҳ, шарҳ бериб ўтирмасдан мисоллар келтириш билан чекланамиз.

Туркий тилларда қадимдан бир хил вазифани бажарувчи ва шаклан бир хил (фонетик мослаштирилған ҳолда, албатта) сўз ясовчи аффикслар мавжудлиги маълум. -лик// -лық, -чи, -ма, -дош, -сиз, -ш (-иш) каби

аффикслар шулар жумласидандир. Маълум бўлишича, қорақалпоқ ва ўзбек тиллари ижтимоий-сиёсий терминологиясида айни шу қўшимчалар билан ясалған терминлар, кўпинча, муштараклик ҳосил этади. Шунга кўра қуйида -лик // -лық аффикси билан ясалған терминларни кўриб чиқамиз.

Қорақалпоқ	Ўзбек	Қозоқ	Татар	Қирғиз	Туркман
Батырлық	Ботирлик	Батырлық	Батырлық	Баатырдық	Батырлық
Байлық	Бойлик	Байлық	Байлық	Байлик	Байлық
Азатлық	Озодлик	Азаттық	Азатлық	Азаттык	Азатлық
Дослық	Дўстлик	Достық	Дўслық	Достуук	Достлук
Тынышлық	Тинчлик	Тыныштық	Тынычлық	Тынчтык	

Туркий тилларнинг барчасида -лык// -ликаффикси унумдор сўз ясовчи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам у асосан, от, сифат ҳамда бошқа туркумлардан ҳам муштарак терминлар ясайди.

-лык// -лик аффикси қадимдан фаол лексемалар ҳосил қилиб келган. Буни Махмуд Кошгарийнинг “Девону луготит турк” асарида қўлланған ижтимоий-сиёсий терминлар ҳам тасдиқлайди: улуглуг “қул” маъносида. [ДЛТ, I т. 140], јураклиг “јуракли, ботир” маъносида [ДЛТ, I т.147], күчлүг “кучли” маъносида

[ДЛТ, I т.176], конуклук “меҳмондўстлик” маъносида [ДЛТ, I т. 272] кабилар.

Ҳозирги босқичда нафақат умумтил доирасида, балки терминологик тизимларда ҳам -лык// -лик аффиксининг қўлланиш доираси ниҳоят даражада кенгайиб, ижтимоий -сиёсий терминлар яшашдаги хизмати фаоллашмоқда. Мазкур аффикс орқали отларнинг ўзидан, сифатлардан, оз миқдорда бўлса ҳам сонлардан ҳамда модал сўзлардан ясама терминлар ҳосил қилинади.

Қорақалпоқ тили ижтимоий-сиёсий

Қорақалпоқ тилида	Ўзбек тилида
Еркинлик	Эркинлик
Байлық	Бойлик
Дослық	Дўстлик
Жоқлық	Йўқлик
Рәсимийлик	Расмийлик
Бийтәрәплик	Бетарафлик
Кескинлик	Кескинлик
Үстемлик	Устунлик
Наразылық	Норозилик
Азатлық	Озодлик
Бирлик	Бирлик

лексикасининг тадқиқотчиси А.Пирниязова ижтимоий-сиёсий тушунчаларни ифодалашда -лык// -лик аффикси энг маҳсулдор ҳисобланишини ва унинг ёрдамида асосан абстракт маъноли отлар ҳосил қилинишини таъкидлайди.

Шуни қайд этиш лозимки, -лик// -лик аффикси умумтуркий ўзак-негизларга ҳам, форс-тожикча, арабча ва русча-байналминал ўзак-негизларга ҳам қўшилиб, кўплаб муштарак ижтимоий-сиёсий терминлар ясай олади.

Қарақалпақ тилида	Ўзбек тилида
Президентлик	Президентлик
Ҳокимлик	Ҳокимлик
Ўдиллик	Одиллик
Банкротлик	Банкротлик
Дилетантлик	Дилетантлик
Директорлик	Директорлик
Миллийлик	Миллийлик
Консуллик	Консуллик
Легаллик	Легаллик
Принципиаллик	Принципиаллик
Бюрократлик	Бюрократлик

Маълум бўладики, лик//лик аффикси қарақалпақ ва ўзбек тилларида ижтимоий-сиёсий терминлар яшашда фаол ҳисобланиб,

мазкур терминологик тизимнинг бойиб боришида ўзига хос ўринга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –М., 1974.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент, 1992.
3. Қарақалпақстан Республикасының Конституциясы. –Нөкис, 1992.
4. Махмуд Кошгарий. Девону луготит турк. – Тошкент, 1970.
5. Шарипова К. Словообразующие аффиксы -лик, -ли, -чилик в узбекском языке: АКД. –Ташкент, 1972.
6. Ҳожиев А. Ўзбек тили сўз ясашиши тизими. – Тошкент, 2007.

ҲАЯЛ ПАТШАЛАР ҲАҚҚЫНДА ҒЕЙПАРА МАҒЛЫҰМАТЛАР

Зарипова З.С.

Ўзбекистон Республикасы Илимлар академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлар илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы

Қарақалпақлар арасында Самирам қаласында хаяллар мамлекетине патшалық еткен Занай хан ҳаққындағы аңыз елге шекем сақланып киятыр. Оның дәслепки нұсқасы 1875-жылы Н.Каразин тәрәпинен Шымбайдағы қатықулақ кемпирден жазып алынып, Москвадағы «Древняя и новая Россия» журналының 3-санында рус тилинде басылып шыққан [1. 290-294-бб.]. Соң бул текст «Әмиўдәрәя» журналында 1969-жылы 3 санында қарақалпақ тилинде жәрияланды [2. 1969, №3]. Тексттиң мазмуны бойынша тарийхшы хәм фольклортаныўшы алымлар бир қатар бақлаўлар жүргизип, өз пикир-ойын билдирди. Әсиресе, бул бағдарда Л.С.Толстова әдеўир жетискенликлерге еристи [3. 112-115-бб.]. Ол бул сюжетти қарақалпақлардың этногенезин анықлаўда пухта пайдаланды. Ҳақыйқатында да Н.Каразинниң дыққатын өзине тартқан бул аңыз ўақыялары, әййемги дәўирдеги тарийхый фольклорлық ўақыяларға бай еди.

Аңыз тийкарынан матриархат дәўир менен патриархат дәўир аралығындағы қарама-қарсылықты баянлаўға қаратылған болып, хаяллар ҳүкимдарлығының сапластырылыўы менен жуўмақланады. Бизиң көз алдымызға 37

мың бөрене үстине қала салдырып, оған ҳүкимдарлық еткен қатал, қайсар ана образы, рәхмшил, өз перзенти ушын жанын қурбан етиўге таяр меҳрибан анаға айналады. Әлбетте, бул аңызда жәмийетлик хәм дәўирлик қатламлардың излери хәм олардың аңыз мазмунына тийгизген тәсири аралас тәризде көплеп ушырасады. Бирақ, матриархат дәўирине характерли тәрәплери басым екенин атап өтиўимиз тийис. Хаяллар патшалығы (ханлығы) Занай хан аты менен байланыслы болып, былай тәрийпленеди: «Бул халықтың патшасы хаял болған. Оның ўәзирлери де, дийўанбегиси де, ләшкерлери де, молласы менен қазылары да хаяллардан болыпты. Бул гил хаяллар патшалығы еди. Ол патшалықтың орайлық қаласы Самирам деген қала болып, оның ханы Занай деген хаял екен» [4, 282-б.].

Аңызда келтирилген Самирам қаласы тарийхый дәреклерде б.э.ш. VI әсирде дүньяның жети қараматының бири болған «Аспалы бағ»ды бинә еткен Вавилон патшасы Самирамида [5.16-б.] хәм б.э.ш. IX-әсирдеги Ассирия патшасы Шамирам [6. 220-б.] (Шаммурамат) ҳаққындағы жазба хәм аўызеки мағлыўматларда ел басқарған хаял патша сыпатында атап

өтиледі. Әлбетте, қарақалпақтар ортасында қәлиплескен бұл сюжет әйіемги дәуірлердегі Орта Азия халықтарының Греция, жақын Шығыс, Кавказ халықтары менен өз-ара этникалық қарым-қатнастары нәтижесінде синискен болыуы мүмкін. Себеби, аңыз мазмұнындағы ұқсаслықтар хәм гейпара аталардың сәйкес келіуі усындай пикир жүргизиуіге мәжбүрлейді. Аңызда сөз етілетугын «Ол қала хәзирги қаладай емес, ал ақылға уграс келмейтуғын әжайып қала болыпты. Ол жердің үстінде емес, жерден күтә бийикте, отыз жети мың бөрененің үстінде орналасқан еди» деп тәрийплениуі биз жокарыда атап өткен «Аспалы баг»дың ел арасына тарап кеткен эпикалық баянын сәуленендире алатуғынын ескерте отырып, бұл сюжет типологиялық көз-қарастан бақаланғаны ақылға мууапық, деп ойлаймыз. Әлбетте, сюжеттердің көшіуі, белгили бир қолайлы орында турақласыуы, жойылыуы пронесслери тәбийий кубылыс. Бирақ, Қарақалпақстан территориясындағы әйіемги дәуірлерге тийисли тарийхый географиялық орынлардың көпшилиги, усындай сыртқы душпанлардан қорғаныу үлгисінде салынған хәм душпанлардың ийелеуі қыйын болған бийик шоққылардың төбелерине, суулардың орталарындағы дөңисликлерге х.т.б. орынларға муқиятлап салынған. Басқа бир тәрепи менен хаял патшалар хәққындағы тарийхый фольклорлық мағлыұматлардың көпшилиги Орта Азия халықтарының арасында қәлиплескенин де дыққатқа алып өтиуимиз тийис. Сонлықтан бұл мәселеде жергиликли деректердің әхмийети үлкен екенине итибар беріу тийис.

Аңыздың хаял-қызлар образының пайда болыуы хәм қәлиплесиуі ушын түртки болатугын, оларға тийкар таярлайтуғын тәреплери көп. Мәселен, «Бұл қаланың барлық жумысларын хаяллар ислейтуғын болған. Кеңес өткеретуғын да, гүнәкарларға хәким шығаратуғын да, урысқа баратуғын да, аң аулайтуғын да хаяллар болған». Усындай эпикалық мазмун менен берілген мағлыұматтағы «мәмлекетлик» ис усылларын жүргизиу тәртиби, матриархат дәуіріндегі талаптарға тийисли айтылған хәм хаяллардың жууапкершилигин де белгилейді. Нәтижеде ел арасында хаял-қызлар хәкимшилик еткен дүзимдегі гейпара елдердегі хаял патшалардың, батыр қызлардың образын дөретиуіге, олар хәққында түрли аңыз, эпсаналар, жырлар, дөстанлар дөретиуіге себепши болды.

Аңызда Занай хан образы да жаңа типтегі басқа образ дөретиуіге турарлық үлгили образдың бири болып табылады. Шығарма мазмұнында хан дәрежесінде көрингени менен хәқыйқат ана образында сәуленендирилген. Хәтте, ханлық дәрежесинен, жанынан да кешип, баласын өлим тырнағынан аман алып қалыуының тәрепдары хәм оны иске асырыушы күш. Демек, Занай ханның үлкен еки жууап-

кершиликтің биреуін иске асырыуы тийис деген халықлық сананың нәтижесі хәм мехрийбан, ғамхор, пидайы ананы қатара қойып, хаяллар ушын аналық ұазыйпаның басым екенлигин көрсетеди. Яғнай, матриархатлық дүзим тәртиплерине болған көзқарастардың, патриархатлық түсиниклер шеңберінде сақланыуы, бәлким умытылыуы, яки болмаса мақсетке мууапық пайдаланыуы мүмкін.

Занай хан образы хаял патшалар хәққындағы түсиниктің дәслепки үлгилеринен болыуы менен бирге, дөретиушилик дәстүрлерден беккем орын алған хаял-қызлар образын қәлиплестириуі хәм рауажландыруы өзгешелиги менен дараланып турады.

Усындай, ел басқарған хаял патшаның бири Аққағас аты менен белгили. Скифлердің хаял патшасы деп танылған Аққағас қайсы дәуірде хәм қай жерлерде хәкимдарлық еткени туура-лы жеткилики мағлыұматқа ийе емеспиз. Ол хәққында ауызеки гүрриндерде сақланбаған. Бирақ, қазақ алымы Ә.Қоңыратбаев массагеттердің үлкен бир топары дербиктерди Дербик деген хаял басқарған, оларда матриархатлық культ күшли болған дей отырып, Аққағасты Сарматлардың көсеми деген пикирди ортаға таслайды [7. 20-б.]. С.П.Толстовтың көрсетиуінше, б.э. VI-әсирінде Византия елшиханасының Арал теңизи жағалауларындағы түрклердің қаханлығына жиберилген мағлыұматларында «Скифлердің бир бөлегин басқарған хаял Аққағас жерінде» деген мағлыұмат келтирилген [8. 198-б.]. Усы жазба дерекке сүйенген алым Л.С.Толстова деректе скифлер деген атама сақланғаны менен, Аққағас басқарған топар сол дәуірге келип түрклесип үлгерген болыуы керек, деген пикирди айтады [9. 17-б.]. Бұл мағлыұматлардың әхмийетли тәрепи – шама менен б.э. дәслепки әсирлерінде, ерте орта әсирлерде түркий қәуимлердің қәлиплесиуіне күшли тәсир жасаған Массагет, Дербик, Сармат, Скиф бирлеспелеринің аты менен байланыс-лы Аққағас деген хаял патша хәққындағы мағлыұматлардың сақланыуы хәм оның Арал теңизи жағалауларында деп көрсетилиуі болып табылады. Әлбетте, жазба деректің белгиленген уақты VI әсир, деп көрсетилген болса, сол дәуірдегі урыулық, қәуимлик бирлеспелерди, мәмлекетти басқарыу дәстүри толығы менен патриархаллық-феодаллық тәртиптерге бойсындырылған. Ал, Аққағас сыяқлы бирли-арым хаял патшалардың ел басында турыуы, ески уақытлардағы матриархатлық дүзимнің қалдықтары сыпатында жәмийетшилик орталықтың таңланыу сезимлерин оятып, хаял-қызларға болған көз-қарастың жаңаша түс алыуына себепши болған, деп айта аламыз. Усындай жағдайлар тийкарында ретроспектив (изге қайтыу, өткенди еслеу) жоллар менен патша хаял-қызлар образлары халқымыз санасында сақланып келген хәм хаял-қызларымыз

хақында жаңадан-жаңа образлар дәрежелігіне тийікар салған.

Тағы бир хаял патша хақындағы мағлыұмат Шақлардың (Сак) хаял патшасы Заринаға (Зарения) тийісли болып табылады. Бул хаял Окс пенен Яксарттың аралығында жасаушы массагетлердің патшасы болады. Зарина тек батыр хаял болып қоймастан, сулыұлығы менен де даңқы шыққан. Тарийхшы алымларымыз Сак хаялларының сулыұлығына таң қалыу менен бирге, урыс өнерин терең меңгеріуін, соның менен бирге, бул хаяллардың әдиллик пенен ел басқарыу жағынан да тарийхта өшпес из қалдырғанын атап өтеди. Деодор (эрамыздан алдыңғы I әсир) дәреткен «Китапхана» шығармасында тарийхшы Ктесийдің (430-354 жж.) китабындағы мағлыұматлардан пайдаланған. Мағлыұматларға қарағанда, Зарина өзине садық патша хаял. Ол Мидеялы Стриангий хәм Парфия патшасының оған үйлениу талапларын қабыл етпей, ел қорғау, ел ғәрезсизлиги мәселесин ең жоқарғы жууапкершилик деп түсинеди. Хәтте, Парфия патшасының зорлығына ушырап, оған хаял болған жағдайда да оннан қалай етип өш алыуды ойлап жүреді. Стриангий екеуи тил бириктирип, Парфия патшасын женеди хәм халқын азатлыққа шығарады. Стриангийдың «маған турмысқа шық» деген өтинишин қабылламайды. Себеби, Стриангий үйленген, хаялы бар болған. Сөзи орынланбаған батыр арланып, өзін-өзи өлтиреді [10.55-б.].

Патша хаял Зарина образындағы ұатан сүйіушилик туйғылары, оны қорғау тилекле-

ри, барлық адамгершилик пазыйлетлери, қарақалпақ халық дәстанларындағы хаял-қызлардың усындай, үлгили образларының дәрежелігіне күшли тәсир жасағаны анық.

XVIәсирде жазылған Абылғазы ханның «Түрклер шежиреси» китабында Арал теңизинің арқа бойларында Огуз қәуімлерине бийлик еткен жети қыз хақында мағлыұматлар келтирилген. Онда, жети қыздың ишинде Қырмыш байдың қызы, Мамышбектің хаялы Барчын Салор айырықша тилге алынады. Барчынның аты менен байланысly қаланың, дүньяның хәм оның денеси қойылған «Көк кесене»нің ХХәсирдің басларына шекем бар болғанлығын қәниге алымлар көплеген тарийхый фактлер менен тастыйықлап берген [11.100-б.].

Қарақалпақ фольклорындағы патша хаяллардың образларын үйрениу мәселелери, ата-бабаларымыздың сана-сезимлеринен орын алған хаял-қызларға болған исенимлердің нәтийжеси ретинде бақаланады хәм миллий дәстанлардағы батыр хаял-қызлар образының пайда болыуына хәм қәлиплесиуине үлкен тәсир жасаған, деп есаплаймыз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Каразин Н. Сказка о женском ханстве. «Древняя и новая Россия», 1875. №3. – с. 290-294.
2. Хаяллар патшалығы хақында ертеқ // «Әмиўдәрья», 1963. №3. Аўдарған: Қ.Мамбетназаров.
3. Толстова Л.С. Исторические предания Южно-го Приаралья. М.: Наука, 1984. – с. 112-115.
4. Қарақалпақ фольклоры. 1-том. Қарақалпақ халық ертеқлери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. 282-б.
5. Можейко И. 7 из 37 чудес. – Алма-Ата: Әнер, 1988. 16-б.
6. Женщины в мифах и легендах. // Энциклопедический словарь. – Ташкент: Главная редакция энциклопедии, 1992. – с. 220.
7. Қоцыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. 20-б.
8. Толстов С.П. Основные вопросы древней истории Средней Азии //Советская этнография (сборник 6-7). – М.-Л., 1947. – с. 198.
9. Толстова Л.С. Вопросы ранней эпической истории народов Приаралья. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1984. 47-б.
10. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарийхи. – Ташкент: Ўқитувчи, 1965. 55-б.
11. Жирмунский В.М. Следы огузов в низовьях Сырдарьи. Тюркологический сборник. М.-Л., ЦОюАн СССР, 1951. – с. 100.

Ж.ИЗБАСҚАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДА МЕТАФОРЛАРДЫҢ ОБРАЗЛЫ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Қазымбетова З.М.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис қаласы

Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, бүгинги қарақалпақ поэзиясының көрнекли ўәкили Жийенбай Избасқановтың поэзия майданында дөреткен сезимлерге толы лиралары бүгинги кең жәмийетшилик тәрәпинен жоқары баҳаланбақта.

Бул мақаламызда Ж.Избасқанов лираларындағы метафоралардың қолланылығуына тоқтап өтеміз.

Шайыр Ж.Избасқанов өз лираларында метафоралардан жүдә шебер пайдаланған халда олардың көркемлик дәрежесин және де өсирген. Есап-сансыз ұқсатыўлар хәм олардың орынлы қолланылығуы шайырдың шеберлиги есапланады. Шайыр метафораларында образлылық, тиккелей жақын қатнас, қарапайым халық тили айқын сезилип турады.

Еки предмет яки қубылыстың қандай да бир ұқсаслық тәрәпине тийкарланып, оның биреўине тийисли белгини аўыспалы мәниде екінши предмет пенен байланыстырып айтыў метафора деп аталады [1: 78].

Көпшилик халатта метафоралар көп мәнилик тийкарында пайда болады.

Ж.Избасқанов лираларында да көп мәнилик тийкарында пайда болған метафоралар көплек ушырасады. Мысалы:

*Баяғы бир ўақлар сезим шарқ урып,
Көкиректери тасып жүрген ди, бәким,
Бүгинлиги енди бәри сарқылып,
Ўақыт сели ығызған бар шерин, дәртин* [2; 241].

*Көз айырмай қарап жатарсаң,
Билің менен хошласып атқандай,
Қыял теңизине батарсаң,
Тәрбетіўи оның, ах, қандай!... [3, 41].*

Бул қатарлардағы «ўақыт сели», «қыял теңизи» жеке стильлик метафоралар болып есапланады. Жеке стильлик метафоралар образлы, қосымша мәнилик-стильлик бояўға ийе болып келеди. Сонлықтан көркем сөз шеберлери өз шығармаларында улыўма халықлық бийтәрәп, образлы метафоралар менен бирге жеке стильлик метафораларды да кең пайдаланады [4; 89].

Шайыр өз лираларында Шығыс поэзиясынан тәсирленген халда көп мәнилик тийкарында улыўма халықлық бийтәрәп метафораларды дөреткен.

Шығыс поэзиясында, сондай-ақ қарақалпақ әдебиятында да қызды гүлге, ашық жигитти бұлбилге ұқсатыў ески дәўирлерден берли киятырған дәстүр. Бул дәстүрди Ж.Избасқанов та өз шығармаларында даўам еттирген. Мысалы:

*Мың-мың гүллер ишинде, Ең татымлы
бир гүлим,
Көрер сени түсинде, Саған ашық
бұлбилиң [3, 44]*

*Әрманда қалдырған йузлери гүл-гүл,
Неттим?-гүлзариңнан жолым өтпеди,
Мен – шәменсиз қалған сәўдайы
бұлбил,*

Саған созған менен қолым жетпеди.

Сондай-ақ шайыр бул ұқсатыўға өзгерис киргизип, жаңаша образ дөретіўге де хәрекет еткен хәм жеке стильлик метафораларды кәлиплестирген. Мысалы:

*Ақ шыңларға аяқ изи түспеген,
Баратырман тәғдир сызған тус пенен.
Әл ҳаўада қанат қаққан қусғенем,
Садағымнан атсам, оғым жетпеди* [5, 28]

Бул қатарларда көринип турғанындай, шайыр қызды қусқа, ал оған ашық болған жигитти аңшыға ұқсатқан.

Шығыс поэзиясы, қарақалпақ әдебиятының классик шайырлары, сондай-ақ XX әсирдеги әдебиятымыз ўәкиллериниң шығармаларында да «иладжсыз адам» яки «ашық» қанатсыз қус ямаса қанаты қырқылған қус образларында берилген. Бул халықлық метафора Ж.Избасқанов шығармаларында да ушырасады.

*Ондай күнге дус болсам, Қай бағымқа
тартарман?
Не емиңе дәркарман – Бир қанатсыз қус
болсам?! [3, 43].*

*Тартып жүрмен жалғызлықтың
жәбрини,
Қанаты қырқылған қус болдым,
дослар! [5, 102].*

Сондай-ақ, шайыр «иладжсыз адам яки ашық» образын жаңаша усулда төмендегише бере алған:

*Лирам – бедеў. Ол қара тер! Мен –
адасқан аңшыман.
Бир күн шерің ада етер: Тасқа түскен
тамшыман [5, 140].*

Бул қатарларда көринип турғанындай, автор жигитти адасқан аңшы хәм тамшыға ұқсатқан.

Қарақалпақ әдебияты дереклеринде унамлы қахарманларды «бұлбил», ал жаўларды яки кеўлинде мерез шөби болған унамсыз қахарманларды «ғарға» деп атаў дәстүрге айланған еди. Бул дәстүрди де шайыр өз лираларында келтирип өткен. Мысалы:

*Бұлбиллерди жат билип, Ғарғалар тоқ
болған пайым.*

*Атқа адам қақтырып, Гүл гүмшасын
орган пайыт [5, 255]*

Сондай-ақ, образлы халатта жаңаша жанта-
сыу менен шайыр өзине қарсы қыялдағы,
бәрхә жаманлық ойлаушы адамларды ийт
тымсалында береді:

*Бизде хәм болғанды бәлент руу, шұх,
Жұлдызларға муңлас арзыу-әрманым,
Бир өмир бойына, бірақ мениң хәм.
Ийтлер арасынан өткен кәруаным*
[5, 277]

Өмірдің мәүритлерін қыс, бәхәр, жаз, гүз
деп бөліу барлық сөз шеберлерінде, хәтеки
ауыз екі өз-ара сөйлесіуімізде де дәстүрге
айланған. Шайыр да буннан жырақлап кетпе-
ген халда, ұсылай дауамлаған:

*Бул мәүриттің жазы өтип, қысы
қалды,
«Парты кетип, шарты қалған» тусы
қалды [5, 265]*

*Жетпесем де өмірім қысына,
Көринип қалар базда төбеси [5, 60].*

*Өмірімнің гүз маҳәлинде,
Жапырақтарын төгер әрманым [5, 197].*

*Пырғауын болсаң да –қыстың қаҳәри,
Шетлеп өтпес. Қысқа – өмир бәхәри!...
Нетерсең, ялғанышы әлемде бәри
Әрман болып қалар. Қалар-таптырмас*
[5, 284].

Бул қатарларда өмірдің жаслық жылларын
шайыр бәхәр, жазға мегзеткен болса, ғарры-
лықты қыс, гүз мәүсімлеріне мегзеткен.
Бундай ұқсатыу көпшилік шайырларымызда
ушырасады. Бірақ шайыр бул ұқсатыуға
хәзіргі дәуірден келип шыққан халда өзгеріс
киргізген. Мысалы:

*Нур түссе де кетпейди ерип,
Олар-мениң көңлімдегі ғам.
Өмірімнің «титаниклері»
Турар базда урылып оған. [5, 189]*

Жоқарыдағы қатарларда көринип

турғанындай, өмір мәүритлері хәммеге таныс
кинофильмдегі айырым детальларға мегзетил-
ген.

Қарақалпақ әдебиятында қызды хәр қыйлы
гүлге, сәруи талға яки қымбат бахалы тасларға
ұқсатыу – дәстүрий ұсыллардың бири. Буннан
шайыр Жийенбай Избасқанов та шетлеп өтпе-
ген. Мысалы:

*Көзлері-мәруәрийд, ләблері-хәсел,
Унатқан қызлар көп бәрлері хәсем*
[5, 56].

*Ләблерің – гүл еди, көзің – қарамық!...
Оннан берли кешти қаныа аралық!?...
[5, 262].*

Сондай-ақ, шайыр жаңа образ ізлеуден
шаршамаған халда бул ұқсатыуға да өзгеріс
киргизип, төмендегіше образлы метафоралар-
ды қәлиплестирген.

*Сен-гүзгі қуяшым! Парла бәлентте!...
Бир хайран халатқа дус болғанымда.
Сөйтип, қәпелімде қус болғанымда,
Туұры тартар едим өзің тәрепке*
[5, 86].

*Пәк ышқыңды арнасаң Қыз дегенің –
бәхәр ол,
Көңлін жаулай алмасаң, Бәхәр түе,
«зәхәр» ол! [5, 41]*

Қатарларда көринип турғанындай, шайыр
қызды мәүсім хәм оның элементлеріне
ұқсатқан.

Жуўмақлап айтқанда, шайыр Ж.Избасқанов
өз лираларында шығыс поэзиясы дәстүрлері,
дәстүрий сүўретлеу ұсыллары, сондай-ақ
қатарлардың кеўилге қонымлылығын тәмийн-
леуші қайталауларды пайдаланыу менен бир-
ге, оны өз шеберлігі менен образлылыққа ийе
қосымша детальлар менен де байытып, жеке
стильлік метафораларды қәлиплестирген.
Шайырдың қосықтарын оқыр екенбіз, ол хәр
тәреплеме астарланған қурамалы пикирлерден
қашқан, керісінше, әпийайы оқыушы түсіне
алатуғын метафораларды пайдаланған.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тили стилистика-
сы. – Нөкис, 1990.
2. Избасқанов Ж. Мұхаббат лирасы. – Нөкис.
1992.
3. Избасқанов Ж. Мұхаббаттың алмаз қырлары.
– Нөкис, 1990.
4. Абдиназимов Ш. Лингвопоэтика. – Нөкис,
2019.
5. Избасқанов Ж. Ақ құстар. – Нөкис, 2014.

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИРИКЕ В ЛИТЕРАТУРЕ НАРОДОВ ДАГЕСТАНА

Курбанова З.Г.

ГБУ РД Дагестанский научно-исследовательский институт педагогики им. Тахо-Годи,
г. Махачкала, Россия

Социально-политическая лирика в творчестве поэта или писателя всегда раскрывает его мировоззрение, идеалы, взгляды на общественно-политическое устройство общества. Она характеризует художника слова не только с художественно-эстетических позиций, но и раскрывает его как гражданина, личность на том или ином историческом этапе развития социума. Поэт – всегда выразитель дум и чаяний народа, он свободен от служения власти имущим, его жизненный путь всегда тернист и труден. В Дагестане, суровом крае гор, свобода и правда всегда ценились более всего, а мужество в умении их отстаивать стоили многим смелым и талантливым певцам жизни. Так, открытый социальный протест в дагестанской литературе против дикого произвола и жестокой власти мы видим в творчестве прославленного лезгинского поэта Саида Кочхюрского.

Его стихотворение «Проклятие Мурсал-хану» опирается на такой фольклорный жанр, как проклятия, основанного на вере человека в силу и магию слова. Проклятия являются неотъемлемой частью эмоциональной жизни человека. Другими словами, психологическое состояние человека реализуется через проклятия (пожелания зла, смерти, болезни и т.д.). Проклятия противоположны благопожеланиям, но по своей структуре и форме очень схожи. Проклинающий человек, верящий в действительную силу слова, должен был понимать, что их отрицательное действие может затронуть и самого произносящего. Однако в этом поэтическом тексте звучит такая горечь, отчаяние, бессилие и гнев, что кажется простому человеку хуже просто и быть не может. В первом четверостишии используются императивные слова «будь проклят», а лексический повтор усиливает силу их действия, называется адресат – «кровавый хан», «проклятый». Именно он и назван «источником наших бед». Поэт проклинает мир, в котором был рожден злодей, и мир этот – «тьма, где правды нет». В стихотворении особо выделяются такие строки, в которых подчеркивается жестокость хана – разрушителя морали и разорителя народа. В стихотворении используется прием иносказания: соловей, символ счастья и любви в восточной поэзии, давно замолк в саду; его антиподом в поэтическом тексте называется воронье, от которого в саду «черно». Поэт призывает силы природы – огонь и гром – уничтожить все богатства, именно это и может вызвать страх в «пустых глазах». Проклятия адресуются всему роду, всем потомкам хана, Са-

ид из Кочхюра обрекает его на одиночество среди живых, потому что деспоту не ведомы «пути добра и зла», его алчность, жестокость и кровожадность не имеют границ. Лексический повтор слово «кровь» не случаен, так поэт усиливает картину своих мук от увечья, выколотых глаз, которое нанесли по приказу жестокого хана. Эмоциональное состояние лирического героя, его опустошенность и бессилие передано через односоставные предложения, где глаголы употреблены в повелительном наклонении. В отчаянии поэт обращается к священной для лезгин горе, Шалбуздагу, в его обращении горечь утраты и надежды. Боль души усугубляется физическими страданиями, так как у поэта «струится кровь из выколотых глаз». С «врагом, заклятым» – Мурсал-ханом связана трагедия Родины, народа, а также тяжёлая участь самого Саида, но он свято верит в то, что хан будет наказан и жизнь станет лучше.

*Ты разорил аулы наших гор,
Вверг в ад мужей, а женщин вверг
в позор.*

*Терпеть нам это все до коих пор?
Когда же грянет час расплаты?*

Завершить знакомство с жизнью и творчеством Саида из Кочхюра можно словами знатока и исследователя ашугской поэзии профессора Г.Г.Гашарова: «Ашуг Саид свои песни исполнял перед широкой аудиторией, он пользовался специфическими художественными средствами устной поэзии: приемами повтора, авторских обращений, риторических вопросов и т.д. Одна из сильных сторон творчества Саида в том, что слова его песен рождались вместе с мелодией и их гармоничное сочетание придавало его произведениям особое благозвучие» [1. с.77].

Лучшие традиции свободолюбивой лирики были продолжены классиком лезгинской литературы Етимом Эмином. Стихотворение «В смятенье мир» написано в излюбленной поэтом форме гошмы, доведенной им в лезгинской поэзии до совершенства. Каждое последующее четверостишие заканчивается словами «в этом мире», которые становятся определяющими. Поэт рисует образ мира, погрузившегося в хаос и безумие, где нет места справедливости и честности. Общество людей, по мнению автора, поделено на преступников и их жертв. Прием антитезы усилен аллегорической формой – «волки, иль ягнята», а жертвой в «странном» мире становится такое важнейшее нравственное качество, как честность. Но

горестный, пессимистичный тон сменяется мажорными интонациями: Эмин-мыслитель верит в справедливое переустройство мира, в социальные перемены, в такую модель общества, где будет процветать дружба, равенство, братство. В таком обществе нет места обману. Картины его нарисованы иносказательно (друг, что может срезать пятку; он жжет, как уксус, хоть болтает сладко), призыв поэта «друг другу будем жертвой без остатка» усиливается употреблением глагола в повелительном наклонении, а в следующей строке поэт в качестве примера истинной дружбы называет неразлучных легендарных друзей – Рабеу и Салмана. Последнее четверостишие – это умо-заключение, вердикт, который выносит поэт-философ о тленном мире и брэнной человеческой жизни. Ведь она обретает бессмертие только в добрых словах, делах и поступках.

Стихотворение «Не ведающему о мире» – это философские рассуждения зрелого, мудрого и опытного человека о «стройности мироздания», о добре и зле, о счастье и горе. Каждое предложение стихотворения содержит вопрос, который несет в себе ответ на него. Поэт раздумывает над тем, что знания о мире человек получает из книг, узнает истину, познав плохое и оценивая хорошее, заботясь о семье, постигает настоящее счастье, не разрушая, а созидая, получает чувство удовлетворения и радости. Жизнь, по мнению Е.Эмина, это бесценный опыт, а он научил его быть осторожным в своих высказываниях:

*Речь твоя, Эмин, людей тревожит,
Берегись – а вдруг властям доложат!*

Эти строки – напоминание о том, что поэт всегда заложник своего времени, он выразитель дум и чаяний народа, его надежда и ру-пор.

Е.Эмин стал свидетелем жестокого подавления царскими войсками восстания 1877 года в Дагестане, когда горцы выступили против тяжкого колониального гнета царизма. Многие из них были казнены, десятки тысяч сосланы в Сибирь. Конечно, трагические события не могли не отразиться на душевном состоянии поэта и на его творчестве. Одно из программных стихотворений носит название «Восстание 1877 года». Слово «беда» в этом поэтическом тексте является ключевым, им завершается каждое четверостишие стихотворного размера «гошмы». Е.Эмин рисует картины всеобщего горя, бед и несчастий, когда осталось так много плачущих и обездоленных сирот. Горцы боролись за правду, и, по мнению поэта, за нее стоит отдать жизнь. Путь к ней всегда нелегок. Он перечисляет тех своих товарищей, которые были так дороги его сердцу, но оказались высланными: Мирзагасан, Гаджи-Мурад, Ших-Буба. С их арестом и ссылкой в родных поэту краях «свет справедливости угас». Трагические и траурные ноты

сменяются гневным обращением, в котором звучит призыв к борьбе, чтобы народ обрел, наконец, «покой и волю».

Примером верного и бескорыстного служения своему народу, правде и идеалам справедливости может служить жизнь и творчество революционера, просветителя и первого наркома просвещения Дагестана Саида Габиева [2. с.92].

Саид Габиев писал на лакском и русском языках одинаково свободно. В 1927 году издан сборник его стихотворений «Звуки лакского чунгура» (на лакском языке). В 1989 году издан сборник его произведений на русском языке, куда вошли его статьи, письма, стихи, повесть «В народ», где впервые в дагестанской литературе создан образ революционера. В дореволюционных стихах Габиева выражена уверенность в победе революционного народа, о чем свидетельствует и стихотворение «Не пора ли?» В первых строфах четверостишия звучит негодование поэта теми, в чьих руках вся власть. Насколько стихотворение звучит смело и обличительно, свидетельствует сравнение власть имущих с «гордыми ишаками». Габиев не ограничивается порицанием, он призывает не к «безвольно вздыхать», а стремиться к борьбе, чтобы разрезать «гнет веков». Поэт считает, что пришло время подняться, «в душу каждого страдальца, бросив долгожданный зов». Он смело обращается ко всем народам с требованием «разломать тюрьму царя». Он, как истинный революционер, прекрасно понимает, что только в этом случае «светлая свобода» засверкает, «как заря». Далее С.Габиев рисует отвратительные по своей сущности образы угнетателей простого народа – военных, чиновников, торгашей. Для этого он прибегает к прямой речи, именно она становится отражением их отношения к простым труженикам, если хитрый чиновник, прикрываясь мнимой законностью, лишает «света» людей, грубый и жестокий офицер заставляет уважать себя саблей, то жадный торгош грозит народу силой денег. Силу антинародной власти С.Габиев открыто называет «собачьей цепью» и побуждает всех людей «с красным стягом» выйти на простор. Стихотворение С. Габиева очень эмоционально, почти в каждом четверостишии встречаются призывы, побуждающие к решительным действиям, к открытой борьбе с всесилом и произволом властей. В стихотворении много восклицательных и вопросительных предложений, передающих эмоциональный настрой поэта на непримиримую борьбу против бесправия народа. Стихотворение относится к социально-политической лирике, оно направлено на прямое воздействие на общественное сознание и выражает политические идеалы поэта. Символику революции он воплощал в близких и дорогих горцам образах родной природы – рассвета, утренней

звезды, горных потоков, тающих льдов и рассеивающих туманов. Это метафорический строй, свойственный всей дагестанской революционной поэзии. Многие стихи Габиева своей лексикой, синтаксическими параллелизмами, повторами близки народной песне. Но содержание совершенно иное: никакой цветистости, пышности фраз, восточной витиеватости, вычурности, наоборот, сжатость, четкость и энергия. Его поэтический язык – речь трибуна, оратора революции. Его стихи, по мнению

Н.Капиевой, положили начало новому, революционному этапу в дагестанской литературе [2. с. 105].

Таким образом, социально-политическая лирика может рассматриваться как гражданская позиция поэта, его активный и смелый протест против пороков общества, а слово в талантливых руках трибуна становится грозным оружием, поражающим тех, кто, по мнению поэта, сеет несправедливость, зло, неравенство, произвол.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гашаров Г.Г. Лезгинская литература: история и современность. – Махачкала: Дагкнигиздат, 1988.

2. Капиева Н. По тропам времени. – М.: Советский писатель, 1982.

ПРОБЛЕМЫ КАРАКАЛПАКСКОГО ФОЛЬКЛОРА И ЛИТЕРАТУРЫ В НАУЧНЫХ ИЗЫСКАНИЯХ проф. НИЗАМИ МАМЕДОВА ТАГИСОЯ

Мамедова П.Г.

Азербайджанский технический университет, г. Баку

Одним из тех, кто последовательно и систематически работает в части исследования проблем азербайджано-каракалпакских литературных взаимосвязей является доктор филологических наук, профессор, крупный тюрколог-литературовед Низами Мамедов Тагисой. Перу этого учёного принадлежат десятки научных статей, опубликованных в различных литературных изданиях, периодической печати, материалы, увидевшие свет на международных конференциях, выступления по национальному радио и телевидению, посвящённые каракалпакской литературе.

Низами Таги оглу Мамедов (литературный псевдоним Тагисой) в 1975 г. окончил с отличием Азербайджанский педагогический институт русского языка и литературы им. М.Ф.Ахундова (ныне Бакинский славянский университет), в 1986 г. защитил кандидатскую, в 1992 г. докторскую диссертации. С 1994 г. профессор.

За период своей научной деятельности им издано более 500 научных статей и материалов. Он автор 22 учебных пособий, учебников и монографий, посвящённых проблемам литературоведения, развитию тюркологической науки, азербайджано-русским, азербайджано-украинским, азербайджано-казахским, азербайджано-узбекским, азербайджано-карачаевским, азербайджано-балкарским, азербайджано-ногайским, азербайджано-кумыкским, азербайджано-татарским, азербайджано-башкуртским и др. литературным взаимосвязям. Однако среди его исследований особняком стоят работы, освещающие проблемы каракалпакской литературы, начиная от

фольклора, кончая литературой современного периода. Низами Тагисой первым обратился к устному народному творчеству каракалпакков, в результате чего впервые в истории азербайджанского литературоведения были представлены широкой читательской аудитории на родном языке «Каракалпакские народные сказки» (под редакцией безвременно ушедшего из жизни известного специалиста по тюркским литературам, секретаря Азербайджанского писательского объединения Арифамрахоглы) [1]. Он же автор предисловия «Каракалпакские сказки» [3], где высоко оценены переводы этих образцов на родной язык.

В этой книге Н.Мамедов Тагисой азербайджанским любителям каракалпакского эпического слова представил 53 сказки: «Гульзиба», «Колдун», «Золотой камень», «Мачеха», «Тийын», «Осёл и быки», «Осёл и верблюд», «Алдар Коса», «Умная девочка», «Четыре Абдуллы», «Гульдурсун», «Ешамаг и Дошамаг», «Зиба и Зейнеп», «Лиса и петух» и др. Интересно, что все сказки переведены Н.Тагисой сочным и выразительным азербайджанским языком. И это не случайно, ибо проф. Низами Тагисой – крупный специалист в области теории, истории и практики перевода. В его кандидатской и докторской диссертациях рассматривались основополагающие аспекты науки о переводе. Его монографические труды «Русская поэзия XX века в азербайджанских переводах» (1992), «Национальное своеобразие подлинника и перевод» (1998), «Драматургия Самеда Вургунна на русском языке» (1999), «Поэтический перевод» (2001) и т.д. фактически вобрали в себя последние достиже-

ния мировой переводческой науки.

Спустя год, в 2007 г. Низами Мамедов Тагисой выпустил книгу «Каракалпакская литература» [4]. Заранее скажем, что именно эта книга Низами Мамедова Тагисой стала важным источником в части ознакомления азербайджанской общественности с экзотическими устными образцами – народными песнями, обрядами и верованиями, волшебными, социально-бытовыми сказками, сказками о животных, лучшим каракалпакским эпическим образцом «Кырк кыз», образцами каракалпакской литературы XVIII-XIX вв., творчеством Жиена, Кунходжи, Ажинияза, Бердаха, представителями литературы XX в., где представлены творческие биографии целого ряда поэтов Омар шайра, С.Мажитова, А.Мусаева, А.Дабылова, С.Нурумбетова, А.Отепова, Х.Ахметова, М.Дарибаева, Ж.Аймурзаева, Т.Жумамуратова, И.Юсупова, Т.Кабулова, А.Бегимова и мн.др.

В данной книге Н. Мамедов Тагисой отдельно рассматривает вопрос зарождения, становления и развития каракалпакской прозы, современную каракалпакскую литературу, особенности развития каракалпакской драматургии и театра, детальному анализу подвергается творчество Т.Каипбергенова, ставшего новым явлением в истории каракалпакской литературы. Автор книги привлекает к исследованию художественные приёмы Т.Каипбергенова, использованные в повестях «Ночи без сна», «Ледяная капля», «Спасибо, учитель», драматизм судьбы героев других его произведений, в том числе трилогии «Дастан о каракалпаках», роль и место романа-эссе «Каракалпак-намэ» в родной литературе, его сюжетно-композиционную структуру, использованные в нём пословицы, поговорки, поучения мудрых старцев, предания, легенды и т.д. [4, с. 245-246].

При анализе особенностей всего творческого направления Т.Каипбергенова автор книги «Каракалпакская литература» в то же время демонстрирует свой глубокий и широкий диапазон историка не только тюркских литератур, но и творчества русских писателей А.Чапыгина, С.Злобина, О.Форш, А.Толстого, Н.Яна, Ю.Тынянова, В.Шишкова, В.Костылева и т.д. При первой же возможности в сравнительно-сопоставительном плане анализируются и их произведения.

Через несколько лет Низами Мамедов Тагисой на суд азербайджанской литературной общественности представил «Qaraqalpaq әдәбиyyatı» [5], где во главу угла ставит весь пройденный ею путь начиная с древнего периода по настоящее время. Здесь скрупулёзному анализу подвергаются основные периоды, направления, жанровые особенности, структурные качества, литературно-эстетическое мировоззрение, поэтический мир каракалпак-

ских художников слова. Важной отличительной чертой данной книги Н.Мамедова Тагисой является пристальное внимание к изысканиям каракалпакских фольклористов, собирателям и издателям эпоса, всесторонняя характеристика дастанного творчества каракалпакского народа, весь эпический репертуар каракалпакских жырау, обращается внимание на время создания дастанов «Алпамыс», «Коблан», «Кырк кыз», «Курбанбек», «Шарьяр», «Бозаман», «Ер Косай», «Ер Зиуар», «Каншайым», «Салимджан», «Менгликал», «Жанадил», «Балтакей-батыр» и др. В то же время учёным освещается творческая деятельность Жиена жырау, Шанкая, Ерполата жырау, Есемурата, Курбанбека, Нурабыллы, Каипназара, Кияса жырау, Шамурата жырау, Жумабая Базарова, Жумабая Сейдуллаева, Казакбая, Халмурата, Огиза жырау и т.д.

Проводится анализ нескольких любовно-романических и героических дастанов, сыгравших важную роль в формировании основных особенностей каракалпакского устного художественного слова. При рассмотрении героического эпоса «Кырк кыз» Низами Мамедов Тагисой, с одной стороны, проводит параллели между отдельными его вариантами, в сопоставительном плане изучает русские переводы «Кырк кыз», осуществлённые С.Сомовой и А.Тарковским, обращая внимание на развитие двух линий в эпосе – героической и любовной. С другой – проводит детальный анализ вариантов сказителей Жиена жырау и Курбанбая Тажибаева. Не оставляет без внимания перевод эпоса «Кырк кыз» Арсения Тарковского, переложённый на азербайджанский язык талантливым поэтом А.Салахзаде. Указывает на присутствие в дастане мифологических и сказочных мотивов, а также на некоторые моменты, созвучные с «Авестой», «Китаби-Деде Коркуд», религиозно-мифологическими и письменными образцами восточной и тюркской литератур.

В отличие от предыдущей, в последующей книге «Qaraqalpaq әдәбиyyatı» на азербайджанском языке проф. Низами Мамедов Тагисой выделяет особые разделы: «Каракалпакская фольклористика» (с. 342-355), «Каракалпакское литературоведение» (с. 356-374), «Каракалпакско-азербайджанские литературные связи» (с.375-388). В разделе «Каракалпакская фольклористика» автор книги анализирует работы по изучению каракалпакского фольклора (Н.Каразин, Р.Иванов, Т.Жданко, С.Толстов, Л.Толстова, Х.Есбергенов, Е.Хожаниязов и др.), с другой стороны уделяет внимание на основные особенности исследовательских и монографических работ каракалпакских учёных, включая последние их разработки в этом направлении.

Нам импонирует подход проф. Н.Мамедова Тагисой и относительно развития основных

концепций каракалпакского литературоведения. Начиная с анализа литературоведческой деятельности А.Отепова, Н.Давкараева, кончая современными исследователями М.Нурмухамедовым, С.Камаловым, К.Айымбетовым, К.Максетовым, Ж.Нарымбетовым, Д.Пахратдиновым, К.Жаримбетовым и мн. др., автор «Qaraqalpaq әдәбиyyatı» создаёт целостную картину формирования каракалпакской литературоведческой науки.

С особой любовью, с нашей точки зрения, разработана и проблема литературных связей. И это не случайно. Ибо проф. Н.Т.Мамедов Тагисой является признанным специалистом в области взаимосвязей и взаимообогащения национальных литератур. В книге «Qaraqalpaq әдәбиyyatı» автор анализирует все основные этапы каракалпакско-азербайджанских литературных взаимосвязей. Н.Мамедову Тагисой удаётся определить первые связи, начиная с эпических образцов «Деде Коргуд», «Короглы» с последующим прикосновением образцов – сценическими произведениями У.Гаджибеи «Аршин мал алан», М.С.Ордубади «Пятирублёвая невеста», а также творческим посещением каракалпакских художников слова Ж.Аймурзаевым,

И.Юсуповым Азербайджана, Баку и т.д. Заметим, что до середины 60-х годов произведения каракалпакских поэтов не были переведены на азербайджанский язык. В 1960 году впервые появился перевод Габилы двух стихотворений Ж.Аймурзаева, в 1980-е годы А.Вафалы переводит несколько стихотворений И.Юсупова, в 1989 году Г.Ариф выпускает небольшую книжку стихов классика каракалпакской поэзии Бердаха. Вот всё, что было известно в этой части азербайджанским и каракалпакским читателям. Правда, остаётся добавить, что в этом году Низами Мамедов Тагисой совместно с доктором философии по филологии фольклористом Шабнам Мамедовой представил на суд азербайджанских читателей книгу классика каракалпакской поэзии XIX века Ажинияза, куда включены стихи, шеджере и поэма [2], о которой у нас будет разговор особый. Всё изложенное доказывает, что проф. Низами Мамедов Тагисой – крупный специалист в области изучения основных проблем каракалпакской литературы, в то же время пропагандист каракалпакской классической поэзии. Нам кажется, что труды проф. Низами Мамедова Тагисой составляют яркую страницу ознакомления азербайджанской аудитории с самобытной каракалпакской литературой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Qaraqalpaq xalq nağılları // Çevirəni N.Tağısoy. Bakı: Mütərcim, 2006, 212 s.
2. Hacıniyaz. Şeirlər // Azərbaycan dilinə tərcümə edilən: Nizami Məmmədov Tağısoy, Şəbnəm Məmmədli. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 136 s.
3. Əmrahoglu A. Qaraqalpaq nağılları // Qaraqalpaq xalq nağılları // Çevirəni N.Tağısoy. Bakı: Mütərcim, 2006, s. 3 – 7.
4. Мамедов Н. Каракалпакская литература. Баку: Китаби әлеми, 2007, 296 с.
5. Мəmmədov Tağısoy N. Qaraqalpaq әдәбиyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 456 s.

ДӘНЕКЕРСИЗ ҚОСПА ГӘПТИҢ ПУНКТУАЦИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Мамутова У.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкіс қаласы

Дәнекерсиз қоспа гәплер көркем әдебиетте, аңызға сөйлеуде және диалогтарда көбірек қолданылады. Бұл қоспа гәп дәнекерлер және дәнекерлік қызметтегі сөздердің қатнасысыз интонация арқалы байланысады. Мысалы: Мұғаллимдерден екеуі арза беріп фронтқа кетті, қалған үшеуі сырттан оқығында жүр [1, 341].

Иркилис белгилері жазылу арқалы берілген пикирлерді анық, түсинікли етип билдіріуде, гәптің дүзілісі және мәнилік қатнастарын анықлауда тийкаргы қызметтердің бирін атқарады [2, 163].

Бизің ойымызды билдіріуде лексикалық және морфологиялық бирліклер менен қатар,

сөйлеу ағымында интонация да қатнасады.

Дизбекли қоспа гәплерде тийисли дәнекерлер арқалы болған байланыс анық көринип турады. Мысалы, шәрт мәнисин билдірсе – егер дәнекери, себеп мәнисин сонлықтан, қарама-қарсылықты билдірсе бирақ дәнекери қатнасады.

Ал, дәнекерсиз байланыстағы қоспа гәплерде болса мәнилік қатнасықлар анық көринбейді және бұл гәпті сөйлеуші менен тыңлаушы арқалы гәп қимге қаратылғанығын (адресатты) анықлауға болады. Мысалы, Күн суытты, самал ести. Бұл гәпті хәр қыйлы мәниде түсинсе болады.

Егер сөйлеуші хауа райының өзгергенлиги

хақында хабар берген болса, онда ол бул өзгерислерди атап өтеди, санайды хэм гәп интонациясы атпа ат көрсетиү мәнисин билдиреди хэм бул гәптердин арасына үтир қойылады. Ал егер сөйлеуші хауа райының не ушын суўытқанлығының себеби хақында айтса, онда қоспа гәпте себеп қатнасықлары ескертиү интонациясы яғный қоспа гәптің қурамындағы екінши жай гәпи дауысты түсиринкиреп айтыу арқалы билдириледі. Бунда еки жай гәптің арасына қос ноқат қойылады. Мысалы: Күн суўытты: самал ести.

Дәнекерсиз қоспа гәптердеги интонацияның санап өтиү мәнисиндеги өзгешеликleri төмендегише билдириледі:

- қоспа гәплер арасындағы мәнилик қатнасықлар бир-бири менен бирдей дауамлылықтағы қысқа пауза арқалы;

- қоспа гәптеги хәр жай гәптің соңында дауыс толқынын көтериү арқалы (тамамланбаған интонация), қоспа гәптің соңында дауыс толқынын төменлетиү арқалы билдириледі.

Дәнекерсиз қоспа гәптердеги интонацияның салыстырыу мәнисиндеги өзгешеликleri төмендегише аңлатылады:

- қарама-қарсы мәнидеги қоспа гәптерде интонация еки жай гәпте де бирдей пәтке ийе болып айтылады,

- қоспа гәптің дәслепки жай гәпи қысқа, дауысты көтеринкиреп, ал екінши жай гәпи болса интонация пәске түсинки айтылады [3].

Мысалы: Жети өлше-бир кес. Туўры тил тас жарады, Бура тил бас жарады [4].

Дәнекерсиз қоспа гәптердеги интонацияның себеп, түсиндириү мәнисиндеги өзгешеликleri төмендегише:

- қоспа гәптің дәслепки жай гәпи (ескертиүші мәнисте) дауыс толқынының төменлеуи, гәптің соңы әдеттегидей дауыстың пәсеңлеуи менен тамамланады.

Дәнекерсиз қоспа гәптің жай гәpleri бир-бири менен мәнилик жақтан интонация арқалы дәнекерсиз ямаса дәнекерлик хызметтеги сөзлерсиз байланысады. Бундай гәптердеги байланыс усыллары төмендегише түрлерге бөлинеди:

Мәнилик байланыс- қоспа гәптің қурамындағы хәр бир жай гәп жуўмақланған пикирди билдиреди. Мысалы: Гүлжан Улжанның үйине келип тығылып еди, изинше қорқып Жалғас та кирди [5, 154].

Интонациялық байланыс төмендеги интонациялық мәнилерди аңлатады:

- санау: Айназар аттан түсип есиктен кирди, соң келиншектің есиктен шығыуы тезлетилди [5, 363].

- түсиндириү: Кешегилер- қашқын, булар- куўғыншылар [1, 9].

- ескертиү: Абайлы болың: есиклер жабылады!

- себеп-нәтийже: Күн ыссы, оның үстине

пайыу- пияда журттың бәриниң аңқасы кеўип баратыр [6, 546].

Дәнекерсиз қоспа гәптің қурамындағы жай гәптердин избе-из жайласыуы гәптің мәнисине тәсири бойынша байланысы төмендегише билдириледі. Мысалы: Мени сүймейди, хаялдың қыялы сенде [5, 72]. Бул мысалда екінши жай гәптеги хәдийсени себеби дәнекери арқалы билдирсе болады. Шақамандағы туўысқан жеңгесиниң қазан- табағын дал-дал етип, жеңгеси милиция шақырған [5, 70]. Бунда биринши жай гәптеги хәдийсе себебин сонлықтан дәнекери арқалы билдирсе болады.

Дәнекерсиз қоспа гәптің жай гәpleri фейилдин мәхәллери, түрлери, мейиллери арқалы байланысады [7]. Мысалы: Ара-тура шабысып доңызлар өтеди, жақын жерлерде шағаллар улыйды, қулағы тикирейип қашып баратырған қоянлар көринеми [1, 361].

Бағыныңқылы хэм дизбекли қоспа гәптерде еки ямаса бир неше гәптер арасындағы лексикалық байланысты тәмийинлеуші дәнекерлер қатнасуатын болса, ал дәнекерсиз қоспа гәптерде бундай «көмекшилер» болмайды. Соның ушын тийисли иркилис белгилери арқалы (пунктуациялық элементлер арқалы) гәптер хәр қыйлы мәнисте өз-ара байланысады.

Дәнекерсиз қоспа гәптердеги иркилис белгилери қоспа гәптер арасындағы мәнилик байланыс хақында айтып турады.

Дәнекерсиз қоспа гәптерде төрт иркилис белгилери қолланылады: үтир, ноқатлы үтир, қос ноқат хэм сызықша.

Үтир. Бул иркилис белгиси санауда, бирдей ўақыттағы хәдийсениң избе-излигин билдиргенде қолланылады. Бунда үтирди хэм дәнекери менен алмастырса болады. Мысалы: Мал сойылды, қымыз сапырылып қойылды [5, 72].

Қосноқат. Дәнекерсиз қоспа гәптің соңғы жай гәпи дәслепки жай гәптеги хәдийсени түсиндирип келсе, қос ноқат белгиси қойылады. Бунда қос ноқатты яғный, атап айтқанда сөзлери менен алмастырса болады: Бир хәпте болған дәўиринде Алламберген де жайдағы усы ўәжлерден пайдаланды: жастығын жастанды, төсегин төсенди, көрпесин жамылды [5, 16]. Дәнекерсиз қоспа гәптің соңғы жай гәпи дәслепки жай гәптеги хәдийсени себеп мәнисинде түсиндирип келгенде соңғы жай гәптен алдын қосноқат белгиси қойылады: Қара ийт сурланып көринди: оның арқасын шыбынлар қапалаған еди.

Ноқатлы үтир. Дәнекерсиз қоспа гәптің қурамындағы жай гәптердин мәнилери биргелік болмай, хәр түрлі болып байланысса, биринши жай гәптен кейин ноқатлы үтир қойылады: Кемпири бийшара усындайда; «Қартайған адамның сүйегі мортылдақ, сынғыш келеди» деп үйинен шығармай қоятуғын еди [9, 16].

Сызықша. Дәнекерсиз қоспа гәптердин дәслепки жай гәпиниң мазмуны соңғы жай гәп

аркалы түсиндирилип келгенде еки жай гәптин арасы сызыкша аркалы бөлинип жазылады: Қоңыраттың ураны - Жайылған баба, таңбасы-аттың тағасы [8, 62].

Егер дәнекерсиз қоспа гәптин жай гәплери қарсыласлық хәм себеп интонациялары аркалы байланысып келгенде жай гәплердин арасы сызыкша аркалы бөлинип жазылады: Ол

бул жакка неге келгенин еслегиси келдигине хеш нәрсе түспеди [5, 15].

Улыўма алғанда, аўызеки сөйлеўдеги интонация, жазба тилдеги иркилис белгилери дәнекерсиз қоспа гәплердеги мәнилик қатнасықларды аңлатады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Қайыпбергенов Т. Шығармалары. V том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980.
2. Dawletov M., Seydullaeva D. Házirgi qaraqalpaq tilinde qospa gäpler. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2010.
3. Интернет материалынан: «Бессоюзные предложения: примеры из художественной литературы. Методическая разработка на тему: Роль бессоюзных сложных предложений в художественной речи». – М., 2017.
4. Қарақалпақ фольклоры. IV том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.
5. Сейтов Ш. «Халқабат» роман-тетрология. Үшинши китап «Өрдек қырғыннан соң». – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
6. Мәмбетов К. «Посқан ел» роман. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
7. Из грамматики русского языка. «Бингоскул.ру».
8. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: «Навруз», 2017.
9. Өтеұлиев Ө. Хаялдың қурысы. Повесть, гүррин, очерклер. «Қарақалпақстан» баспасы, 1996.

ВЫДАЮЩИЙСЯ БАШКИРСКИЙ УЧЕНЫЙ-ФИЛОЛОГ И ПИСАТЕЛЬ

Надергулов М.Х.

*Институт истории, языка и литературы Уфимского научного центра РАН,
Башкортостан, Россия*

С именем доктора филологических наук, профессора, академика Академии наук Республики Башкортостан, заслуженного деятеля науки Республики Башкортостан и Российской Федерации Гайсы Хусаинова связаны едва ли не все крупные достижения башкирского литературоведения и критики второй половины XX–начала XXI вв. Будучи ученым-филологом в широком смысле этого слова, он активно и плодотворно работает и в области литературно-художественного творчества. Им созданы оригинальные произведения в таких жанрах, как рассказ, парча, эссе, миниатюра, нэсер, историко-документальная повесть, исторический роман и др.

Гайса Батыргареевич Хусаинов родился 10 апреля 1928 года в деревне Утяганово Кармаскалинского района Башкирской АССР. По окончании семилетки в родной деревне в годы Великой Отечественной войны работал в колхозе. Учился в Зилим-Карановской средней школе и 9-ой уфимской школе-интернате. После окончания Башкирского государственного педагогического института (ныне Башкирский государственный университет) поступил в аспирантуру Института мировой литературы в Москве. В 1954 году успешно защитил кандидатскую диссертацию и начал свою научную

деятельность в Институте истории, языка и литературы БФ АН СССР. В 1970 году, защитив диссертацию, стал доктором филологических наук, через год ему было присвоено звание профессора. С 1965 года по 1997 год руководил отделом литературы (ныне: отдел литературоведения). В 1996-2000 годах являлся главным редактором журнала «Ватандаш». В настоящее время работает в должности главного научного сотрудника института.

Литературоведением и литературной критикой Г.Хусаинов начал заниматься еще в годы учебы в институте. С 1949 году активно стал выступать на страницах журнала «Литературный Башкортостан» (нынешний «Агидель»). Его статьи «Некоторые вопросы литературного творчества», «О лирических жанрах поэзии», «Поэма в башкирской литературе» и другие вызвали большой интерес у научной и творческой интеллигенции. Увидевшая свет в 1957 году первая книга «Некоторые вопросы башкирской советской поэзии» явилась важным событием не только в судьбе ученого, но и новым словом, свидетельствующим об углублении литературно-теоретической мысли.

Научной деятельности Г.Хусаинова характерен широкий охват актуальных проблем и

задач. Им написано немало работ по фольклористике, археографии, истории, лингвистике и ряду других дисциплин. Тем не менее, основным направлением его научных изысканий были и остаются проблемы художественной литературы. Вторая книга исследователя «Поэзия и время» (изданная в 1964 году) знаменательна тем, что выражает требовательное отношение ко всему новому в мире творчества и открывает некоторые «белые пятна» из истории башкирской поэзии. В 1968 году вышла в свет монография «Пути развития башкирской советской поэзии», в которой обобщены итоги основательных исследований по истории национального словесного искусства, проведенных ученым в 40-60-х годах. Основываясь на этой работе и уделяя большое внимание поэтическим явлениям 70-х годов, Г.Хусаинов подготовил и издал книгу «Башкирская советская поэзия» (Москва, 1983).

Одновременно исследователь работал и над созданием творческих портретов крупных ученых и писателей. Как результат этого увидели свет книги, посвященные жизни и деятельности С.Кудаша, Р.Нигмати, Д.Юлтыя, М.Карима, М.Уметбаева и Р.Фахретдинова.

Начиная с середины 1970-х годов Г.Хусаинов подробно и углубленно изучает древнюю историю башкирской литературы. По данной области им написаны книги «Время. Литература. Писатель» (1978), «Голос веков» (1984), «Башкирская литература. XI–XVIII вв.» (1996) и «Литература и наука» (1998). В этих работах впервые в национальном литературоведении глубоко и разносторонне осмыслены теоретические основы башкирского словесного искусства с древнейших времен до наших дней. Автор размышляет о развитии родной литературы на фоне сложных диахронических связей в рамках широких исторических и географических пространств.

Под научным руководством и непосредственным участием Г.Хусаинова литературоведы Института истории, языка и литературы подготовили и издали такие фундаментальные труды, как «Очерки по истории башкирской советской литературы» (1967, 1977), «Из истории башкирской литературы» (1975) и «История башкирской литературы» в 6-ти томах (1990-1996). Последний коллективный труд явился крупным научным достижением башкирского литературоведения. В нем масштабно освещается извилистый путь развития национального словесного искусства с эпохи раннего средневековья до начала 90-х годов прошлого столетия. Дается подробная характеристика каждому литературному периоду и литературным направлениям, раскрываются основные жанры и жанровые формы, исследуются вопросы

художественного метода и стиля, языка и поэтики литературы, прослеживаются связи с фольклором, изустной литературой и литературами других народов, анализируется творчество крупных писателей и поэтов.

Надо сказать, что при непосредственном участии и руководстве Г.Хусаинова в республике развивается археографическая наука. Активно проводя исследования, он внес в эту область существенный вклад. Именно в археографии его любовь к поиску была вознаграждена особенно интересными открытиями. Научным экспедициям, организованным Институт истории, языка и литературы за период с 1973 по 1990-е годы под руководством Г.Хусаинова в более чем 400 деревнях 30 районов республики, а также за ее пределами удалось собрать множество древних рукописей, старопечатных книг, родословных и других ценных памятников прошлого. Авторы многотомной истории башкирской литературы в своей работе в значительной степени опирались на материалы, привезенные из этих командировок. Без такой по крупицам собранной коллекции документов и художественных произведений история духовной культуры народа не предстала бы во всей своей полноте. В настоящее время в фонде рукописей и старопечатных книг ИИЯЛ УФИЦ РАН, который по праву носит его имя, хранится более 6,5 тысячи письменных памятников.

С конца 1990-х годов ученый много внимания стал уделять теоретическим проблемам литературы. Как результат этих изысканий увидели свет его книги «Башкирское стихосложение. Поэтический словарь», (2003) «Поэтика башкирской литературы» (2006, 2007), «Теория литературы» (2010) и другие. Первая книга представляет собой монографическое исследование национального стихосложения как целостной системы. На богатом фактическом материале башкирской поэзии и фольклора анализированы ритмические основы, система рифм и строфики стиха, прослежены его эволюция с древних времен до современности. Во второй книге также на материале башкирской литературы разносторонне освещаются вопросы теоретической и исторической поэтики национального словесного искусства. В монографии «Теория литературы» освещаются связи литературы с жизнью, раскрывается содержание всех известных литературных понятий и определений.

Г.Хусаинов активно участвует также в подготовке учебников для средних и высших учебных заведений республики. В соавторстве с другими учеными и педагогами им подготовлено и издано более 70-ти учебных пособий.

Ученый продолжает плодотворно трудиться и в области публицистики и литературной критики. Как было сказано выше, в течение нескольких лет он являлся главным редактором журнала «Ватандаш» («Соотечественник»).

Литературно-художественным творчеством Гайсы Хусаинов начал заниматься еще в семидесятые годы. В 1976 году он издал книгу «Дневник странствий», где, умело сочетая науку с литературой, создал ряд этюдов об искусстве слова. Природа этих произведений очень близка к жанру эссе в западной литературе и жанру восточной мудрости – миниатюре, представляющие собой философские размышления и наблюдения о жизни и обществе, людях и судьбах, жизни и смерти, природе и цивилизации, науке и литературе, писателе и человеке и многом другом.

Как отмечает доктор филологических наук, народный поэт Башкортостана Р.Т.Бикбаев, миниатюрам Г.Хусаинова свойственны причудливость, философичность, интерес к экстремальным, странным и парадоксальным случаям. По своему жанру миниатюры разнообразны подобно самой жизни: притча, заметка, диспут, нравоучительный или дидактический рассказ, небольшая зарисовка – любую из этих форм она может принять. Хотя эти жанровые формы очень малы, содержание их, безусловно, емко. Они в миниатюре словно бы вмещают в себя всю вселенную, весь космос. Совершенно очевидно, что маленькая капля, способная отражать огромное солнце, – это искусство гораздо более тонкое, почти филигранное [1]. В книге «Жизнь» миниатюры объединены в главы, названия которых говорят сами за себя: «Капельки», «История», «Родной край», «Человек», «Родной язык», «Жизнь», «Любовь», «Творчество», «Разум. Наука». Книга «Мир» пополнилась такими главами, как «Религия», «Философия», «Искусство», «Эстетика», «Этика», «Народная педагогика» и др.

В 1980-1990-х годах Г.Хусаинов написал несколько самобытных произведений в жанре исторической прозы. К ранее созданным рассказам о былых временах «Семь родов», «Слово о Карасакале», «Письмо Батырши императрица», «Последний тарпан» – добавились такие историко-документальные повести, как «Повесть об Алдаре-батыре» (1981), «Фельдмаршал Пугачева» (1982), «Рудокон Исмагил сын Тасима» (1982) и другие. Произведения Гайсы Хусаинова в этом жанре отличаются от повестей других авторов тем, что он обращается к историческим событиям не только как писатель, но и как ученый. Даже тогда, когда он как художник дает волю фантазии, исторические факты и документы никогда не бывают искажены им или оставлены без внимания. Более всего писателя привлекает исто-

рия XVIII века, история башкирских восстаний. Повести о героических сынах башкирского народа Алдаре Исангильдине (Исякаеве), Базаргуле Юнаеве, Исмагиле Тасимове, рассказы о Карасакале, Батырше, включенные в сборник «Рассказы о батырах» (1988), немало способствовали подъему жанра исторической прозы в национальной литературе.

Для современной башкирской прозы касса – совершенно новый историко-документальный жанр, творчески развившийся в изменившихся условиях из восточного традиционного рассказа об исторических событиях. Через историко-документальные повести и рассказы Г. Хусаинов пришел к жанру исторического романа. Так, в 1992 году им был завершен историко-документальный роман «Кровавый пятьдесят пятый», рассказывающий о восстании башкир под духовным предводительством Батырши Алиева в 1755 году. Своеобразие этого романа также заключается в том, что история, исторические события, излагаемые автором, основываются не на полете фантазии, а на фактах и документах. Как считает Г.Хусаинов, в историческом произведении, в хронике нет места для вымысла, утопии или пустой фантазии. Если автор позволит себе что-либо подобное, это будет означать, что он изменил законам жанра и противоречит самой истории. Ничто не производит такого сильного впечатления, как сам исторический документ. Кажется, что со страниц, на которых более двух с половиной лет назад черным по белому были записаны решение суда, приговор, наказание, звучат явственно мужественные скорбные голоса, из каждой начертанной буквы сочится кровь. В своем историческом романе писатель цитирует множество документов, он сохраняет их язык и стиль, поэтому язык романа в целом передает дух того времени.

Как было отмечено, в конце 1990-х годов Г.Хусаинов подготовил сборник миниатюр «Мир», являющийся продолжением книги «Жизнь». В нем он снова обращается, развивая и углубляя, к своим наблюдениям и рассуждениям о жизни, обществе, людях, духовном мире человека, науке, философии, религии, литературе, искусстве, обычаях и нравах.

Литературными портретами исторических личностей в серии «Сыны Отчизны» он продолжил историко-документальную тему в своем творчестве. В них начиная с Башкорт-хана, жившего в XII веке, кончая художником К.Давлеткильдиевым, предстает целая серия литературных очерков и портретов выдающихся людей из башкир: ханов, кантонов, сэсэнов, ученых, писателей, деятелей искусства.

В 2008 году за крупные достижения в области литературно-художественного

творчества Г.Хусаинов был удостоен почетного звания «Народный писатель Башкортостана». За свои заслуги перед отечественной наукой и культурой он награжден также

Государственной премией им. Салавата Юлаева, орденами Дружбы народов, Почета и медалями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бикбаев Р. Гайса Хусаинов // Академик и писатель Гайса Батыргареевич Хусаинов. Биобиблиография. –Уфа: Гилем, 2000. – с. 36.

ЭТНОЛИНГВИСТИКА – ХЫЛЫҚ ТУРМЫСЫН ТИЛИ АРҚАЛЫ ҮЙРЕНИҮШІ ИЛИМ

Нажимов П.А.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкіс қаласы

Қарақалпақ тил билиминдегі жаңа тараулардың бири – этнолингвистика. «Тил дүньясының» өзіншелик тәбиятын, рауажланыу ызымалылықтарын жәнжақлама изертлеу барысында өз алдына тил билиминің тарауы сыпатында пайда болған социаллық лингвистика, психолінгвистика, статолінгвистика сыяқлыс этнолінгвистика да – «этностаныу» менен «тил билими» илимлеринің ортақ машқалалары әтирапында кесилисиу нәтижесинде дөрелди. Ол – этностың тәбиятын тереңнен танып-билиу ушын тек тил феноменинің өзине ғана тән әжайып мүмкиншиликлери менен байлығын арнаулы изертлеуді мақсет етип қояды.

Этнолингвистика – халықтың этногенезин, турмысы менен салт-дәстүрин, үрп-әдетин, мекен жайын, басқа халықтар менен тарийхый-мәдени байланысын, күнделікли турмысын, материаллық хәм рухый мәдениятин изертлейтуғын тил билиминің жаңа тарауы. Тил мәселелерин мәденият пенен халықтың үрп-әдет, салт-дәстүри менен байланыстырып арнаулы изертлеу XX әсирдің 70-жылларыннан басланады. Тил билиминде қәлиплекен еки түрлі бағдар бар. Олар тийкарынан Америка хәм Германияда пайда болған. Дәслепки этнолингвистикалық изертлеулер сыпатында төмендегі мийнетлерди келтириуге болады: Э.Сепирдің 1921-жылы жарық көрген «Язык», 1929-жылы жарық көрген «Лингвистиканың орны», Б.Уорфтың «Тил, ойлау хәм шынлық» (1959) топламлары. Э.Сепир индееңлердің бир қанша қәуимлеринің тиллерин изертлесе, немец лингвисти Л.Вайсгербер «Немец тилинің күши» туұралы төрт томлық мийнет дәретти. Америка мектеби тил менен мәдениятты тийкарғы машқала етип алады, Германия мектеби тил менен халықты биринши орынға қояды. Яғнай, тил функциясын, оның жәмийеттегі рауажланыу ролин сөз етеди. Тил инсан санасы менен

объектив шынлық арасындағы қатнас дизбегине кире отырып, өзи сол санадан, объектив шынлықтан дөрелген туұынды болып табылады деген көзқарасты билдиреди.

Мазмуны жағынан қарағанда этнолингвистикалық изертлеулер, оның басланыуы тиллердің туұыслық негизин билиу идеясынан дөрелген деп жуұмақ жасау орынлы болар еди, тил илиминің этнолингвистика тарауы дәслептен-ақ иертлеу объектине қарай ажырала баслағанын, соң тиллердің туұыслығын, тарийхый түбирин анықлаудан тилдің ишки мазмунына қарай изертлениле баслағанын, тиллик билиу мәселелеринің әхмийети болғанын көриуге болады. Бул хаққында дәслепки пикир айтыушы алымлардың бири Э.Сепир өзгеше миллий феноменди түсиндириуде оның тарийхын ашыуға хәрекет етеди, сол арқалы мәдениятты танытыудың жолы – тил, тил мәдениятсыз өмир сүре алмайды деген жуұмаққа келеди [4, 185-б.].

Э.Сепирдің бул жуұмағы И.Г.Гердердің дүньяны билиудің қуралы – тил, оның ишки мазмуны деген идеясы менен үнлесип отырады. И.Г.Гердердің пикиринше, жеке миллет – адамзаттың өзіншелик өзгешеликке ийе бир бөлеги, ал миллий мәденият – адамзат мәденияттының сол өзіншелик өзгешеликлерин танытатуғын формасы [2, 123-б.].

И.Г.Гердер идеяларына сүйениуши, оны рауажландырыушы В.Гумбольдтың түсиндириуинше, «тил – адам менен қоршаған орталықты байланыстырыушы буұын, тилге «халықлық рух» пенен мәденияттың белгиси – ишки форма тән», бул қағыйда оның философиялық, лингвистикалық бағдарламасының тийкарын қурайды. Усыннан халық тилин изертлеу халықтың рухын, тәбиятын, болмысын танып билиу қуралы тил екенлиги илимде әхмийетли бола баслайды.

Америка алымларының мийнетлеринде

«этнолингвистика» термининің орнына көбінесе «антропололингвистика», «этносемантика» терминдері қолданылады. Россия этнолингвистика илиминің ұәкілдері Н.И.Толстой, В.В.Иванов, В.Н.Топоров хәм т.б. усы бағдарда изертлеулер алып барды. Олар тилдің тарийхын, этнолингвистикалық атластарын жасап, тилдеги хәм халық мәдениятындағы солциаллық диалектлерди хәм т.б. изертлейди.

Этностың басып өткен көп әсирлик жолы, оның белги, символлары бизлерге жазыулар арқалы, мәдений естеликлер жәрдемінде жетип келген. Бирақ булар этнос өмиринің бөлеги, оның шын дүнья танымы тилинде ғана сақланады. Хәр бир дәуірде турмыста зәрүр болған курал-сайманның, қарыў-жарактың, кийим-кеншектің, азық-аўқаттың, турмыслық буйымлар менен салт-дәстүрге, үрп-әдетке, исенимге, ойын-күлкі, той-тамашаға байланыслы түсиниклердің атамалары, қәсийети, т.б. тек тил фактлері ретінде ғана. Яғный жеке сөзлер, сөз дизбеклері, фразеологизмлер хәм нақыл-мақаллар арқалы ғана бизге жетип келген.

Бүгинги күнге келип қарақалпақ этнолингвистикасының илимий тийкарлары қәлипесе баслады. Этнолингвистика – халық турмысын оның тили арқалы танып-билиў мақсетинен дөрелген лингвистиканың жаңа өз алдына тараўы. «Этнолингвистика – это раздел макролингвистики, изучающий отношения между языком и народом и взаимодействия лингвистических и этнических факторов в функционировании и развитии языка» [1, 539-б.]. Ф.де Соссюр этнолингвистикаға этнос тарийхы менен этнос тили тарийхының өзара тәсирин изертлейтуғын илим ретінде қарап, пикирин «халықтың үрп-әдеті оның тилинде көринсе, тил, керисинше, сол халықтың өзін қәлипестиреди» деген жуўмақ жасайды [5, 177-б.].

Солай етип, халқымыздың материаллық, турмыслық жағдайын, руўхый өмирин

сәўлелндиретуғын ана тилимиздің байлығын, әўладтан-әўладқа мийрас болып киятырған ғәзийнемизди толық топлап көрсетип, оның әлўан түрлі сырларын ашып беріў – этнолингвистиканың ұазыйпасы. Академик Ә.Қайдар этнолингвистика термининің қурамындағы «этнос» компонентинің мәнисин «этнография» түсиниги менен шеклемей, оннан кенирек қараўды усыныс етеди: «Өткен бир дәуірлерде дүниеге келип, белгили бир географиялық ортада қалыптасқан, шуғылданған тиршилик-тирлиги бирыңғай, минезқулқы уқсас, дини де, тили де бир, салт-дәстүри мен әдет-ғұрпы ортақ, өзинің ортақ тегин, туыстығын, тутастығын сезине билетин, сатылап даму барысында аналық, аталық, рулық, тайпалық, улыстық және халықтық дәуірлерди басынан кеширип, бүгинде дербес ел болып отырған адамдар қауымы» [3, 10-б.].

Ә.Т.Қайдар этнолингвистикалық изерттеўдің мақсетине қарай «этнос» терминин «этнос болмысы» түсиниги менен, ал «тил» түсинигин «тил әлеми» терминдері менен атаўды усыныс етеди. Алым бул жерде этнолингвистикалық изертлеулер этностың жеке мәселелерин емес, оның тутас образын, пүтин болмысын анықлайды, ал усы этнос туўралы толық мағлыўмат оның тил байлығында сақланады деген пикирди тийкар етип қояды. «Этнос болмысы – этностың миллий сәўлеси, тарийхый тулғасы хәм ол туўралы реаль шынлық» [3, 11-б.].

Этнолингвистика – изерттеў объекти кең илим. Сонлықтан да ол өз мәселелерин шешіўде мәденияттаныў, этнография, этнология, үлкетаныў, фольклористика, мифология, астрология, динтаныў хәм т.б. сыяқлы жәмийетлик пәнлер, этимология, диалектология, ономастика, фразеология, паремиология, терминология, лексикография хәм т.б. сыяқлы лингвистиканың тараўлары менен тығыз байланыста, олардың мағлыўматларына сүйенген халда изертлеў жумысларын алып барады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
2. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977.
3. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: «Ана тілі», 1998.
4. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию. – М.: Изд. Группа «Прогресс», 1993.
5. Сепир Э. Положение лингвистики как науки // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX вв. ч. I. М., 1960.

ТИЛ БИЛИМИНДЕ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ИЗЕРТЛЕУ МӘСЕЛЕСИНЕ

Нажимов П.А., Бекбергенов Қ.А.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкіс қаласы

Хәр бир илим өзінің рауажланыу басқышларында басқа илимлер менен байланысады хәм бир бири менен кесилеседи. Бул қандай да бир илимнің машқалалары хәм мәселелеринің шешилиуінде әхмийетли орын тутады хәм оның рауажланыуына үлкен үлес қосады. Әдетте, усындай өзара байланыста жаңа илимий бағдарлар пайда болады. Мәселен, логика, математика хәм лингвистиканың кесилеспесінде структуралық хәм математикалық лингвистика бағдары, сондай-ақ биофизика, биохимия хәм математикалық физика усаған жаңа илимий бағдарлар жүзеге келди. Тил билиминде этнолингвистика илими де этнография, социология хәм тил билимінің кесилеспесінде пайда болды.

Этнолингвистика – лингвистика, этнография хәм социология арасындағы шегаралық пән болып табылады. Ол тил билимінің экстралингвистика, психоллингвистика, паралингвистика хәм т.б. тараулары менен қатар турады. Бул тарау көбінесе этностың келип шығыуы, оның үрп-әдет хәм салт-дәстүрине, қоршаған тәбийий орталығына, сондай-ақ этностың материаллық мәдениятының өзине тән болған өзгешеликлерине айрықша итибар қаратады. Бирақ этнолингвистиканы этнографизмлердин ямаса тил менен этнографияның эпийайы қосындысы деп қарауға болмайды. Этноним – урыу, байрақ, таңба сыпатында да жумсалып урыу, тайпа, улыс, ел атлары менен де, солардың ишинен шыққан урыу басшылары менен бий, ақсақал, батырларының атлары менен де аталған, жер-суу атлары сыпатында да қолланылатуғын этнонимлер өз алдына бийгәрез мәнили, көбінесе жыйнақсыз, көплик түсиникти билдиретуғын сөзлер болып табылады. Ал этнонимика – этнонимлердин келип шығыуы менен таралыуы, қолланылыуын, дүзилесин изертлейтуғын ономастиканың бир бөліми.

Этнолингвистика – тилди мәденият пенен байланыслы изертлейтуғын, соның менен бирге тилдин хызметіндеги хәм рауажланыуындағы тиллик, этномәдени хәм этнопсихологиялық факторлардың өз ара тәсирін қарастыратуғын тил билимінің тарауы.

Тил – халық мәденияты, психологиясы хәм философиясының айнасы сыпатында көпшилик жағдайларда халықтың бирден-бир тарийхы хәм рухы (мәнауияты) сыпатында культуролог, мифологлардың изертлеулерінде қолланылады. Мәденият хәм тил ортасындағы қатнастар пүтин хәм оның бөлеги арасындағы қатнастар сыпатында қаралады. Әсиресе,

әдебий тил ямаса фольклор тили ҳаққында сөз етилгенде, тил мәденияттың компоненти ямаса мәденият қуралы сыпатында баҳаланады. Бирақ, тил, соның менен бирге улыу ма мәденияттан бийгәрез хәм оны мәденияттан бөлек ямаса мәдениятқа салыстырғанда тең мәнили хәм тең ҳуқықлы феномен сыпатында алып қарауға болады.

Бундай етип еки объектти өз алдына бөлек, соның менен бирге салыстырмалы алып қарау мәдениятқа бир қатар терминлер хәм түсиниклерди қолланыуға мүмкиншилик береді. Мәденият дүзилесинің (структурасының) тил структурасы менен ұқсаслығының болыуы соннан ибарат, бул еки объектте де стиль, жанр, синонимия, омонимия, полисемия фактлерин табыуға болады. Ал ҳәрекетте болғанда хәм сыртқы қатнастарда, бир мәденият еки (оннан да артық) мәдениятқа бир уақыттың өзінде қатнаслы болады (салыстырың еки тиллик хәм көп тиллик). Солай етип, мәденият тарийхында өз ара тәсир етиу процесслери, мәденияттың қатламларға бөлинуи, яғный мәдени субстрат, адстрат ямаса суперстратлар жүзеге шығады.

Хәзирги дәуирде этнолингвистика, фольклористика хәм этнография лингвистикалық географиясыз болмайды. Олар культурологиялық география сыяқлы арнаулы илимнің актив рауажланыуына зөрүр болады. Қарақалпақ этнолингвистикасы хәзирше бул арнаулы илим тарауында айтарлықтай жетискенликлерге ерисе алмай атыр.

Хәзирги күнде этнолингвистика социоллингвистикаға салыстырғанда тарийхый проблемаларға, хәзирги дәуир мәселерин шешиуге көбирек итибар қаратады. Этнолингвистлер тилдин мәдени-тиллик диалектологиясы менен шуғыллана отырып, ондағы «тири өтмиш»ти көреді. Егер түркий түп сағаны, ески түркий турмысты хәм мәдениятты қайта қурыуда (реконструкция) этногенез хәм ески түркий тиллери бойынша қәнигелер тек ғана археологиялық хәм лингвистикалық мағлыұматлардан (топонимика, салыстырмалы-тарийхый грамматика) пайдаланған болса, этнолингвистлер этнографиялық хәм фольклорлық материалларды изертлеу ушын айтарлықтай қосымша дереклерди көреді. Бирақ, тек лингвистикалық материаллар менен шекленсек те, дүньяның тиллик көриниси хәм оның тил материалы негизінде дүньяның ески көринисин қайта қурыу (реконструкция) мүмкиншилигин де умытпауымыз керек. Бул, әлбетте, арнаулы таңланған хәм таярланған

салыстырмалы-тарийхый метод аркалы әмелге асырылады.

Бизге белгили, илимде фольклор тар хәм кең мәнисте түсиниледи. Тар мәнисте фольклор аўызеки халық поэтикалық дәретиўшилиги менен бир қаралады, фольклор деп хәр қыйлы жанрдағы дәстүр бойынша берилетуғын хәм өзлестирилетуғын, қолланылыўы хәм келип шығыўы бойынша хәр қыйлы мақсеттеги вербал (тиллик) текстлердин корпусына айтылады.

Кең мәнисте фольклор дәстүрий халық руўхый мәдениятының барлық тараўларын өз ишине қамтыйды. Фольклорды бундай изертлеў объекти сыпатында түсиниўде фольклористика этнографияның тийкарын курайтуғын илим менен, атап айтқанда руўхый мәденияттың этнографиясы менен сәйкес келиўи керек. Хәзирги дәўирде фольклорды кең мәнисте түсиниў халық мәдениятының интеграллығын аңлаў, оның барлық түрлери, жанрлары хәм формалары, мәдений механизмининң бирлиги, оның категориялары хәм тилининң мәнилик бирликлери арқалы қайта актуаллыққа ийе болмақта.

Тил – фольклор хәм барлық руўхый мәдениятқа қатнаслы айрықша орын ийелейди. Тил өзиниң тарийхы даўамында өзінде мәдений тийкарларды жәмлейди; сөз мәнилеринде, фразеологияда, диалектологияда, гейде грамматикада дүнья хәм адам түсиниклериниң көринисинде; мәденияттың материалы сыпатында хызмет атқарады, соның менен бирге мәденияттың метатили (метаязык) болып вербал текстлер арқалы берилетуғын вербал формалардағы мәнилерди, мотивлер хәм түсиниклерди беккемлейди. Фольклор текстлери, салт-дәстүрлерлери, халық көркем өнери менен бирге тилди мәдений кодтың бири, мәдений дәстүрди билдириўши формалардың бири хәм соның менен бирге мәдениятты үйрениў дереклериниң бири, оның ески көринисиниң қайта дүзилиси (реконструкция) деп есаплаў туўры болады.

Тил - фольклор хәм мәденияттың басқа да жанрлары менен өз ара тең байланыслы. Көпшилик жағдайларда лингвистикалық қайта қурыў (реконструкция) (әсиресе, этимология) фольклорлық хәм этнографиялық мағлыўматларға сүйсenedи.

Тил – халық дәстүриниң үшінши зәрүр компоненти болады. Соған муўапық, мәдений дәстүрди үйрениў дәрежесинде этнография, фольклористика хәм лингвистиканың өз ара байланысы зәрүр. Жакын ўақытларға шекем этнография да, фольклористика да баянлаў, эмпирикалық илимлер болып келгенлигин мойынлаўымыз керек. Лингвистика теория хәм методологияға салыстырғанда бир қанша «алға илгерилеген» илим; көплеген лингвистикалық методлар хәм бағдарлар талап етилетуғын

гуманитар илимлер болып шықты.

Дәстүрий руўхый мәдениятты комплексли үйрениўдин ийтермелеўши күши (импульси) этнография (этнология) хәм лингвистика тәрeпинен пайда болады. Этнология тийкарында мәдений антропология деп аталатуғын, изертлеў предмети сыпатында тутас бир мәдений дәстүр саналатуғын, тийкарғы дыққаты мәресим (ритуал) хәм фольклорға қаратылған бағдар қәлиплести. Ол өз ишине исеним//инаным, дәстүрлер, мифология хәм белгили дәрежеде тил мағлыўматларын да алады. Лингвистика тийкарында дәстүрий руўхый мәдениятқа комплексли жантасатуғын, бирақ мәдений антропологияға қарағанда тилге толық болмаса да, бир қанша мәни беретугын лингвистиканың методлары хәм комплексли аппаратынан кең пайдаланатуғын этнолингвистика деп аталатуғын илим пайда болды.

Бул бағдарда изертлеўлер алып барған Россия этнолингвистикасының ўәкиллери Н.И.Толстой, В.В.Иванов, В.Н.Топоров хәм т.б. болып табылады. Олар тилдин тарийхын, этнолингвистикалық атласларын дүзип, тилдеги хәм халық мәдениятындағы майданлы хәм социаллық диалектлерди хәм т.б. изертлейди. Рус тил билиминде А.Т.Хроленко, С.Е.Никитина, И.В.Тувалова, Ю.А.Эмер, С.А.Кошарная, И.Л.Новокрещенова, А.С.Колесник хәм т.б. мийнетлеринде этнолингвистиканың мәселелери арнаўлы изертленген.

Түркий тиллеринде де этнолингвистика мәселелерине байланыслы илимий изертлеў жумыслары алып барылмақта. Әсиресе, қазақ тилинде Ә.Т.Қайдаров [5, 304-б.], М.М.Копыленколардың [4, 178-б.], қумық тилинде У.А.Абдуллабекованың [2], башқұрт тилинде Г.Х.Бухарованың [3, 49-б.] хәм тағы басқалардың мийнетлерин түркий тил билиминиң этнолингвистика тараўына қосылған илимий жаңалық деп бағалаўға болады.

Тюркологияда фольклордың түрли жанрларын илимий классификациялаў, анализлеў бойынша салмақты жумыслар әмелге асырылды. Бул бағдарда қарақалпақ тилинде Ш.Абдиназимовтың [1, 25-б.] мийнетин атап өтиў орынлы.

Түркий тиллеринде фольклордың басқа да киши жанрлары бойынша изертлеў жумыслары жүргизилген.

Солай етип, этнолингвистикаға байланыслы илимий әдебиятларға шолыў жасап қарағанда, қарақалпақ тили бойынша бул бағдарда изертлеў жумысларының басқа түркий тиллерине салыстырғанда бир қанша кем екенлигин көриўге болады, сонолықтан алдағы ўақытларда еле де илимий изертлеў жумысларын алып барыў зәрүр деп жуўмақ жасаўға болады.

1. Абдиназимов Ш.Н. Лексический состав эпоса «Қырқ қыз» («Сорок девушек») //АҚД. – Нукус, 1992. – с. 25.
2. Абдуллабекова У.Б. Язык и стиль кумыкских народных сказок. //АҚД. – Махачкала, 2013.
3. Бухарова Г.Х. Башкирский народный эпос

- «Урал-батыр»: когнитивно-дискурсивный и концептуальный анализ //АДД. – Уфа, 2009. – 49 с.
4. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: «Евразия», 1995. – с. 178.
 5. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: «Ана тілі», 1998. 304-б.

ЖАСЛАР ТӘРБИЯСЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚ ҚАҒАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЫ «ҚЫРЫҚ ҚЫЗ»ДЫҢ ӘХМИЙЕТИ

Низаматдинова Ф.

Қарақалпақстан Республикасы Кегейли районы 3-санлы мектеп

Қарақалпақ халқының қағарманлық «Қырық қыз» дәстаны – халық поэзиясының ең бір жарқын миллий мәдениет байлығы болып табылады. Бұл дәстанда халықтың өз күшине хәм келешегине болған исеним көркемлик жақтан сәуленеледи.

Дәстан қарақалпақ халқының мәдениет тарихый шығармасы болыуы менен бирге, жасларымыз тәрбиясы ушын жүдә бир үлкен әхмийетке ийе. Сонлықтан бұл дәстан қағарманлары турмысы, ондағы ўақыялар, адамлар арасындағы инсаныйлық қарым-қатнас, миллий үрп-әдетлерге садықлық, ата-анаға, елге, өз халқына болған хұрмет-иззет, қағарманлардың елин қорғаудағы мәртлиги, сиясий-жәмийетлик қарым-қатнастар тийкарында бұл дәстанды педагогикада жаслар тәрбиясы ушын қолланылса, әлбетте өз нәтижесин береді.

Өсип қиятырған әулад ушын тек ғана материаллық азық (өз ўақтында аўқатланыў, дем алыў, шынығыўлар) керек болып қалмастан, оларға руўхый азық, руўхый күш бериў, оларды пайдайлыққа, садықлыққа, меҳир-мириўбетке үйретиў – хәзирги ўақытта устазлар ушын ең бир әхмийетли ўазыйпа. Ашығын айтыўымыз керек, бүгинги күнде айрым жасларымызда бундай уллы пазыйлетлерди көре алмаймыз, сонлықтан олардың тәрбиясында инсаныйлық қәсийетлерди қәлиплестириў көп мийнетти хәм излениўди талап етеди. Илим хәм техниканың раўажланыў,глобалласыў дәўиринде жаслардың сана-сезими, ой-пикири тилекке қарсы басқа «керексиз» нәрселер менен «байып» бармақта. Бұл жүдә ашынарлы хәм қорқынышлы жағдай.Президентимиз Ш.М.Мирзиёев халық билимлендириў хызметкерлериниң алдына мектептеги оқыў-тәрбия жұмыстарын хәр тәреплеме жетилистириў, оқытыўдың сапасын жақсылаў, оның әдислери менен усылларын турақлы түрде избе-из байытып барыў, әсиресе класта өткерилетуғын сабақтың тәсирлигин арттырыў – бүгинги күнниң тийкаргы ўазыйпасыретинде белгилеп берди. Хәқықатында да,

мектеп оқыўшыларына билим тийкарларын үйретиўде, оларды кәмил инсан етип тәрбиялаў күнделikli сабақ барысында жүзеге асырылады. Сонлықтан да, хәр қандай сабақ мазмунының нәтижелилигине ерисиў – ең әхмийетли мәселе болып табылады. Олай болса, хәр бир сабақта оқыў материалының мазмунына, оның турмыс талабы менен тығыз байланысына, билим менен тәрбияның уйғынлығына мудама турақлы түрде дыққат аударыўымыз керек болады.

«Қырық қыз» дәстаны Ыатанға садықлық, мәртлик, халқының келешегин болған бекем исеним, өз халқы тынышлығы ушын аянбай гүресиў қусаған патриотлық сезимлерге, миллий колоритке бай. Усы бийбаха қәдириятлар дәстан қағарманлары – Гулайым, Сарбиназ, Саркоп батыры Отбасқан, Арыслан образларнда халық характери ашып берилген.

Мектепте класс басшылары тәрбиялық саатта усындай халық қағарманлары, олардың мәртлик ислери, жасаў тәризи, ата-ана, ағани, апа-сиңли, дос-яранлар арасындағы меҳир-мириўбет, қарым-қатнас үлгилерин айқын көрсетип, хәзирги дәўир менен салыстырған ҳалда жасларды тәрбиялаў керек

Оқыўшыларды 4 топарға бөлип, хәр бир топарға дәстан бойынша 4 түрли тапсырма бериледи.

Биринши топар: дәстандағы қағарманлар портретин суўретлеў, айрықша қәсийетлерин көрсетиў, уқсаслығы хәм айырмашылығы, унамлы яки унамсыз тәрептерин түсиндириў (Гулайым, Арыслан, Сарбиназ, Отбасқан хәм т.б мысалында);

Екинши топар: олардың мәртлиги, қағарманлығы неде ямаса қай жерлерде айқын көринеди, қандай идеяларды қорғайды, ким менен ямаса не менен гүреседи, деген сораўларға жуўап бериў;

Үшинши топар: миллий колоритти ашып бериў (сол дәўирдеги халықтың жасаў тәризи, үй-руўзыгершилиги әсбап-үскенелери, кийим-кеншеги, жасаў орталығы);

Төртінші топар: дэстанда жырланатуғын, әуладтан-әуладқа өтип киятырған мәдений мийрас, үрп-әдет, қәдириятларды көрсетиў.

Хәр бир топар тапсырмаларды өз бетинше орынлайды хәм буннан соң муғаллим төрт топардың пикирлерин жуўмақтастырып, «Бизин хәзирги дәўиримиздин қахарманлары кимлер, олар не ушын қахарман деген атқа ылайық болды?» деген сораў дөгерегинде дискуссия шөлкемлестиреди.

Өткен дәўир менен хәзирги дәўирди байланыстыра отырып, оқыўшыларда усындай қахарманларға деген қызығыўшылықты хәм талпыныўшылықты пайда етиў, Ұатанға садықлық хәм пидайылықты жасларымыз санасына турақлы түрде синдирип барыў – хәр бир педагогтың баслы ўазыйпасы болып қалады.

«Қырық қыз» дэстанының тийкарғы қахарманлары темир саўыт кийип, қолларына қылыш услаған жаўынгер қызлар болып, олар өз елин душпанлардан қорғаған. Оларға мәртлик, әскерий шаққанлық, аўызбиршилиқ пенен сәрдарға бойсыныў, сулыўлық, мийнет сүйиўшилиқ, өз елине хәм сүйген ярына опадарлық, туўры сөзлик, өз елине садықлық қәсийетлери

тән болған. Олар сатқынлық, жаўызлық, ала-аўызлық, жалатайлық, алдаў, қорқақлық қусаған иллетлерге қарсы болған. Бул бийбаха халық дэстаны хәзирги ўақытта, әсиресе қыз бала тәрбиясында кутә әхмийетли орын тутарды. Бизин дәўиримизде де Гулайымдай батыр, Сарбиназдай зийрек қызлардың бар екенин, билим, илим, мәденият, спорт, әскерий қорғаныў бағдарындағы Ұатанымыздың атын дүньяға танытып атырған хәзирги заман қызлары, қатар-курбысының табыслары ҳаққында мысаллар менен атап өткен орынлы.

Муғаллим өз пәнинен терең билимге ийе болыўы мүмкин, соның менен бир қатарда оқыўшылардың руўхый жақтан жетик инсан болыўына, өз пикирин усындай халық дэстанлары, аңыз-әпсаналар, қосықлар ямаса суўретлеў өнери үлгилери, күнделикли турмыстан алынған ўақыялар мысалында дәлиллеп көрсетиўи тийис. Сонда ғана оқыўшылардың сана-сезимин, еркин пикирин, тарийхый ўақыяларға болған көз-қарасын, өз ушын идеал халық қахарманына, келешекке болған исенимин байытып барамыз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Allaniyazova Sh., Tāñirbergenov J. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda innovaciyalıq tehnologiyalar. Oqıw qollanba. – Nókis: 2015.

2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. VI том. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1980.

ЖОҚЛАҰ ҚОСЫҚЛАРЫНЫҢ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Нураддинова Г.Қ.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкіс қаласы

Қарақалпақ салт-дәстүр қосықлары арасында өзине тән жанрлық өзгешеликлерге ийе жоқлаў қосықлары ең алды менен көркем мазмунының айрықша тәсирлилиги менен ажыралып турады. Бул өзгешелик усы жанрға тийисли текстлердин композициялық қурылысының өзине тәнлиги менен байланысly. Қарақалпақ фольклористика илиминде жоқлаў қосықларының композициясы усы дәўирге дейин илимий изертлеў объектине айланбаған.

Мархумды жерлеў салт-дәстүри хәм оның тийкарғы фольклорлық компоненти болған мархумды соңғы сапарға шығарып салыўда атқарылатуғын, хәр түрли халықларда хәр түрли атамаға ийе бул жанр композициясы ҳаққында ең дәслепки мийнетлер рус фольклористика илиминде пайда болған. Жоқлаў қосықларының рус фольклорындағы эквиваленти есапланған *плач*лар хәм оның

композициясы ҳаққында айырым пикирлер ең дәслеп Е.В.Барсов тәрәпинен билдирилген [5].

Рус плачларының ең актив жыйнаўшыларының бири болған Е.В.Барсов жоқлаўшы хәм ол атқарып атырған текст компоненти элементлери арасындағы қатнас ҳаққында дыққатқа ылайық пикирлерди келтирип өтеди. Бул мәселеге тереңирек жантасқан Н.П.Андреев хәм Г.С.Виноградов ең биринши мәртебе рус плачларының композициясының тийкарғы элементлери есапланған айрым мотивлерди ажыратып көрсетеди. Бирақ, олар бул мийнетлеринде бул мотивлерге улыўма сыпатлама беріў менен шекленеди. Кейин-ала Г.С.Виноградов өзиниң А.М.Пашковадан жазып алынған «Қыз апаның инисин жоқлаў»ы мысалында ислеген плач композициясына ислеген анализинде бул жанр композициясына кеңирек орын береді [3, 266-278-бб.]. Бул мийнетте алым усы плачтың

композициясын кең анализдей отырып, ондағы турақлы, барлық рус плачларының текстлеріне тән болған хәм атқарыушы тәрепинен плач атқарылған ситуация, халатқа байланысly текстке жаңадан енгизілген мотивлерди көрсетеди. Бирақ, алым бул мотивлерге улыўма сыпатлама берип өтеди де, олардың сюжет элементи екенлиги хәм өз-ара конструктив байланысы хакқында сөз етпейди. Рус плачларының композициясы хакқындағы жүдә дыққатқа ылайық хәм олардың композициялық қурылысы хакқында теориялық изертлеўлердиң алға илгерилеўинде жемисли мийнетлер рус фольклор теоретиги К.В.Чистовқа тийисли. Алым рус фольклорындағы причетлердиң ең белгили атқарыушысы И.Федосованың атқарыушылық шеберлигине арналған мийнетлеринде ол атқарған плачлардың сюжети, олардың қурылысы, мазмуны хәм композициясы байланысы мәселесинде илимий тийкарға ийе дәлиллерди келтирип өтеди [6, 266-278-бб.]. Рус плачлары хакқындағы және бир мийнетинде ол плачлардың жерлеў салт-дәстүриниң хәр түрли баскышларына тийисли болған сегиз түрин бөлип алып көрсетип, олардың хәрбирине тән болған мотивлерди көрсетеди. Ал рус плачларының композициялық қурамын бөлип алып өз алдына изертлеген В.Г.Базанов «Хәр бир плач дәстүрий схема менен атқарылуына карамастан, олардың хәр бири өзине тән индивидуаллыққа ийе екени» жөниндеги коннепцияны алға сүреди [2, 13-36, 37-66.].

Дүньяның басым халықларының мархұмды жерлеў салт-дәстүрлериндеги улыўма уасалық хәм усы салт-дәстүрлердиң фольклорлық компоненти болған бул жанрдың тийкарғы атқаратуғын функциясы, ондағы тийкарғы идея хәм тема алымларға усы жанрдың басқа халықлар фольклорындағы формалары бойынша алып барылған мийнетлер тийкарында илимий изертлеўлер жүргизиў имканиятын береди. Қолда бар, буннан илгериде жазып алынған қарақалпақ жоқлаў қосықларының текстлериниң композициясы, жоқарыда В.Г.Базанов тәрепинен айтып өтилгениндей, хәр бир тексттиң улыўма традициялық модель тийкарында дәретилиўи менен бирге, олардың хәр бири өзине тән индивидуаллыққа ийе екенин көрсетеди.

Қарақалпақ салт-дәстүр фольклоры жанрлары арасында жоқлаў қосықлары атқарыушыдан, яғный импровизатордан жетик дәретилушилиқ уқыпты талап ететуғын жанрлардан есапланады. Себеби, мархұмды жерлеў салт-дәстүриниң барлық талапларының толық орынлануы қарақалпақлар арасында жақын дәўирлерге шекем тийкарғы талап болған. Өз гезегинде жоқлаўшының, яғный мархұмның жақынының (анасы, қарындасы, қыз апасы, қызы, келини) жаназада өзиниң хәм

жақынларының келмес сапарға атланған мархұмға туўысқанлық қатнасын жоқлаў арқалы баян еткен поэтикалық картинасы мерекеге жыйналғанларда да сол қайғылы халатты пайда етиўи шәрт болған. Қарақалпақлар арасында «жоқлаўи менен хәммени жылатты» ибарасы жоқшылардың мархұмға болған жоқары хұрметиниң дәлили есапланып, ал жоқлаў айтпаў жақын ўақытларға дейин ерси халат сыпатында қабыл етилген. Информатор Мийригүл Сейтжанова ел арасында үлкен абыройға ийе енесиниң өлими алдында оған жоқлаў айтыўды үйреткени хәм оны өзиниң жерлеў мерекесинде атқарыўын талап еткенин айтады. Бул өткен дәўирлер ушын типик халат есапланады.

Қолда бар жоқлаў қосықларының текстлериниң анализи бундай жағдайда жоқшы жоқлаў айтыўдың дәстүрий жолын ямаса өзиниң импровизаторлық шеберлигинен пайдаланғанын көрсетеди. Дәстүрий жол менен атқарылған жоқлаўлар композициясы усы жанрдың фондында бурыннан бар турақлы синтаксислик формулалар, образлар, көркемлик қураллардан ибарат болып, дәстүрий модельдиң күшли өзгериске ушырамаған варианты есапланады. Оның типик көриниси сыпатында төмендеги жоқлаў үлгисин көрсетип өтиў мүмкин:

*Хаўадан ушқан ақ суңқар,
Қанатлары жер сыйпар.
Кейинде балалардың,
Маңдайынан ким сыйпар.*

*Қаршыға қустың баласы,
Қалыңда болар уясы.
Қайыңның түбин суў алса,
Қайғыда болар анасы.
Қаршығам түсти қалыңға,
Ишим толы жалынға.
Жалыным мениң сөнерме,
Жайнап жүрген жан ағам,
Қайтып айланып келерме [4, 71-б.].*

Жоқарыда мысал етип келтирилген жоқлаў текстиниң композициясы мүсийбеттен кейин жетим қалған перзентлер тәғдирине ашынуў, ал екінши мысалда жоқшының мүсийбет түскендеги ишки руўхый халаты, оның келмес сапарға атланған туўысқанын сағынып, қайтып келиўине үмит етиўи сыяқлы мотивлерден ибарат. Жоқлаўдың дәстүрий модельден узақласпаған вариантлары информаторлардың берген мағлыўматларға қарағанда, көбинесе жалланба жоқлаўшылардың репертуарына көбирек тән болған. Олар көпшилиқ жағдайда өзиниң репертуарынан мархұмның жынысы, жас өзгешелиги, жәмийеттеги орынына қарай соған сай жоқлаўды атқарған. Бирақ жоқлаўлардың усы дәўирге дейин жыйналған хәм қолда бар нускаларының мазмуны олардың дерлик 95% ниң композициялық қуры-

лысы олардың текстлерінің жоқары поэтикалық шеберлік хәм импровизаторлық таланттың жемиси екенлігін көрсетеді. Илимий ізерлеулер хәр бир – ол жалланба жоқшы болсын, ямаса мархұмның жақыны болсын – жоқлау жанрына дәрекли образлар системасы, белгили бир системаға түскен архитектоника, мотив хәм сюжеттерден ибарат билим хорына ийе болатуғынлығын тастыйықлайды. Бир сөз бенен айтқанда, олар тайын композициялық «модель»ге ийе болады. Атқарыушылардың бул фондтан қаншелли дәрежеде пайдаланып, эстетикалық қуны жоқары болған жоқлау үлгисін жарата алыуы ең алды менен олардың жеке талантына байланысly. Дәстүрий модель композициясы тийкарында, бирақ жаңа мотивлер, жаңа идея хәм тематика менен оны байытыушы жоқлау текстлерінің жүзеге келіуі ең алды менен турмыслық материалдың, қосықлардың тийкарғы объекти есапланған мархұмның өмиринің, жоқлаушының көзқараслары, эстетикалық талғамының дәрежесі сыяқлы сыртқы факторларға байланысly.

Жоқлау қосықларының жоқшы тәрәпинен атқарылыуында образларды группаластырыуда үлкен әхмийетке ийе. Басқа жанрларға салыстырғанда жоқлау қосықларында образлар саны шекленген болады. Оларда тийкарғы орынды мархұм хәм жоқшының өзинің образы ийелейді. Кейингі орын мархұмның жақынлары хәм олардың қайғысына шерик болып атырған халық образына бериледи. Жоқлаудың композициялық структурасында бул образлар атқарыушы тәрәпинен белгили бир тәртип пенен жайластырылады. Ең алды менен жоқшының ауыр жоғалтыу менен байланысly кеуил кеширмелери, аянышлы аухалы ашып берилсе, мархұмның образы жоқшының усы инсанға болған туысқанлық мүнәсибети арқалы ашылады. Мархұмның образы арқалы оның жақынларының образлары белгиленген избе-изликте жоқлау текстине киритиледи. Лирикалық шығармалар уақыялар системасына ийе емес [1, 133-б.]. Оларда әдетте автордың белгили бир турмыслық қубылыстар менен байланысly ишки кеширмелери бериледи. Усы такылетте, жоқлауларда да жоқшының жақын адамының дүньядан өтиуіне байланысly кеуил кеширмелери баянланады хәм соған сай ишки рухий конфликт өз шешимін табыуға бағдарланады. Жоқлаудың сюжетлик дәрегі «өмирдің өзінде, жоқшының өмирбаян»ында болады [2, 25-б.]. Қарақалпақ жоқлау қосықла-

рындағы тийкарғы конфликт тәбийий, сонын менен бирге бир-бирине антагонистлик қубылыс хәм түсиниклер болған өмир хәм өлим арасындағы қарама-қарсылыққа негизленеди. Сюжет өлим себебин анализлеуден тууылады.

Сюжет жоқлауларда жоқшының кеуил кеширмелерін сәулендириуші әпиуайы, бөлеклерге бөлінбейтуғын бир пүтинлик емес, ол басқа шығармалар сыяқлы экспозиция, уақыяның басланыуы, уақыялардың рауажланыуы, кульминация хәм шешим сыяқлы элементлерден турады. Бирақ бул элементлердің бәрі хәмме жоқлаулар сюжетінде бирдей қатнаса бермейди. Олардың базы биреулері гей-бир жоқлаулар сюжетінде болмайды, бул ең алды менен жоқшының сюжет композициясын дүзиудегі индивидуал стилине байланысly болады.

Жоқлау сюжети экспозициясында әдетте, жоқлаушының болажақ мүсийбеттен алдыңғы тыныш, жоғалтыуларсыз халаты көбинесе «бауырым пүтин еди», «кеулим тоқ еди», «қайғысыз едим» сыяқлы мазмұндағы турақлы поэтикалық формулалар арқалы берилип, олар композициядағы уақыяның шийеленисиуі элементи менен байланысады. Уақыяның шийеленисиуінде болса тийкарынан тосыннан ямаса болатуғыны анық болған мүсийбетке жоқшының қатнасы сәуленеди. Композицияның бул элементи тийкарғы элемент есапланып, ол қарақалпақ жоқлау қосықларының сюжетінде ең көп эмоционалық нагрузка хәм мәни жүкленген бөлегі есапланады. Соған жараса, бул элементтің тематикалық майданы кең болып келеди. Сюжеттің уақыялардың рауажланыуы бөлегінде әдетте жоқшының усы мүсийбет себебли оның жақынларының басына түскен хәм енди түсетуғын ауыр сынақлар кең планда өз көринисін тауады. Ал, кульминациялық моментке жоқлаудың буннан алдыңғы элементлерінің мазмұны негиз салады. Жоқлаудың эпилогында барлық қарақалпақ жоқлау қосықларына тән болған тәғдирге тән беріу, өлимнің хәклығы, мархұмның изінде қалған тирилерге өмир тилеу сыяқлы турақлы мотивлер орын алады.

Жуумақлап айтқанда, қарақалпақ жоқлау қосықларының композициялық өзгешелигін анықлау жанрдың қарақалпақ салт-дәстүр поэзиясында тутқан орнын, оның өзине тән өзгешеликтерін белгилеуде тийкарғы мәселелердің бири есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. – М., 1961. – с. 133.
2. Базанов В.Г. Причитания Русского Севера в записях 1942-1945 годов. //В.кн.: Русская народно-бытовая лирика. Причитания Севера

- В.Г.Базанова и А.П.Разумовой. М.-Л., 1962. – с. 13-16, 37-37.
3. Виноградов Г.С. Карельский причет в новых записях. //Вкн.: Русские плачи Карелии. Подготовка текстов и примечания М.М.Михайлова. Под

ред. проф. М.К.Азадовского. – Петрозаводск. 1940. – с. 266-278.

4.Қарақалпақ халық қосықтары //Баспаға таярлаған: С.Бағдатдинова. – Нөкис. 2019. 71-б.

5.Причитания Северного края, собранные

Е.В.Барсовым, ч. I. М., 1872. – с. XXIII-XXVI.

6. Чистов К.В. Народная поэтеца И.А.Федосова. Очерк жизни и творчества. Под ред. В.И.Чечерова. – Петрозаводск. 1955. – с. 266-278.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЛАРЫНДА «ДҮНЬЯ» ХӘМ «АДАМ» ТҮСИНІКЛЕРІ ТИЙКАРҒЫ КОНЦЕПТ СЫПАТЫНДА

Оразымбетова Э.Ш.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы

Дүнья көринісі – бұл субъекттиң қоршаған орталық, әлем, реаль хәм қыялай ұақыялыққа тийісли билим хәм ой-пикирлер жыйынтығы болып есапланады. Илимий дөретпелер хәм талқылаулар негизінде пайда болған дүнья туұралы дәслепки билимлер тек тил илиминде турақлы сөз көринісінде сақланып келмекте. Илимий әдебиетларда дүнья образы хәм әлем модели терминлери де ушырайды, бірақ олар кем тарқалған. Дүнья көринісі термини ең биринши рет физика пәнинде Г.Герц тәрәпинен қолланылған. Дүнья көринісі концепциясы антик дәуирдегі тил теорияларында да ушырасады. Дүньяның пүтин көринісі теориялық (илимий-философиялық), теориядан тысқары (көркем-диний) хәм илимге дейинги билиу формаларының жыйынтығы сыпатында сәуленеди. Заманағөй тил билиминдегі дүнья көринісі хаққындағы дәслепки изертлеулер В.фон Гумбольдт, Э.Сепир, Б.Уорф, А.Потебня илимий мийнетлери арқалы тийкар салынған деп есаплансада, антик хәм орта әсир дереклерінде де бұл хаққында көзқараслар гүзетиледи.

Тил хәдийселерин инсан, оның ойлауы, хәм дүнья хаққындағы түсиниги, көзқарасы менен байланысly өз ара қарым-қатнаста изертлеуге қаратылған антропоцентрикалық парадигманың гуманитар пәнлер арқалы изертлениуи хәзирги заман тил илиминиң түрли тарауларда объектив хақыйқатлықты концептуалластырыу хәм категорияластырыу процесси жедел әмелге асырылып басланғанлығы бизге белгили. Тийкарынан, Ю.С.Степанов концептти мәденият пенен байланысly сыпатламаны илгери сүреди: «Концепт — бұл мәденияттың инсан сана-сезиміндегі киши бир қатламы; мәденият тап сол киши қатлам көринісінде инсанның ментал дүньясынан орын алады. Басқа тәрәптен алып қарағанда, концепт арқалы инсан-«мәдениет байлықлар қурыушысы» болмаған әпиуайы адамның өзи мәдениятқа киреди, айырым жағдайларда оған тәсирде көрсетеди» [1, 40-б.] -деп тәрийплесе, В.А.Маслованың пикиринше «концептлер — бұл тил илиминде атқа ийе болған хәм инсанның дүнья хаққындағы

мәдениет-миллий түсиниклерин сәулендиретуғын ментал мазмун» [2, 4-б.] -деген түсиниклерди береді. Бұл илимпаздың тағыда рус мәденияттың концептлик тарауын (концептосферасын) былай дейди: «Все концепты можно разделить на 1) мир — пространство, время, число, родина, туманное утро, зимняя ночь; 2) стихии и природа — вода, огонь, дерево, погода; 3) представление о человеке — новый русский, интеллигент, гений, дурак, странник; 4) нравственные концепты — совесть, стыд, грех, правда, истина, искренность; 5) социальные понятия и отношения — свобода, воля, дружба, война и т.д.; 6) эмоциональные концепты — счастье, радость; 7) мир артефактов: храм, дом, геральдика, сакральные предметы (колокол, свечи и т.д.); 8) концептосфера научного знания: философия, филология, математика и т.д.; 9) концептосфера искусства: архитектура, живопись, музыка, танец и т.д.» [Маслова, 2004. 70-б.]

Буннан келип шығатуғын нәтийже соннан ибарат инсан хақыйқый дүньяға қатнасы тиллик қураалар арқалы берилип, сол негизінде мағлыұмат жүйеси қәлиплеседи. Демек, көркем шығарма тилине (поэзия тили ямаса проза тилиндегі философиялық этюдлер, эпикалық шығармалар т.б.) концептлик таллау дүньяның тиллик көринісі туұралы илимди анықлау үшін зәрүр.

Дүньяны таныу адамның қоршаған орталық шынлығы адам менен байланысы арқалы болып өтеди, яғнай татар илимпазы Замлетдинов пикиринше «Взаимосвязь между человеком в мире и миром, человек не только нечто предсказанное, оформленное раз и навсегда, это еще и задача, которую решает каждая культура, проблема выстраивания космоса из хаоса, выстраивания из бесконечных возможностей мира упорядоченного целого, поддающегося познанию и осмыслению» [3, 190-б.] -деп сыпатлайды.

«Қарақалпақ дүньясы» өзгешелигі хаққында түсиникке ийе болмақшы болсақ, «дүнья»ның өзи хаққындағы концептти қарақалпақ тили дүнья көринісі туұралы кон-

нептті талқылауымыз тийис болады.

Қарақалпақ тилинде дүнья термини бәрше тиришилик жыйынтығы ретинде түсиниледи, яғный бул термин бир нешше лексикалық мәниге ийе: 1) дүнья жаралғаннан берги жаратылыс, барлығы (кеңислик), космос; *жер шарының пайда болыуы*; 2) жер, жер жүзи, жәхән, дүнья жузилик: *дүнья бойлап саяхат, дүнья тарийхы, дүньяны гезиу, дүнья айланыу*; Мысалы: «Шарьяр» дастанында:

Бир өзиң болсаң әлемде,

Қаңғырып кетейік бөтен елдерге

[4, 225-296-бб.].

3) Болмыстың айырым бөлеклери жыйындысы, топламы: *жұлдызлар дүньясы*; 4) Жанлы тәбияттың айырым топарлары, олар жасайтуғын орталық: *хайуанат дүньясы, өсімликлер дүньясы*; 5) этирапымызды орап турған барлық болмыс, орталық, этирап, кеңлик, жәмийет: *жаңа дүнья, ески дүнья, илим дүньясы, әдебият дүньясы*; 6) Жер жүзи хәм ондағы барлық адамзат, инсаният: *Дүнья жүзи кең дала, бул дүнья жүзинде бар екен нешше мың патша* («Шәрияр», 252-б.); 7) Жер жүзи, ондағы барлық материклер, мәмлекетлер. 8) Турмыс, тиришилик, өмир, жасау: *дүнья машақатлары, дүнья қурыу, дүнья қызық, қууғаң жеткермес*. Мысалы:

Дүньяға жетисип, кәмалға келген

Заманында ол құрсақты көтерген

Тоққызына жатып турып езилген

Елатына келип жатыр патшайым

(«Шәрияр» дәстаны, 245-б.).

9. аўысп. Инсанның рухый әлеми, турмысы: *рухый дүнья, қыялый дүнья*;

10) байлық, мүлк: *дүнья топлау, дүнья-мал, дүнья қууы т.б.*

Қартайғанда келип турман алдыңа

Шәрияр ушын би р қыл қуйрық сораيمان

Перзент ушын көп дүньяны

шаиқансаң,

Не әйлесең құдиретке қарайсаң

(«Шәрияр», 248-б.).

Қарақалпақ тили фольклорлық көринисинде дүнья лексемасы өлшенбейтуғын нәрсе, кеңислик хәм масса сыпатында: *дүнья халқы, дүнья иси т.б.* ушырасады.

Қарақалпақ тилинде *ата, ана, қыз, ул, аға, апа, уни* сыяқлы тууысқанлықты билдириуши шахс атлары, илим хәм илимий дәреже ийелерин билдириуши *аспирант, докторант, доцент, профессор* лексемалары; адамлардың жасау орынларын аңлатыушы *үй, сарай, имарат* лексемалары; инсанға қатнасы бар *дана, если, ақыллы, ақмақ, уялшаң, исбилермен, зийрек, билимли, шыдамлы, менмен, сағауатлы* лексемалары адам (инсан) семасына ийе болып, тил илиминде тиккелей «адам» концептин аңлатады. Тағыда инсан хәрекетлери, түрли халатларын аңлататуғын *сөйлеу, урысу, мызғу, ауқатланыу, кеселлениу, перзент көриу, кийиниу, ашыулану, ренжиу т.б.* лексе-

малары: *мен, сен, ол, биз, сиз, олар, хәмме, барлық, әллеким, хешким, кимдур* сыяқлы көрсетиу, силтеу белгилеринде ийе. Демек адам семасы менен байланыслы хәр қандай лексикалық бирлик ассоциативлик тәризде «адам» концептин сыпатлай алады. «Адам» концепти лексикалық бирликтің аўыспалы мәнилери аркалыда сәўлеленеди. Мысалы: сөйлеуде инсанға тийисли қолланылатуғын *келте шаи, қызыл көйлек* метонимиялық қолланылыуы ассоциативлик тәризде «адам» концепти менен байланысады. *Артта турған келте шаи нәубет күтпей алдыға өтип кетти*. Бул мысалда «адам» концептинің синекдоха аркалы сыпатланыуын баклауға болады. Сондай-ақ концепттиң сөйлеуде сәўлелениуінде нақыл-мақалларда әхмийетли орын ийелейди. Мысалы: *ўатан сүйиушилик темасына «Диннен шықсаңда, елден айырылма», «Киси елинде султан болғанша, өз елинде ултан бол», «Ел базар — елден шыққан азар» т.б.* инсан хәм ўатан мүнәсибетлерин сәўлелендирсе, мийнет сүйиушилик темасына тийисли «*хәрекетте-берекет бар*», «*талаплығы нур жауар*», «*Ислесен тислерсен*» сыяқлы нақыл-мақалларда да «адам» концептине сәйкес келеди.

Дәстанлар тилинде «дүнья» хәм «адам» тусиниклери фольклорлық лингвомәдений кеңислигинде «адам» баслы орынды ийелейтуғынлығы анық айта аламыз, себеби эпикалық жанрдың баслы персонажы-адам болып, адамға байланыслы уақыялар хаққында баян етиледі. Хәзирги когнитивлик лингвистиканың позициясы бойынша барлық тиллик негиз — оның антропоцентрикалылығы, яғный «*тил менен адам*» бир тутас қубылыс ямаса бир қубылыстың еки тәрепи. Халық дәстанлары текстинде адамның жалпы хәм жеке (персонажға байланыслы) образлары жасалған, бул образларды когнитивлик лингвистикада адамның тиллик концептуаллық модели ретинде сыпатлауымызға болады.

Адамның концептуаллық модели эпикалық фольклордағы менталлық кеңислигинің, яғный концептосферасының белгили бир структуралық бирлиги болып табылады, сонлыктан эпикалық фольклорлық текстлердеги адамның концептуаллық моделин биз эпикалық адамның концептуаллық модели деп атаймыз. Адам көринисинің кәлиплесиу орталығына хәм тарийхий-генетикалық сыпатына қарай эпикалық, орта әсирлик, ямаса гөне туркий, заманагөй, социаллық, этникалық, әдебий (романлардағы ямаса поэзия, драматургия т.б. шығармалардағы) адамның концептуаллық модели деп ажыратуымызға болады.

Адам феномени хәр қандай илимде өзине тән тарау бойынша үйрениледи хәм бир-бирине байланыслы көзқараста изертленеди, яғный адам, ата, аға, гарры, шахс, еркек, хәял, инсан концептосферасын пайда етеди.

Қарақалпақ қахарманлық дәстанларындағы дүнья көринисинің негизин «адам» концепти қурайды, себеби дәстанлардағы барлық ұақыялар, сюжеттер, көринислер адам менен (эпикалық шығарма персонажы менен) байланысы болып келеді. Адамға байланысы жоқ деп есапланған концептинің өзі адамның санасынан, түсиниги, көзқарасы менен байланысады, сол себепли мәдениет категориялары менен концептлеринің барлығында адам, адам символы бар деп айта аламыз. Мысалы: «Шарьяр» дәстанында «ұақыяның ертеклик

мазмуны, тарийхый болып бөлинуіне қарамастан, сюжет көбінесе Шарьярға тийкарланған, яғный текст мазмуны соның этирапында қурылған. Инсан ҳақыйқатлықты түсинер екен, оны тил арқалы сәўлендириўге ҳарекет етеди. Болмыс яғный барлықты сәўлендириў тилсиз әмелге аспайды. Бул пронессте-барлық-инсан-тил мүнәсибети мәселесин үйрениў әхмийетли орын тутады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М., 2004. – с. 40.
2. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – М., 2001. – с. 4.
3. Замалетдинов Р.Р. Татарская культура в язы-

- ковом отражении. – М.: Гуманит. издат. центр «ВЛАДОС», Казань: Магариф, 2004. – с. 239.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 11-том «Шарьяр» дәстаны. – Тошкент: «Маънавият», 2009. – 251 б.

ЕРТЕКЛЕРДЕГИ СЫЙҚЫРЛЫ ӘЖАЙЫП ЗАТЛАР

Өтениязов П.Ж.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы

Қарақалпақ сыйқырлы ертеклеринің қахарманлары, жәрдемши персонажлар, қахарманлардың ерлиги, жақсылығы ушын саўға етилген сыйқырлы қураллар, бұйымлар, предметлердің функционалық өзгешелигин, ұазыйпаларын үйрениў – қарақалпақ фольклортаныўындағы изертлениўи тийис мәселелердің бири есапланады. Сыйқырлы ертеклердің мазмунын қахарманды басқа дүньяға атландырыў, сыйқырлы бұйымларды, қурал-жарақларды табыў, қыйын тапсырмаларды орынлаў, жаўыз күшлерден қутылыў сыяқлы композициялық бөлимлер қурайды. Яғный ертеклердің мазмунында қахарманның мийнет-кешлиги, мәртлиги, үйленуі хәм патша болып, ел басқарыўы көбирек сәўленеді. Ертеклердің классикалық түри Шығыс пенен Батыс халықларына кең таралған. Қарақалпақ халық сыйқырлы ертеклери миллий өзгешелікке ийе болса да, ондағы көплеген сюжеттер дүнья жүзине белгили мотивлерге тийкарланады.

Белгили ертектаныўшы В.Я.Пропп сыйқырлы ертеклерде жәниўарлардың мүшелери, ҳәр түрли тағыншақлар, мийнет қураллары, қурал-жарақлар, музыка әсбаплары, ҳәр түрли предметтер, бұйымлар, кийим-кеңшектер жүде көп ушырайтуғынын, бул түрдеги ертеклердің тийкарғы белгилеринен екенин атап өтти [1, 140-182].

Ҳақыйқатында да, сыйқырлы ертеклерде сыйқырлы хәм кийели, кәраматлы затлар жийи

ушырасады хәм бул нәрселер қахарманның арзыў-нийетлерин әмелге асырыў функцияларын атқарады. Қарақалпақ халық ертеклеринің мазмунында усы сыйқырлы затлар, қурал-жарақ, тутыныў бұйымлары кең орынды ийелейди. Атап айтқанда, «Шарқыпәлекли бала» ертегинде патшаның баласы сыйқырлы шарқыпәлек пенен қәлеген мәнзилине барып, сүйиклисине қосылып, мурат-мақсетине жетеди [2, 39-41]. «Ағаш ат» атлы ертекте бир жигит сыйқырлы ушар ат пенен хәпзаматта бир неше айлық жолды басып өтеди [2, 172-176]. «Туўрылық жолы» атлы ертекте өлип қалған генже бала жүзиктиң қүдирети менен тириледі [3, 173-174].

«Етикши» ертегинде Кәрим деген етикшинің үнгирден сыйқырлы алтын жүзик тапқаны, сол жүзикти улаўдан бир жиннің пайда болыўы, жүзик қәлеген нәрсени орынлаўы сөз етилген [4, 106-110]. Ал, «Тақыўа дийқан»да шыпалы алма, сыйқырлы гәўҳар [3, 177], «Тазабай патша» ертегинде алтын қум [4, 44-49], «Ғарры менен хәкке»де ашыл дәстүрхан [4, 81-82], «Мұрадына жеткен ашықлар»да ушар гилем, тас табак, ийне сыяқлы сыйқырлы предметтер сүўретленеді [2, 42-49]. Ертеклердің бас қахарманы өзинің батырлығы, машақатлы мийнети, адамгершилик пазыйлети, кийели жәниўарларға көрсеткен жәрдеми ямаса өлимнен қутқарғаны ушын бул сыйқырлы предметлерге ериседи хәм усы затлар арқалы арзыў-әрманларына жетеди.

Ўзбек фольклористи Б.Каримов «Сыйқырлы ертеклер бизде, нағыз Ю.М.Соколов айтқанындай, түрлі «сыйқырлар» менен байланысқан болады. Бул сыйқырлы ертеклердің қахарманлары – персонажлары болса сыйқырлы «сюжет» пенен байланысқан адамлар болады хәм бәрқулла «сыйқырлы ислер»ге, «сыйқырлы нәрселерге» жолығады. Үлкен-үлкен қорқынышлы хәм ет түршиктирерлик тилсимлерди ашады. Бундай сыйқырлы ертеклердің қахарманларына жәрдем көрсетиушілер болса сыйқырлы нәрселер болады. Сыйқырлы ертеклердің қахарманлары өз душпанлары, өзиниң басына түскен апаттан түрлі ғайыртәбийи жоллар менен қутылады» деп дурыс атап өтті [5, 39].

Қ.Айымбетов «Адамлар тәбиятты өзине бағындырмаса да өмир бойы тәбияттың үстинен хұким сүриўди, тәбиятты өзине бағындырып, өмир сүриўди әрман қылған. Өзиниң өмирин жақсылаўға, мийнетин жеңиллетиўге, жаўын жеңиўге тырысқан. Ертеклерде Арық мерген жез тырнақты хийлелик пенен өлтиредди. Жалмаўыз кемпирдің пыт-шытын шығарады. Отсыз, суўсыз дәстурханда тамақ писеди, тулпарға қанат питеди, адамды алып ушады, адамлар суймурық қусқа минеди, қарамат арқалы неше күнлик жолдағы болып атырған ўақыяны көредди. Мине, булардың бәри қыяллы болса да адамлардың әрманы, адамлардың мийнети менен байланыслы ой-пикирлери болады. Буннан неше әсирлер бурын адамлар қыяллы ойларды дәреткен болса, адамзат тәбияттың үстинен хұким сүрип техниканы ийеледи, ойлаған әрманға жетти, хаўада ушты. Айға жетти, суўда жүзди, дүрмин, телескоп пенен узақты көрди» деп келтирди [6, 62]. Шынында да, илимпаз атап өткен бул пикирлер ертеклердің мазмунында бекем орныққан.

В.Я.Проптың пикиринше, сыйқырлы ертеклерде ис-хәрекеттеги персонажлардың шеңберлери былайынша бөлинеди:

1. Антагонисттиң (зыян жеткериўши) ис-хәрекеттеги шеңбери. Қарама-қарсы, зыян жеткериўши күшлер: зыян келтириўши ямаса қәўип салыўшы, урыс ямаса қахарман менен гүрестиң түрли формалары;

2. Усыныўшы ямаса саўға етиўши (тәмийнлеўши) персонажлар: сыйқырлы затларды усыныўға таярлық көрип, қахарманға сыйқырлы буйымды саўға етеди;

3. Жәрдемши күшлердің хәрекет шеңбери. Мүсийбет, апатшылық ямаса жарлылықты сапластырыў, байытыў, аўыр жағдайларда жәрдем бериў, изинен қуўыўшылардан, қәўип салыўшылардан қорғаў, қыйын мәселени шешиўде жәрдемлесиў сыяқлы функциялар;

4. Мәлийка хәм оның әкесиниң хәрекеті шеңбери. Қыйын ўазыйпа тапсырылады, тамғалаў (мөр басыў), қаралаў, тапқырлығын анықлаў, екинши зыян келтириўшини жазалаў, той хәм усы сыяқлы хәм т.б.

5. Жоллаўшы, жибериўшиниң хәрекеті шеңбери. Бул тек жоллаў ўазыйпасында болады (байланыстырыўшы, бириктириўши жағдай);

6. Қахарманның хәрекет шеңбери. Қамтып алыўшы. Бунда қахарман излеп табыў ушын узақ жолға атланады, жолланады, сыйлық, саўға бериўши тәрәпинен қойылған талапларға жуўаплар, той хәм сол сыяқлылар.

7. Өтирик қахарманның хәрекеті. Бул жоқарыда атап өткен топар ағзалары сыяқлы излеў ушын жибериледи. Саўға етиўши тәрәпинен қойылатуғын талапларға бәрқулла унамсыз пикирде болып келеди. Және де, алдаў, өтирик арқалы пәнт бериў оның өзине тән функционаллық өзгешелиги сыпатында көринеди [7, 72-73]. Хақыйқатында да, сыйқырлы ертеклердің сюжети де, композициялық дүзилиси де қурамалы саналады.

Ерте ўақытлардағы адамлар аўырды жеңиллететуғын, узақты жақын қылатуғын, машақатлы мийнетти аңсатластырыўшы таңқаларлық нәрселерди, сыйқырлы затларды, қәсийетли буйымларды әрман еткени белгилі.

«Адам тәбиятқа бағынышлы болған. Оның санасы ериксиз түрде тәбият стихиялары хәм жәмийетлик сәтсизликке қарсы гүресте қорғаныў усылларын излеген» деп атап өтти рус илимпазы В.П.Аникин [8, 93]. Оның жазыўынша, шығыс славянларының магиялық дәстүрлеринде жүзик, балта, орамал, айна, белбеў, сипсе, көмир, ақ мум, нан, суў, жер, от, алма, шөп, шыбық, таяқ әжайып қорғаныўшы сыйқырлы затлар функциясын атқарған. Бизинше де, бул аты аталған буйымлар, қурал-жарақлар түркий тиллес хәм тағы да басқа туўысқан халықлардың ертеклеринде де әжайып сыйқыршы-қорғаныўшы буйымлар, қураллар қатарына киреди. Бирақ, бул халықлардың географиялық жайласыўына, климатына, социаллық ситуацияларына да қарайды. Мысалы, рус халық сыйқырлы ертеклеринде жийи ушырасатуғын мәстан кемпирдің сипсеге минип ушып жүриўи, таўық туяқлы сыйқырлы үйи де қарақалпақ халық ертеклеринде гезлеспейди. Қарақалпақ халық ертеклеринде мәстан кемпир көбинесе патшаның ямаса байдың тапсырмасын орынлайтуғын, сол хызметине жараса мол байлық талап ететуғын персонаж сыпатында сәўлеленеди.

Ертектаныўшы В.П.Аникин басқа да сыйқырлы предметлерге тоқтайды: «Ертеклерде қахарман әжайып көйлекте, бармаққа тағылған жүзик пенен атына қарайды. Жүзик бир қолдан екинши қолға көширилгенде, он еки жас адам «нени буйырасыз?» деп сорайды. Қахарман: «Мына таўлар менен мени көшириң» депбуйырады. Жас адамлар оны көширедди. Балта ертеклерде өзи шабады, Емеля-ақмақ балтаға буйырып, отын шаптырады. Орамал (шаршы) ертеклерде әжайып қәсийетке ийе болады. Орамалды тасласа ямаса тек былғаса, қыр-дөгереке көл, хәттеки, теңиз бо-

лып ағады. «Иван-наревич шаўқымнан бурылып қараса, әжапасына мәстан кемпир енди жеттим дегенде ол орамалын былғады хәм терен көл пайда болды. Мәстан кемпир көлден жүзип өтемен дегенше, Иван-наревич узаққа кетти» [8, 95].

Хақықатында да, рус халық ауызеки дөретпелериндеги сыяқты қарақалпақ сыйқырлы ертеклеринде де қахарманды болажақ қәуиптен ямаса дөнип қиятырған қәуип-қәтерден аман сақлаўшы бұйымлар хақында көбирек сөз болады. Себеби, халықлық түсиниклер бойынша идеал дәрежесинде көринетуғын ертек қахарманы барлық қыйыншылықты жеңиўи тийис болған хәм бул халықтың санасында терен орын алған. Сонлықтан да, қарақалпақ халық ертеклериндеги сыйқырлы затлардан сыйқырлы таяқ, қылыш, сыйқырлы

ийне, оны кийген қахарман көзге көринбейтуғындайқәсийетке ийе шапан хәм т.б. затлар қорғаныў функциясын атқарады.

Улыўма алғанда, қайсы халықтың ертеклерин алып қарасақ та, онда сыйқырлы затлар, қурал-жарақ, керекли бұйымлар, бул нәрселердин сыйқыр күши, қахарманларға көмекши персонажлар сыпатында қатнасыўи гезлеседи. Бул ертедеги адамлардың исенимлери менен байланысады. Усы тәреплерин терен үйрениў фольклортаныўшылардың алдында турған әҳмийетли мәселелердин бири деп билемиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – М.: Лабиринт, 2000. – с. 336.
2. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. Том 1. 364-б.
3. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Илим, 2014. Том 67-76. 560-б.
4. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. Том 2. 360-б.
5. Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. – Тошкент: Фан, 2010. 248-б.
6. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. 224-б.
7. Пропп В.Я. Морфология сказки. – М.: Наука, 1969. – с.168.
8. Аникин В.П. Русская народная сказка. – М.: Просвещение, 1977. – с. 208.

ТИЛ БИЛИМИНДЕ МЕТРОЛОГИЯЛЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИЎИ

Өтениязова Х.Е.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис қаласы

Адамзат барлық ўақытта белгили бир затлардың көлемин, санын, өлшемин анықлаўға, аралықты, кеңисликти, ўақытты өлшеў машқалаларына дусласып отырды. Қоршаған объектив дүньядағы зат хәм қубылыслардың өлшемин, есабын алыў, әсиресе, ауыл хожалығында, саўда ислеринде, үй-жай қурыўда зәрүр еди. Солай етип метрологиялық лексикаға мұтәжлик пайда болды хәм соның нәтийжесинде метрология илими қәлиплести. Метрология гректин «метро» – өлшем хәм «логос» – илим деген сөзлерден алынған болып, «өлшемлер хақындағы илим» мәнисин аңлатады. Метрологиялық лексикаға узынлық, салмақ, көлем, ўақыт мөлшерин билдириўши өлшем атамалары киреди.

Метрологиялық лексика хәм нумератив сөзлер өз алдына өлшем категориясы сыпатында рус тарийхшыларын хәм филологларын ертеден қызықтырып келди. XIX әсирде-ақ өлшем мәнисин билдириўши лексикалық бирликлерди дәслепки сыпатлаў

хәм оларды жыйнаў бойынша үлкен тәжирийбелер топланды. Мәмлекетшиликтиң беккемлениўи, халықаралық саўда ислериниң хәм экономиканың раўажланыўи нәтийжесинде нумерологиялық лексиканы системаластырыў зәрүрлиги келип шықты хәм өлшем системасының қәлиплесиў процеси еле де күшейди.

Рус илимпазлары И.И.Лепёхин, А.П.Самойлович хәм В.В.Радловтың мийнетлеринде метрологиялық лексика өлшем бирликлери сыпатында хәм айырым сөзлердеги полисемия қубылысы сыпатында қаралады. Мәселен, В.В.Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атлы мийнетинде «баш» лексемасының дерлик барлық түркий тиллерде белгили контексте үй хайўанларының бас санын аңлатыўши категориялық бирлик хәм дара предметлерди санаўда өлшем категориясы сыпатында қолланылғаны көрсетиледи [15, 1551].

Рус тил билиминде Е.И.Каменнева, Н.В.Устюгов хәм Г.Я.Романовалардың

мийнетлери рус метрологиясы мәселелерин изертлеуге бағдарланған [9; 16]. Рус тилинде халық метрологиясы басқа тиллер менен салыстырғанда бир қанша тереңрек изертленди. Л.А.Молчанованың «Народная метрология» деп аталған монографиясында узынлық өлшемлериниң келип шығыу тарихы арнаулы изертленiledi [12].

Түркий тиллери метрологиялық лексикасы хаққында дәслепки мағлыұматларды Махмуд Қашқарийдиң «Девону-луғат-ит-турк» мийнетинде ушыратуға болады [11]. Сондай-ақ, Э.В.Севортян, Н.К.Дмитриев, Р.Г.Ахметьяновтың мийнетлеринде де метрологиялық лексика мәселелери сөз етиледі [18; 7; 3].

Метрологиялық терминлерди анықлау хәм үйрениу бойынша тюркологияда усы күнге шекем бир қанша арнаулы изертлеулер алып барылды. Өзбек тилинде С.А.Низомиддинованың «Соннинг нумератив сўзлар билан қўлланилиши» атлы мақаласында нумератив сөзлердиң келип шығыуы хәм атқаратуғын хызмети сөз етиледі. Оның пикиринше, санақ санлар бирикпесиндеги нумератив сөзлер предметлерди санауда хәм хәр қыйлы өлшемлерде қолланылады [14].

Сондай-ақ П.Хамдамовтың «Нумеративы в современном узбекском языке» атлы кандидатлық диссертациясында өзбек тилиндеги өлшем түсиниклерин билдиретуғын атамалар «нумеративлер» деп аталып, олар: 1) жазба естеликлердеги; 2) диалектлердеги; 3) хәзирги өзбек тилиндеги нумеративлер деп үш топарға бөлип қаралады. Нумеративлердиң семантикалық өзгешеликлерин, дөренди нумеративлердиң жасалуы жолларын көрсетип, синтаксислик таллаулар жасайды [20, 26].

К.В.Щенников тәрeпинен алып барылған изертлеулерде Ақмола қазақлары тилиндеги метрикалық бирликлердиң мысалында қазақ хәм башқурт тиллериндеги халықлық метрологиялық бирликлердиң лексика-семантикалық хәм функционаллық ұқсаслық хәм айырмашылықлары сөз етиледі [23].

Ж.Ш.Ахмедова өлшем мәнисиндеги сөзлерди бир неше лексика-семантикалық топарларға бөлип, олардың түрлениу өзгешеликлерине, грамматикалық қурылысына, синтаксислик моделине дыққат аударды [2, 23].

Е.Н.Жанпеисов «Этнокультурная лексика казахского языка» мийнетиниң бир бөлимин халықлық метрология лексикасына арнап, онда М.А.Ғезов шығармаларындағы нумератив сөзлерди анықлайды [8].

К.Күркебаев өзиниң қазақ тили метрологиялық лексикасына бағышланған мийнетинде нумератив сөзлерди классификатор, есаплық сөзлер хәм өлшемлик атамалар менен байланысы бар қурылмалар

деп жәмлестиреди [10, 46-47].

И.Садыбекованың «Сопоставительный анализ народной метрологии в казахском, русском и английском языках» диссертациясында қазақ, рус хәм англис тиллериндеги халықлық метрологиялық лексикаға салыстырмалы анализ жасалады [17].

Булардан басқа. Х.З.Абдрахимовтың «Башқурт тилиниң метрологиялық лексикасы» атлы кандидатлық диссертациясында башқурт тилиндеги метрологиялық лексика лексика-семантикалық хәм функциональ бағдарда изертленеди [1].

Метрологиялық лексика мәселеси татар тил билиминде XIX әсирдиң ақырында-ақ изертлеу объекти бола алды. К.Насыри (1873, 1895) мийнетлеринде татар тилинде қолланылатуғын ауырлық, узынлық, уақыт өлшем бирликлери, сондай-ақ оның басқа тиллердеги эквивалентлери келтириледі.

Профессор В.М.Беркутов өзиниң бир қанша мақалаларында татар тилиндеги өлшем бирликлерди изертлейди, олардың келип шығыуы, усы тиллик бирликлердиң айырымларына этимологиялық анализ жасайды [6].

Немис шығыстаныушысы В.Хинң Шығыс халықларының метрологиясына нәзер аударып, көплеген ауырлық, көлем, узынлық өлшем бирликлерин алфавит тәртибинде жыйнап хәм оған илимий тийкардағы түсиндирмелер берип, бахалы мийнет жаратты. Е.А.Давидович Орта әсирлерде қолланылған Орайлық Азиядағы метрологиялық атамаларды изертлеген алым сыпатында белгилі. Ол В.Хинңтиң жоқарыда келтирилген мийнетине «Материалы по метрологии средневековой Средней Азии» атлы үлкен бир тарауды қосады. Бул тарауда Орта Азия еллеринде қолланылатуғын салмақ, көлем, узынлық, қашықлық өлшемлери туұралы терең мағлыұматлар бериледи [22].

Қарақалпақ тил билиминде метрологиялық терминология еле арнаулы изертленбеген қатлам саналады. Тек айырым мийнетлерде бул мәселе улыұма бағдарда сөз етиледі. Атап айтқанда, Н.А.Баскаковтың «Қарақалпақский язык» (Том II, Часть I, Фонетика и морфология) мийнетинде өлшем бирликлериниң ауырлық, көлем, узынлық, дана, топлау, жәмлеу сыяқлы мәнилери аңлататуғынлығы айтып өтиледі [4, 228]. А.Бекбергенов бундай сөзлерди есаплық сөзлер, яғный нумеративлер деп атап, мәнисине қарай оларды екиге болады: 1) өлшемлик мәниси анық сөзлер (метр, килограмм, гектар хәм т.б.); 2) анық емес мәнидеги сөзлер (адым, шақырым, уртлам, қысым хәм т.б.) [5, 24].

Ал К.Төрениязовтың «Қарақалпақ тилиндеги өлшем бирликлерин классификациялау мәселесине» деген мақаласында оларды семантикалық жақтан 11 топарға ажыратып көрсете-

ди. Бул топарлардың ишине халықлық метрологиялық бирліклер менен бирге халықаралық бирліклер системасы қосылып бір топардың ишінде қаралған [19, 92-95].

Солай етип, тюркологияда метрологиялық лексика хәм нумератив сөзлер мәселесине арналған бір қанша изертлеулер алып бары-

лыуына қарамастан, бул мәселе өзиниң толық шешимін тауа алған жоқ.

Өлшем категориясын, өлшемлік түсиниклерди билдиретуғын сөзлерди үйрениў түркий тиллери, соның ишінде қарақалпақ тили ушын да әҳмийетли мәселе болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Абдрахимов Х.З. Метрологическая лексика башкирского языка. (лексико-семантический, функциональный анализ) // Автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук. – Уфа. 2011. – с. 24.
2. Ахмедова Ж.Ш. Казахские народные наименования понятий об измерениях // Автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук. – Алма-Ата. 1975. – с. 23.
3. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика духовной культуры народов среднего Поволжья. – Москва: «Наука», 1981. – с. 144.
4. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Том II, Часть I. (Фонетика и морфология). – М., 1958.
5. Бекбергенов А. Каракалпак тилиндеги санлықлар. – Нөкис. 1976.
6. Беркутов В.М. Народный календарь и метрология булгаро-татар. – Казань. 1987. – с. 95.
7. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.-Л., 1948. – с. 276.
8. Жанпейсов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы: Наука, 1989.
9. Каменцева Е.И., Устюгов Н.В. Русская метрология. Изд. 2-е. – М.: Высшая школа, 1975. – с. 328.
10. Күркебаев К.Қ. Қазақ тіліндегі өлшемдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты (ұзындық, арақашықтық, салмақ-көлем өлшемдері негізінде) // АҚД. – Алматы, 2003. 12-б.
11. Махмуд Кошғарий. Дивану Луғати ат Турк. Том I-III. – Ташкент: Фан, 1960, 1963.
12. Молчанова Л.А. Народная метрология. – Минск: Наука и техника, 1973. – с. 84.
13. Низомиддинова С.А. Ҳозирги замон ўзбек тилида сон. – Ташкент, 1963.
14. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.4. ч.2. – С.-Петербург. 1911. – с. 2230.
15. Романова Г.Я. Наименование мер длины в русском языке. – М.: Наука, 1975. – с. 173.
16. Садыбекова С.И. Сопоставительный анализ народной метрологии в казахском, русском и английском языках. // Автореф. канд. дисс. – Алматы, 2006. – с. 25.
17. Севортян Э.В. Соотношение грамматики и лексики в тюркских языках. Вопросы теории и истории языка. – М.: 1952. – с. 347.
18. Төрениязов К. Каракалпак тилиндеги өлшем бирліклерин классификациялау мәселесине // ОЗРИА ҚҚБ «Хабаршысы». – Нөкис. 2010, №2. 92-95-бб.
19. Хамдамов П. Нумеративы в современном узбекском языке // Автореф. дисс. на соискание уч. степени к.ф.н. 1967. – с. 26.
20. Хәлилов Р., Әлизада А. Азербайжан дилинде нумератив сүзләр // Материалы научной конференции. Серия общественных наук Башкортостана. 1957. № 1. – с. 34-38.
21. Хинц В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. Давидович Е. // Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. – М., Наука. Главная редакция восточной литературы. 1970.
22. Щенников К.В. Меры длины у казахов Акмолинской области // Сборник МАЭ. Т. V. – М.-Л., 1925.

«ҚОБЛАН» ДӘСТАНЫНДА ГИПЕРБОЛАЛЫҚ СҮҰРЕТЛЕҰЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛУЫ

Палымбетов К.С.

Қарақалпақстан Республикасы Халық билімлендируу хызметкерлерин қайта таярлау хәм олардың қәнигелигин арттыруу аймақтық орайы, Нөкис қаласы

Дәстанлардың композициялық қурылысы, сюжетлик мазмуны хәм ўақыялардың тәсирлиги тийкарынан халық тил байлығынан, көркем сүўретлеу қуралларынан ғәрезли. Профессор М.Сайдовтың жазыўынша: «Халық дәстанларындағы көркем тил оның көркемлик шеберлик дәрежесин белгилеуде өлшем бола алады» [1, 232-б.]. Солай екен, дәстанларда

қолланылған көркем тил элементлери сүўретлеу қуралларының жәрдемінде сөзлердиң поэтикалық жақтан сулыўлығын хәм образлылығын тәмийинлеп, пикирдиң өткирлигин, тереңлигин, тәсирлилигин арттыруға хызмет етеди.

Биз бул мақаламызда қарақалпак қахарманлық дәстанларының бири «Қоблан»ның

композициясы хәм сюжетлик мазмунунда колланылган көркем сүүретлеу куралларының бири гипербоалардың колланылыуына тоқтамақшымыз. Барлық дәстанлардағы сыяқлы «Қоблан» дәстанында да сүүретлеудің гипербола усылы жийи колланылады. Гипербола аркалы дәстанда сүүретленип атырған уақыялардың эмоционаллық тәсир күши арттырып берилетуғынын көреміз. Мысалы, Көбикли дәудің портрети былайынша сүүретленеди:

Алтмыш батман амуұды,
Сексен батман шүй темир,
Токсан батман сом темир,
Алтмыш батман герданды,
Ол басына дастанған,
Үйдің иши кең болған,
Кереге менен тең болған,
Көп арқардың териси,
Липасы менен тең болған,
Үлкенлигин муннан бил,
Жеңинің ушы кең болған,
...Тостағандай толы көз,
Аударылып қарады,
Көзин ашқан уақытта,

Булт көшкендей болады [2, 146-б.].

Мысалдан көринип турғанындай Көбиклинің портрети тыңлаушыларда қорқыныш сезимін оятатуғындай дәрежеде хәдден тыс гипербола менен бөрттирип бериледи, екінши тәрептен гипербоалық сүүретлеу аркалы усындай қорқынышлы унамсыз образға қарсы қойылған халық қахарманының (Қобланның хәм Қараманның) батырлық келбети хәм образы ашылады. Аса күдіретке ийе Көбиклидей дәулерди жекпе-жек гүресте Қараманның:

Қол ушына көтерип,
Жаның болсын кудаға,
Келместей болсын дүнья, - деп.
Зыңғытып дәуді жиберди,
Адам улы көре алмас,
Көзің жетпес хауаға [2, 171-172-б.]

Мысалдағы ақыл уғрас келмейтуғын гипербоалық сүүретлеудің көркемлик пенен берилиуі турмыс хакыйқатлығы сыяқлы қабыл етиледі.

Дәстанда Қобланның портрети Көбикли дәу тақылетінде сүүретлеп берилмейди. Лекин, дәстанның бир неше орынларында Қобланның батырлық образы гипербола менен бериледи. Мысалы, Есемурат жырау вариантында 11 жасар Қобланды атлар көтере алмай омыртқасының үзилиуі, Көбиклинің қорғанындағы дәруазаға қырық жигиттің күши жетпей, қопара алмай атырғанында Қобланның жулып алып, аспанға зыңғытып жиберіуі, жалғыз өзинің душпанның неше мың ләшкерине қарсы гүрес жүргизип, қырғынға ушыратыуы, дәулер менен жекпе-жек гүреслери хәм т.б. Хәрекет аркалы халық идеалындағы қахарманның артықмаш күш-қарыуы хәм батырлығы гипербола усылында көрсетиледи хәм

тыңлаушылардың арзыуындағы батырдың образы жасалады. Қахарманлық дәстанлардағы усындай гипербоалық сүүретлеулердің өзгешелигі хакқында профессор Қ.Мақсетов: «Дәстандағы гипербола қаншама қыялы-фантастикалық қасийетке ийе болғаны менен турмыс хакыйқатлығына тығыз байланыста келтириледі. Сонлықтан дәстанды тыңлаушылар күшли гипербоалық сүүретлеулерди де хакыйқатлықтан бөлип қарамайды, олардың барлық әрман сезимлери дәстандағы уақыялар қаншама көркем сүүретлеу жәрдеми менен сөз етилсе, соншама хакыйқатлық этирапына топланады. Хакыйқатлық гиперболаның тийкарғы дәрегі, гипербола усы дәрек тийкарында дәретилип, шебер халық фантазиясы менен ушластырылған» [3, 180-б.], – деп жазды.

Дәстанларда унамсыз персонажлардың сыртқы портретин усқынсыз, жағымсыз, жеркенишли етип аса гиперболизм усылында сүүретлеу дәстүрге айланған формулалардың бири. Бунда көбинесе Мәстан кемпирдің унамсыз портрети бөрттирип бериледи. «Қоблан» дәстанында Мәстан кемпир образы жоқ, лекин Алшағыр гәуирдің хаялы Сарышаның унамсыз портрети былайынша сызып бериледи. Мысалы:

Аяқларының сүүрети,
Еңли тутқан маладай,
Қоллары гүрек жабадай,
Ауызларына қарасаң,
Таудан шыққан жырадай,
Көзлеринің тесиги,
Көгершиннің уясындай,
Сулуылығы бетинің,
Қалбірдің саясындай... [2, 211-б.] т.б.

Бул мысалда гипербола менен бирге теңеу теңдей колланылған. Бул жерде адамның қолы, аяқлары буйымларға, аузын таудың жырасына, көзин қустың уясына теңеп, үлкейтип көрсетеди. Лекин, адамның бундай дәрежеде болмаитуғынлығы белгили. Колланылған аса гипербоалық сүүретлеулер менен теңеулер өткірликти, эмоционаллық-экспрессивлик тәсиршенликти арттырып, тыңлаушының сүүретленип атырған уақыяға қызығыушылығын оятады.

Дәстанда қахарман яки персонажлардың, сондай-ақ, аттың қыйналып, қайғыланыу халатын, ууайым шегип, азапланыуын көз жас төгіу көриниси менен береді. Бирақ, бул көз жас бурқасынлаған, қорқынышлы, шексиз сел тасқыны, нөсер жауын болып сүүретленеди. «Селлер» гипербоалық сүүретлеу хызметин атқарады. Мысалы:

Налыс етип жаратқанға жылайман,
Көзим жасын селлер қылып булайман
[2, 46-б.].

Ат сүринер бийик тауда қыя тас,
Кемлик пенен ақты көзден селли жас
[2, 76-б.].

Оқыранып жылады,
Селлер болып көз жасы [2, 138-б.].

Егер, мысалларда келтирилген «сел» сөзінің орнына басқа сөз қолланылғанда пикирди жеткеріуідегі сөздің тәсірлілігі хәм эмоционаллық өткірлігі жойтылған болар еді.

Дәстанда батырлар менен бирге, олардың атларының образы бериледи. Бирақ, унамлы қахарманлардың аты болсын яки жаў тәрептин батырларының аты болсын, оларға унамсыз баха беримейди. Және атлар әййемги адамлардың тотемистлик түсиниги бойынша ушатуғын қус-аттың тымсалында берилген. Олардың шабысы сулыў көркем поэтикалық қатарларда аса гиперболалық сүүретлеўлер менен бериледи. Мысалы:

Бир мәртебе қарғыды,
Бес танап жерди алады,
Қайрыла берип қарғыды,
Он танап жерге барады,
...Туяғы қызып Көк аттың,
Ғайып болды көзинен [2, 78-б.].

Ямаса:
Ушып барып жәниўар,
Қызыл қумның үстине,
Қуўдай сыңсып қонады [2, 138-б.].

Сондай-ақ, Торы аттың қырық жигит жайғасатуғындай болып созылыўы да гиперболалық сүүетлеў болғаны менен халықтың атларға деген унамлы көзқарасы хәм арзыўы менен ушласқан.

Солай етип, «Қоблан» дәстанында қолланылған сүүретлеў қуралларының бири гиперболалар дәстанның поэтикалық жақтан көркемлігинің тәмийинлениўинде үлкен әхмийетке ийе. Гиперболалар халық қахарманының дара, батырлық образын күшейтип беріўде, сюжетлик мазмунды тереңдетип, сүүретленип атырған ўақыяның тәсіршеңлігин арттырыўда айрықшалыққа ийе.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Саидов М. Ўзбек достончилигида бадий маҳорат. – Тошкент: ФАН, 1969.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. «Қоблан». 8-т. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1981.

3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. – Тошкент: ФАН, 1965.

О БОГАТЫРСКИХ ДИНАСТИЯХ В ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКОМ ЭПИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ

Садалова Т.М.

Горно-Алтайский государственный университет, Россия

Центрально-азиатский эпос остается для исследователей по сей день уникальным источником для выяснения аспектов сюжетосложения текстов героических сказаний. В статье исследователя И.В.Пухова «Якутский героический эпос олонхо. Нюргун Боотур Стремительный» [10, с. 411-421] рассмотрен вопрос сюжетосложения олонхо за счет сцен описаний, присоединения других сюжетов и мотивов. В данной статье попытаемся выяснить тексты сказаний с развернутыми сюжетами, представленными династийными историями героев – богатырей.

Сюжеты алтайских сказаний во многом сходны с центрально-азиатскими сюжетами, что объясняется происходившими общими историко-этническими процессами родственных народов на обширной территории с древнейших времен, что отразилось в их языке, истории и фольклоре. О необходимости сопоставительных исследований по отношению к эпическим произведениям народов Сибири и Цен-

тральной Азии в свое время особо обращал внимание С.С.Суразаков [13, с. 10-26]. В связи с этим мы попытаемся выяснить на примере отдельных текстов сказаний разных народов Центральной Азии способы «сцепления» или контаминации сюжетов.

По поводу усложненных контаминированных сюжетов русских былин исследователь Ю.А.Новиков отмечал, что: «Вероятно, такой вид они приобрели в результате длительного исторического развития, причем в последние полтора – два столетия доминирующей была тенденция к усложнению структур. Об этом свидетельствуют относительная стабильность и обязательность ключевых эпизодов, составляющих ядро того или иного сюжета..., факкультативность и взаимозаменяемость осложняющих мотивов и эпизодов, сравнительная узкая их локализация» [9, с. 51-52].

Поэтому сюжеты многих классических эпических произведений центрально-азиатских народов выстраивается согласно жизненному

циклу. Так, в кыргызском эпосе «Манас» сюжет развиваются по данному принципу или, как отмечает В.М.Жирмунский, по «генеалогической циклизации» [7, с. 27]. Если сказание предваряет повествование об отце Манаса – Джакыпе, в основном сюжете речь идет о рождении, подвигах, женитьбе и других деяниях самого Манаса, то дальнейшая речь идет о его сыне Семетее и внуке Сейтеке. При этом логика развития сюжета не нарушается, в рамках сложившейся традиции сюжет удлиняется за счет новых подвигов наследников героя. Такой механизм усложнения сюжета новыми генеалогическими линиями наблюдается и в варианте «Манаса» в исполнении Саякбая Каралаева, когда героями становится уже правнук Манаса, сын Сейтека – Кенен, а затем и сыновья Кенена – Алымсарык и Кулансарык. В сюжетосложении данного варианта играют роль не только большой импровизаторский дар манасчи, но и потребность аудитории слушателей, которые не только сопереживают своим любимым героям, но и жаждут услышать о продолжении их подвигов. Вновь ссылаясь на В.М.Жирмунского, отметим его закономерное наблюдение о том, что «основная композиционная особенность киргизской эпопеи, по сравнению с национальными эпическими циклами большинства других народов, заключается в последовательном проведении принципа генеалогической циклизации эпических сказаний вокруг центральной фигуры эпического монарха, являющегося в то же время первым богатырем своего народа, воплощением его героического самосознания» [7, с.33].

Подобный ход событий отмечаем и в калмыцком эпосе «Джангар», когда, кроме батальных сцен и воинских походов главного героя и его друзей, прослеживается линия женитьбы, отца и сына. Джангар является богатырем сказания, потом, когда воссоединились несколько сказаний, он стал отцом богатыря, потом стал ханом всех народов [6].

В бурятском эпосе «Гэсэр» при всей его архаичности и в то же время влиянии буддистских мотивов, в разных версиях представлена развернутая картина чудесным образом родивших его престарелых родителей, небесных и земных братьев, сестры, дядей, сыновей, племянников. При этом, как и в случае многоплановости сюжета «Манаса», «известную роль в вариативности сыграли не только родоплеменные различия, но и сама личность сказителей, их творческая манера, которая сказалась и в стиле, и в последовательности изложения эпизодов. Но индивидуальные новшества сказителя носят ограниченный характер, эпическое произведение в той или иной степени зависит от ожиданий аудитории, общество оказывает влияние на рапсода» [1, с.17-18].

Богатырская линия отца – сына внука прослеживается и в алтайских эпических произве-

дениях. Например, в эпосе «Алтай Буучай» отец с сыном, как союзники, выступают против предавших их матери и сестры, затем идет сюжет о сватовстве и женитьбе сына. В знаменитом сказании «Маадай-Кара» тема отца присутствует в зачине и финальных сценах, но все произведение посвящено его сыну Когудею от его рождения до взросления, его подвигов, женитьбы и вознесении на небо [8]. Хотя отдельным текстом в прозаической форме зафиксирован самостоятельный сюжет о самом богатыре Маадай-Кара, рожденного от богатыря Олонбирия, имевшего сестру. Рожденный женится на дочери небожителя Ак-Бурхан, он по просьбе будущего тестя спускается в подземный мир, чтобы спасти своего будущего шурина Кан-Бурхана [5, с. 100-117]. Судя по конспективному изложению на русском языке, этот эпос был достаточно масштабным, так как борьба миров в других текстах обычно излагается как широкая эпопея подвигов героя.

Более развернутая картина богатырской династии представлена в алтайском сказании «Янар» («Гъанар») в исполнении Н.К.Ялатова, зафиксированном в единичном варианте в 1979 году объемом более 36 тысяч стихотворных строк. С.С.Суразаков отмечал, что сказание «Янар», без сомнения, имеет много общего с эпосом «Джангар», так как по свидетельству самих сказителей он сообщал, что у алтайского народа имеется собственное сказание «Янар», в него входили семьдесят семь сказаний. Он считает, что вначале собственно «Янар» был большим сказанием, к нему присоединялись и другие сказания, их называли сыновьями и племянниками Янар баатыра. Но когда ушли из жизни именитые сказители прошлого, умеющие сказывать огромные по объему тексты, то последующие поколения исполнителей начали исполнять отдельные главы эпоса как самостоятельные сказания [14].

В зачине сказания идет повествование о двух богатырях – о брате и сестре – Янар и Янарчы, которые рождены отцом Белая гора, матерью Белая река (под покровительством) божества Уч-Курбустан. С богатырской линией брата и сестры пересекаются линии жизни их других родственников и друзей, что расширяет ход развития сюжета данного эпического сказания. Сам по себе сюжет о брате с сестрой является достаточно распространенным не только в репертуаре алтайских героических сказаний, но и сказок. В большинстве сюжетов многих сказаний и сказок сюжет ограничивается смертью брата и историей его оживления при помощи небесных дев, за которыми едет сестра в облике брата, затем исчезновения сестры, и ее поисков, создание сестрой семьи, объединение брата и сестры вместе со своими семьями [11, с. 78-85; Алтай баатырлар 1960, т. 3, с. 324-344; Алтай баатырлар 1972, т. 7, с. 169-186]. Схожий сюжет есть в бурятских сказани-

ях: «Айдурай Мерген», «Аламжи Мерген молодой и его сестрица Агуй Гохон», в которых сестра в облике брата едет сватать за него невесту, отважно проходит все испытания и увозит с собой невесту, тем самым помогает оживить брата [1; 3].

В алтайском эпосе «Янар» сюжет о брате и сестре, когда сестра в облике брата совершает подвиги для его спасения, только предваряет эпическое сказание, последующая сюжетная часть соответствует содержанию эпических сказаний, к описаниям подвигов брата и сестры присоединяются деяния их детей, зятьев, невест и т. д. В данном сказании контаминация сюжетов достаточно органична, сюжеты соединяются за счет связующего звена, в роли которого могут выступать тот или иной мотив, действие. В них обнаруживается несколько мотивов или действий, которые являются связками для присоединения одного сюжета к другому. Так, например, в сюжете о брате с сестрой сюжет не заканчивается смертью героя, эта ситуация позволяет присоединение следующего сюжета. Главной целью в данных сюжетных эпизодах является то, что сестра добивается оживления брата при помощи небесных дев, владеющих магическим даром. В процессе усложнения сюжета мы наблюдаем появление новых тем – удачного брака и восстановления контактов с родичем [12].

Если судить по сравнительному анализу кратко рассмотренных нами сюжетов, их особенность представляет многообразие контаминаций различных сюжетов. Так, характер кон-

таминаций в сказаниях также является неоднородным, контаминация в алтайских сказаниях происходит за счет присоединения дополнительных сюжетов к основному сюжету. Основным звеном, позволяющим соединиться сюжетам, которые близки друг другу по тематическому содержанию, при этом развитие сюжета движется как бы по жизненному циклу героя (например, «Манас», «Джангар»), является однотипный герой, что придает органичную законченность всему тексту из контаминированных сюжетов по линии династийных историй деда – отца – сына – внука. При этом на удлинение сюжетов влияет потребность слушателей, желающих слушать продолжение истории героя, что позволяет сказителям продолжить династийную историю богатырей. При этом главный признак характеристики эпического героя – это проявление им своей богатырской силы.

Таким образом, героические сказания центрально-азиатских народов представляют собой своеобразное и многостадийное явление. В сюжетных контаминациях сказаний наиболее четко прослеживается тенденция усложнения структуры сюжета за счет присоединения дополнительных сюжетов, которая обычно диктуется эволюцией эпического текста. Но в то же время именно династийная история богатырей позволяет органичному развитию сюжетов, логическим присоединениям новых сюжетных линий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айдурай Мерген. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1979. – 29 с.
2. Актуальные проблемы Гэсэриады: эпический текст и этнокультурные традиции: сб. научн.ст. – Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 2009. 216 с.
3. Аламжы Мерген молодой и его сестрица Агуй Гохон. Бурятский героический эпос. – Новосибирск: Наука, 1991. – 35 с.
4. Алтай баатырлар: В 15 т. / Тургузаачылар ла кире сѳс лѳ ајарулар бичигени: С. С. Суразаков (т. 1-10), И. Б. Шинжин (т. 11-15). – Горно-Алтайск: Туулу Алтайдын бичик чыгарар издательствозы, 1958-2018. Т. 3. 1960. – 380 б.; Т. 7. 1972. – 239 б. (на алт. яз.).
5. Аносский сборник /Зап. от сказителя Чолтыша Куранакова Н.Я.Никифорова; пер. Н.Я.Никифорова, Г.Н.Потанина; Предисл. к примеч. Г.Н.Потанина – Омск, 1915 – 257 с.
6. Джангар. Калмыцкий героический эпос. М.: Главная редакция восточной литературы, 1990. – 479 с.
7. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1974 — 725.
8. Маадай-Кара: Алтайский героический эпос / Зап. и подгот. текста, пер., примеч. и прил. С.С.Суразакова; Вст. ст. И.В. Пухова; Отв. ред. Н.А.Баскаков – М.: Наука, 1973. – с.439-442.
9. Новиков Ю.А. Сказитель и былинная традиция. – СПб., 2000. – 374 с.
10. Пухов И.В. Якутский героический эпос олонхо. Нюргун Боотур Стремительный // Нюргун Боотур Стремительный. Якутск, 1975. – 430 с.
11. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Ч. I. – СПб, 1866. – 419 с.
12. Садалова Т.М. Алтайская народная сказка: формы этнобытования, типология сюжетов, поэтика и текстология. Горно-Алтайск, 2008. – 306 с.
13. Суразаков С.С. Из глубины веков. Статьи о героическом эпосе алтайцев / Сост. Казагачева З.С. - Горно-Алтайск, Алтайское кн. отд., 1982. – 144 с.
14. Ялатов Н.К. Янар. Горно-Алтайск, 1997. Том 1. – 317 с. (на алт. яз.)

ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ БҮКІЛ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНА ОРТАҚ НЕГІЗДЕРІ

Смағұлов Ж.Қ.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

Қазақ халқының өнері, мәдениеті, әдебиетінің тарихы, дүниетанымдық ой-көзқарасы бүкіл түркі тілдес халықтардың тарихымен тығыз байланысты. Демек, қазақ әдебиетінің тарихын, сыншылдық-эстетикалық, әдеби-теориялық, ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің туу, қалыптасу кезеңдерін туысқан елдер әдебиеттануының өткен жолымен бірге алып тексерудің маңызы зор. Өйткені, әдебиет туралы ұлттық ғылым белгілі бір білімдер жиынтығы және таным құралы ретінде ғылым саласына сай өзіндік ұғым-түсініктері, теориясы, методологиясы, зерттеу әдістерімен бірден пайда бола қалған жоқ. Басқа да қоғамдық ғылымдар секілді қиын да ұзақ жолға толы туу, қалыптасу тарихын бастан кешірді.

Әрбір халықтың әдебиет туралы ғылымы сол елдің тарихи өмір жолы, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, философиялық-эстетикалық таным және көркем әдебиетінің өркендеу деңгейіне сай туып дамиды. Әрине, бұл айтылғандардың ішінде көркем әдебиет басты роль атқаратыны сөзсіз. Себебі, әдебиеттану ғылымының негізгі зерттеу нысанасы – сол ұлттық әдебиеті екені белгілі. Бұл күрделі мәселе саналатын әдеби мұраны игеру үдерісіне әкеледі.

Әдеби мұраны игерудің алғашқы баспалдағы белгілі бір шығарманы эстетикалық талғаммен қабылдаудан, өнер туындысы ретінде танудан, рухани азық ретінде қажетсінуден, көркем сөз күдіретін түсінуден, танымдық-тағылымдық мәнін ұғынудан басталады. Белорустықәдебиетші ғалым И.В.Гутаров: «Истоки литературоведения относятся к глубокой древности, когда зародились первоначальные формы устно-поэтического народного творчества и появились первые попытки их осмысления, примерения, оценок» деп жазады [1, 6 б.].

Әдебиетті сөз өнері ретінде тану әдеби мұраны бағалау мен жинау, жариялау жұмыстарына басты себеп болады. Бұл жерде ғасырлар бойы халықтық эстетиканың талап-таразысынан өтіп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келген фольклорлық үлгілердің ел аузында сақталып келуі, яғни халықтың ауызша тарихнамасы ғана емес, олардың тарихи жазба ескерткіштер түрінде алғаш рет хатқа түсуі, әдебиет нұсқалары деп танылып кітап болып шығуының тарихи маңызы зор. Көне дәуірден бергі әдебиет нұсқалары көркем туынды дәрежесінде ғана емес, өткеннің шежіресі, кешегі тарих ретінде де халықтың рухани өмірінде жоғарғы мән атқарған.

Сол себептен де оны хатқа түсіру, әдеби-тарихи мұра деп бағалап әр түрлі тарихи жазба ескерткіштерге, сөздіктер мен шежірелерге енгізу, алғашқы ғылыми сипаттағы еңбектер мен трактаттарда қарастыруды әдеби-теориялық ой-пікірдің тұңғыш рет көрініс табуы, әдебиеттану ғылымының ертедегі сілемдері, белгілері деп санау керек. Негізінен кітап бастыру ісі мен әдеби мұраны хатқа түсіру әдебиеттану ғылымының туа бастауына жетекші роль атқарып, сол ұлттың әдеби-теориялық, сыншылдық-эстетикалық ой-пікірінің ояна бастауына қозғаушы күш болатыны белгілі. Мысалы, орыс әдебиеттануын зерттеуші ғалымдар ұлттық әдебиет туралы зерттеушілік ой-пікірдің ояна бастауына филологиялық білімдер жүйесінің тарала бастауы мен кітап шығару ісі бастама болғанын атап айтады. Бұл тұрасында: «Другим важным моментом, ускорившим этот процесс, явилось введение книгопечатания. Надо отметить, что вообще введение в европейских странах книгопечатания повсеместно оказало огромное, если не сказать решающее, влияние на развитие и распространение знаний, в том числе и научных» деп оларды осы ғылымның бастаулары ретінде таниды [2, 23 б.].

Әдеби мұраға бағалаушылық және ғылыми танымдық бағыттағы көзқарастың пайда болуы қоғамның мәдени-әдеби тұрғыдан жетілуінің объективті заңдылығы болып табылатын көркемдік дамудың тарихи сабақтастығы мәселесін туғызады. Әдеби мұраны игеруде алғашқы қадам болып табылатын жинау, жариялау және насихаттау саласындағы жұмыстарды жүргізгенде өнердегі көркемдік дамудың тарихи сабақтастығы принципі қатаң ұсталмайтын болса, өткен дәуірдегі халық мұраларынан бас тартып, оны жоққа шығаруға дейін баратын өрескел қателіктерге жол беріледі. Сондықтан да «әдеби мұра және оны игеру жайын әңгімелеген уақытта, ең күрделі проблемаға, яғни көркемдік дамудағы тарихи сабақтастық (историческая преемственность) мәселесіне айырықша көңіл аударған жөн» [3, 54 б.]. Себебі, әдебиет туралы ұлттық ғылымның тарихи тамыры сол кезеңдегі көркемдік дамудың дәрежесіне сай бастау алатыны сөзсіз. Әдебиетте көркемдік дамудың тарихи сабақтастығы мәселесінде бұрынғы қалыптасқан дәстүрдің кейінгі дамуға ықпал жасауындағы, яғни өткен дәуірдің рухани мұрасынан шығармашылық үйрену, үлгі-өнеге алу процесінде әдеби мұраны бағалау, жинау-

жариялау, пайдалану, кітап етіп басып шығару бағытындағы жұмыстар жетекші себеп-салдар атқаратыны анық. Бұлар әдебиетті өнер саласы деп тану жолындағы ізденістерге кең жол ашады да, филологиялық білімдер жүйесінің мол жинақталуын туғызады.

Ендеше бұл саладағы зерттеу жұмыстарын, яғни ұлттық әдебиеттану ғылымының қайнар көздері туралы ізденістерді, бұрынғыша XVIII–XIX ғасырдағы қазақ даласын зерттеген орыстың ориенталист-фольклорист ғалымдарының еңбектерінен бастап қана қарастыру тарихи ақиқатты жоққа шығарып, еуропоцентристік көзқарас ықпалында қалу болып табылады. Біздің ойымызша, қазақ әдебиеттану ғылымының тууына негізгі фактордың бірі болып саналатын ұлттық әдеби мұраны игерудің алғашқы қадамдары ұлт әдебиетінің арғы бастаулары болып саналатын көне түркі жазбалары мен ескерткіштерінен басталады. Оны ұлттық әдебиеттану ғылымының туу процесіне әкелетін тарихи алғы шарттарға толы кезеңінің ең басы санаған орынды. Бұл кезең қоғамдық дамудың сатыларына сай өте ұзаққа созылды және Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі ұлттық әдебиеттің негізін салған мәнді арнаны қалыптастырған дәуір ретінде бағаланып жүр. Сондықтан VI–XV ғасырларда жасалған әдеби мұраны түркі тілдес халықтарға ортақ рухани қазынадан бөлек алып қарамай, әр халыққа тікелей қатысы бар нұсқаларды тарихи шындық тұрғысынан зерттеп білудің сол ұлт әдебиеттануының арғы кезеңдерін таныту үшін маңызы зор.

Орыс әдебиеттану ғылымының қалыптасу тарихын зерттеушілер ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің арғы негізін түрлі жылнамалардағы (летопись), шіркеу кітаптарындағы алғашқы айтылған ойлардан: «В России первые суждения теоретико- и историко-литературного характера встречаются уже в XII в. «Слове о полку Игореве», а первые библиографические работы – списки книг – восходят к XIII в.» деп «Игорь жасағы туралы сөздің» алғашқы хатқа түсумен байланыстыруының ғылыми негізі жоқ емес [4, 12 б.]. Сол сияқты француз әдебиетшілері өз әдебиеттану ғылымының алғашқы бастауын көне жазба мұрасы «Роланд туралы жырдың» хатқа түсуімен байланыстырады.

Әдеби мұраға осы көзқарас тұрғысынан келсек, көне жазба ескерткіштердің әдебиеттанудың арғы бастаулары ретінде осылайша танылуы бізді де ежелгі дәуір әдебиетіне жетелейді. «Күлтегін» тарихи-әдеби жазба ескерткішін тас кітапқа түсіруші Иолығ тегін – өз заманының ірі идеологі, мемлекет қайраткері, тарихшы ғана емес, алғашқы зерттеуші. Оның өз дәуіріндегі әдебиеттің үлгілерін танымдық тұрғыдан бағалап, жазуға түсіруші ретінде тарихтағы

орны да үлкен, ол да ежелгі дәуір әдебиетінің басы саналатын әдеби нұсқа бар екенін дәлелдеп берді. Осы көне жазба ескерткіштерді әдебиет тарихы үшін ғана емес, әрбір түркі тілдес халықтың ұлттық эстетикалық таным-білік бастаулары санауымыз керек.

Ойткені, әдеби туындының рухани қазына ретінде қажеттілікке айналуы әдебиетті өнер деп тануға әкелетін сыншылдық-эстетикалық талап-талғамды, бағалаушылық мәндегі көзқарасты тудырады. Міне, әдебиетті өнер деп тануға деген ұмтылыс, халықтың өткен тарихтағы оқиғалары туралы шығармалар мен фольклорлық үлгілерге деген қызығушылығы мен талап-талғамы әдебиеттану ғылымының алғашқы қадамы болып табылатын әдеби мұраны жинау, жариялау жұмыстарын туғызады. Ендеше «біздің ұлттық әдебиеттану ғылымының арғы бастаулары қайда?» деген уақытта, ертедегі поэзиялық дастандар мен фольклорлық үлгілердің көне түркі жазба ескерткіштерден орын алуын тарихи құбылыс, деген орынды.

Әдеби мұраны игеруге деген қадамның тұңғыш ізашарын Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен көреміз. Бұл ескерткіштер осы күнде тарихы белгілі ең көне шығарма үлгілері болып табылады. Ғалым И.В. Стеблева өзінің «Поэзия тюрков VI–VIII веков» атты еңбегінде осы кезеңнің жазбаларын тұтас күйінде «поэзиялық дастандар» деп бағалайды. Әрине, бүгінгі таңдағы талғаммен салыстырғанда кейбір тілші ғалымдар айтып жүргендей, қара сөз түріне жақын болып көрінуі мүмкін. Алайда «өлең тілі халықтарда тіл әлі толық жетілмеген кездің өзінде-ақ жасала бастауы мүмкін» екені тарихтан белгілі [5, 200 б.]. Ғалым Қ. Омірәлиев Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің ұлттық әдебиеттегі орны туралы айта келін: «Тоныкөк», «Күлтегін», «Могилян хан» сияқты ескерткіштер – жазба әдеби нұсқалар. Олар – хан жарлықтары мен шежірелік үлгі-нұсқалар негізінде жазылған көркем шығармалар», – деп жазады [6, 31 б.].

Ежелгі дәуірдегі түркі тілдес халықтар тарихындағы көрнекті оқиғалар туралы поэзиялық дастандар, шежірелер, аңыздар мен өлең-жырлардың сақталуының екі түрлі жолы болған деп ойлаймыз. Біріншіден, фольклорлық үлгі дәрежесінде халық ауызында сақталды, екіншіден, жазба ескерткіш ретіндегі бітіг тастарда, яғни тас кітаптарда хатқа түсу арқылы сақталып қалды. Әдеби мұраның оның ішінде фольклорлық нұсқалардың, тас кітапқа жазылуының орасан зор мәні бар. Жазба әдеби ескерткіштер арқылы алфавит жасау сияқты аса зор мәдени, тарихи құбылыс жүзеге асты. Бұл құбылысты сол дәуірдегі өнер мен мәдениеттің, тіл мен әдебиеттің тарихи даму сатысына сай

өркендегенінің айқын дәлелі деуге болады. Мысал үшін бір ғана «Күлтегін» жазба ескерткішін алалық. Оны ертедегі түркілердің ғасырға созылған мәдени-әдеби өмірінің тұтас тарихы деп қараса да болады. Онда сол кездегі тілдің айшықты сөз тіркестері, өлең-жырлары, мақал-мәтелдері, шешендік сөздері, образды сөз өрнектері, эпостық жырға тән суреттер, тарихи-шежірелік баяндаулар көрініс тапқан.

Қорыта айтсақ, тас кітапқа түскен көне жазба ескерткіштер Түркі қағанатының тарих сахнасына шығуы мен ұлттық тұрғыда өзін танытудың тарихи куәсі екені анық. Халық тарихындағы екі ғасырда өткен заманауи оқиғалар туралы поэзиялық дастандардың әдеби көркем туынды ретінде бағаланып хатқа түскенін әдеби мұраны игеру саласындағы жұмыстардың алғашқы соқпағы, яғни ғылыми-зерттеушілік, сыншылдық-эстетикалық ой-пікірдің арғы сілемдері деп тану қажет. Тас кітапқа түскендер – Білге қаған, Тоныкөк қаған, Күл Тегін батыр туралы тарихи дастандар ғана. Ал оған осы түрік қағанаты дәуірінде жырланған, тек XII не XIII ғасырда ғана «Оғызнаме» деген атпен хатқа түскен Оғыз қаған туралы эпостық жырды қоссақ, бұл дәуірдегі әдеби мұраны көпшілігі тарих қойнауларында ұмытылып қалғанын байқаймыз.

Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің табылуы ұлттық әдебиеттану ғылымына тікелей қатысты үш түрлі мәселенің басын ашып берді.

Біріншіден, бүкіл түркі халықтарының жазба әдебиетінің түп-тамыры осы түрік қағанаты дәуірінен басталатынын дәлелдейді.

Екіншіден, өз дәуірінің кескін-келбетіне сай дамыған мәдениеті мен өнерінің болғанын айғақтады.

Үшіншіден, бұл жазба жәдігерлер поэтикалық қуатымен, тарихи-шежірелік сипатымен және ой тереңдігі, мазмұн байлығы, көркемдік қасиеті жағынан көне түркі тайпаларында сөз өнерінің жоғары дәрежеге жеткенін көрсетеді.

Жазба әдебиеті қалыптаса бастаған, мәдениеті мен өнері дамыған, сөз өнері жоғары сипатта танылған рухани дамудың мұндай сатысында сыншылдық-эстетикалық, танымдық-зерттеушілік ой-пікірдің тасада қалуы немесе бағалаушылық мәнде болса да айтылмай қалуы мүмкін емес. Ендеше профессор Т.Кәкішевтің: «Қазақ әдебиеті сынының қайнар көзі, мәнді бір арнасы ретінде сонау көне заман ескерткіштерінен бастау алғаны жөн», м дей келін, көркемдік танымның алғашқы белгілері мен сыншылдық көзқарасқа жататын пікірлер мен ойларды Орхон-Енисей, Талас-Шу ескерткіштерінен бастап іздеуі заңды [7, 19 б.]. Себебі, халықтардың тарихы қай кезеңнен басталса, олар туралы зерттеу еңбектердің де сол

дәуірден басталатыны – дау тудырмас шындық. Оған ертедегі гректердің әдебиеті мен өнері айқын дәлел. Сондықтан ұлттық әдебиеттану ғылымының тарих алдындағы кезеңінде (предистория науки) көне түркі жазба ескерткіштердің алатын орны ерекше. Себебі, солар әдебиеттану ғылымының негізгі пәні болып табылатын көркем әдебиетті тудырды.

Түрік қағанаты құлағаннан кейін түркі тілдес тайпалардың мәдениеті, өнері, әдебиетінің тарихи дамуы мен өркендеуінің негізгі орталығы болған Қазақстан мен Орта Азияда Ислам дінінің тарала бастауы ғасырларға созылған далалық мәдениетке отырықшылық қала мәдениетін енгізеді. Ірі қалалар пайда болып, олар ел басқару, сауда орталықтары болуымен қатар, мәдени, діни, өнер-білім, ғылым орталықтары ретінде да таныла бастады. Ислам дінінің толық қанат жая бастауы кең қолданылып келген руна жазуын, яғни көне түрік жазуын тарих сахнасынан ығыстыра бастады. Мешіттердің салынуы, медреселер мен мектептердің ашылуы, қалаларда діндар ғұламаларды, өнер адамдарын, оқымысты адамдарды топтастырды. Алғашқыда арабтар ислам дінін күшпен тарату мақсатында өздері басып алған елдердің мәдени және ғылыми мұраларын тасталқан етіп қиратып, жаңа дінді таратуға кедергі келтіретін ештеңе қалдырмауды мақсат тұтты. Әрине, бұл көркем әдебиеттің дамуына да әсерін тигізбей қалмады. Ұлы ғалым Әбу Райхан Бируни «Өткен ұрпақтар ескерткіштері» аталатын еңбегінде: «Араб қолбасшысы Кұтайба озбырлықпен бұрынғының бәрін талқындады, жойды. Хорезмдіктердің жазу-сызуларын, кітаптарын, бумаларын өртеді, өнер адамдары мен білімпаздарды, ғалымдарды түгел құртты. Хорезмдіктердің исламға дейінгі тарихы түгел көрге көмілді, оны қазір ешкім білмейді», – деп жазады.

IX ғасырдың соңына қарай Қазақстан жері мен Орта Азияда араб мәдениеті мен ғылымының ықпалы артты. Оқу, білім, өнер, әдебиет – барлығы да араб тілі, араб мәдениеті ықпалында дами бастады. Ежелгі грек ғалымдарының ілімдері тарала бастауы ғылымды дамытса, араб поэзиясы әдеби байланыс дәстүріне сай жаңаша өсін-жетілуіне әсер етті. Кешегі түрік тілдес тайпалардан шыққан Әбунасыр әл-Фараби, М.Хорезми, Әбу Райхан Бируни, Әбуғали Ибн Сина, Ә.Фирдауси, Рабғузи, М.Қашқари, Қ.А.Яссауи, О.Хайям, Ж.Баласағұни, А.Жаухари, Ысқақ әл Фараби, Жанақ әл Қимаки сияқты даналардың, өнер иелерінің, ғылым қайраткерлерінің көркем шығармалары мен ғылыми зерттеу еңбектерінің әдебиеттану ғылымының қалыптасу тарихына тікелей қатысы бар. Бұл ғұлама ғалымдардың еңбектерінен X–XII

ғасырлардағы түркі халықтарына тән ортақ мұра болып саналатын көркем әдебиеттің өркендеуіне орай туындаған сыншылдық-эстетикалық, ғылыми-зерттеушілік, әдеби-теориялық ой-пікірдің ғылыми ояну дәуірін көреміз. Бұл кезеңде мәдениет, ғылым, әдебиет, сәулет өнері өркендеді. Оның ішінде сөз өнеріне деген құрмет ауыз әдебиетінің, жазба әдебиеттің дамуына ықпал жасады, филологиялық білімдер жүйесімен айналысу тек қана көркем әдебиет өкілдері ғана емес, барша зиялы қауымға тән құбылыс болды. Шешендік өнерді меңгеру, нақышты сөйлей білу, өлең шығару қабілетіне ие болу – білімді деп саналатын адамдардың міндетті түрде игеруге тиісті қасиеттері еді. Ғылыми еңбектердің көркем үлгіде келуі басты сапаларының бірі ретінде танылды. Сондықтан ғылыми трактаттардың өлең түрінде жазылуы таң қаларлық іс-әрекеттен көрі, солай болуға тиіс дәрежесінде қабылданды. Тіпті жаратылыстанушылар да филология, поэтика, риторика мәселелері туралы трактаттар жазды. Мысалға Ә.Р.Бируни мен Ибн Синаның еңбектері оған айқын дәлел.

Әдебиеттану ғылымының алғашқы қадамы саналатын әдеби мұраны жинау-жариялау, хатқа түсіру жұмыстары VIII–IX ғасырларда өз жалғасын тапты. Осы дәуірде жырланған «Қорқыт ата кітабын» құрайтын он екі жыр мен «Оғызнаменің» көне түркі жазуымен немесе арабша жарияланбағанын дәлелдеу қиын. Біздің ойымызша жарияланған, яғни хатқа түскен де, түпнұсқасы бізге жетпеген. Бұл жерде біз: «Қорқытқа байланысты аңыз-әңгімелер, эпостық жырлар «Қорқыт ата кітабы» деген шығармада жинақталған. Оның авторы, жазылған уақыты, қайда жазылғаны туралы мәлімет жоқ. Шығарманың екі түрлі қолжазбасы бар. Олар кейін XV ғасырда жазылған», – деген тілші-ғалым Ә.Құрышжановтың, «Қорқыт ата кітабы» сол кездегі оғыз-қыпшақ тайпаларының бәріне бірдей түсінікті ортақ тілде жазылған», – деген әзербайжан ғалымы Ә.М.Дәмирчизадеңің, «Тегінде Оғыз батыр жайындағы хикаяның осы алғашқы түпнұсқасы сақталмаған», – деген Н.Келімбетовтің және тағы да басқа иікірлерге сүйенеміз. Сонда «Қорқыт ата кітабының» XV ғасырда, «Оғызнаменің» XII–XIII ғасырда хатқа түскен нұсқалары түпнұсқаның қайтадан жариялануы немесе көшірмесі болып шығады. Ойткені «қандай да болсын халық өзінің тарихын жасауға бейім тұрады. Жазуы дамыған халықтарда бұл тарихи жылнама не ұлы қолбасшылар мен патшалардың жорық жолын баяндау түрінде хатқа түскен. Ал жазуы жоқ халықта бұл тарих ата-бабалар және атакты қолбасшылар туралы ауызша туған аңыз-әңгімелер түрінде, не басы осы аңыз-әңгімелерге барып тірелетін шежірелер түрінде жасалып отырған. Ертедегі

түркілер осы тарихтың екі түрін де иеленген еді». Олай болса Орхон-Енисей көне жазба ескерткіштерінен бастап келе жатқан әдеби мұраны хатқа түсіру үрдісінің жалғасын таппауы мүмкін емес. Түпнұсқа көне түркі жазуымен жазылып, оның тағдырына жергілікті халықтың тілін, жазуын, мәдениеті мен әдебиетін жұтып жіберуге ұмтылған, араб тілін мемлекеттік тілге айналдырып, ежелгі түркі жазуының қолдануына тыйым салған арабтардың әсер етуі мүмкін. Немесе араб жазуымен хатқа түсіп, Қарахан мемлекеті тұсында жоғалуы да мүмкін. Қалай дегенмен де «Қорқыт ата кітабы» мен «Оғызнамедегі» тарихи оқиғалардың деректілігі мен шежірелік сипаты кейінгі ғасырларға фольклорлық туынды емес, жазба әдеби мұра ретінде жетпеді ме екен деген ойға жетелейді.

Көне кезең әдебиетін зерттеуші ғалымдар бұл екі мұраны Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен басталатын ежелгі дәуір әдебиетінің алтын арқауы ретінде қарастырып жүргені мәлім. Сол себептен де қазақ әдебиеттану ғылымының арғы бастаулары саналатын кезеңнің де салмағы арта түсетіні сөзсіз. «Қорқыт ата кітабындағы» он екі жырдың, Оғыз батыр туралы жырдың хатқа түсуі әдеби шығарманы өнер туындысы деп танудағы танымдық-бағалаушылық көзқарас, сыншылдық-эстетикалық талғамның өсе түскенін байқатады. Әрине, ол мақсатты түрде жүзеге асудан көрі, әдеби мұраны рухани қажеттілікке айналдыруға деген талап-тілектің нәтижесінде көрінді. Яғни, айтылып жүрген фольклорлық жырлардың ең үздігі, таңдаулысы болғандықтан, халықтың эстетикалық талғамына сай келгендіктен жазуға түсті деп ойлау керек. Фольклорлық шығарманың хатқа түсу барысында толықтырылмауы мүмкін емес. Мысалы, «Қорқыт ата кітабы» эпос тіліне өте жақын. Онда фольклордың шешендік сөз, мақал, өсиет-нақыл, бата секілді түрлері де кеңінен орын алған. Дрезден нұсқасының неміс тіліне аударылған басылымында 400 ден астам мақал-мәтелдің бар екені осыған дәлел. Біздің ойымызша, «Қорқыт ата кітабын» құрайтын он екі жыр фольклорда жеке-жеке жер болып айтылып, хатқа түсу барысында Қорқыт тұлғасына байланысты біріктірілген. Оғыз қаған туралы өлең-жырлар тұтастанып, жүйеленіп қағазға түсуі де ықтимал.

Қорыта келгенде, көне әдеби мұралар саналатын Орхон-Енисей жазба ескерткіштерін, «Қорқыт ата кітабы» мен «Оғызнаменің» әдеби тілде хатқа түсуін, түркі тайпаларынан шыққан халықтардың әдебиеттану ғылымының бастауы, сөз өнерін ғылыми тұрғыда танудағы жұмыстардың ең алғашқы баспалдақтары деп санаған дұрыс.

1. Гутаров В.И. Основы литературоведения. – Минск: Вышэйшая школа, 1967. – 352 с.
2. Возникновение русской науки о литературе. – М.: Наука, 1975. – 427 с.
3. Кәкішев Т. Оңаша отау. – Алматы: Жазушы, 1982. – 224 б.
4. История русского литературоведения. – М.: Высшая школа, 1980. – 349 с.
5. Гегель. Сочинения. Т. XIV. – М.: Наука, 1968. – 307 с.
6. Өмірәлиев Қ. VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері. – Алматы: Мектеп, 1985. – 112 б.
7. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Алматы: Санат, 1994. – 448 б.

ДӨРЕТИҰШИЛЕРДІҢ ӨЗ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫ ҮСТІНДЕ ІСЛЕҰ ТӘЖІРИЙБЕСІНЕН

(Б.Генжемуратов дөретиұшилиги мысалында)

Тлеуниязова Г.Б.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкіс қаласы

Жазыұшы-шайырлардың өз қолжазбалары үстінде іслеу техникасы да олардың дөретиұшилик лабораториясында үлкен әхмийетке ийе. Бизге әдебиат тарийхынан белгили, уллы рус жазыұшысы Л.Толстой да өзиниң «Анна Каренина» романының қолжазбасының сегизинши варианты ғана бастырып шығарған, және де ол өзиниң «Сон» («Түс») гүрриңин 29 рет көширген болса, «Урыс хәм парахатшылық» романын 15 рет қайта іслеген, Чехов хеш қашан қойын дәптерсиз жүтмеген, Ал, Бунин хеш қашан қойын дәптер тутынбаған. Сондай-ақ, «Стендаль өз қолжазбаларын хеш қашан дүзетпеген хәм қайта іслей алмаған болса, Бальзак қолжазбаларын узақ ўақыт, тынымсыз, іслеген» [5] болса, өзбек жазыұшысы Абдулла Қаххар бир шығармасын 15-20 ретке шекем қайта іслеген [3]. Ал, қарақалпақ жазыұшысы Ш.Сейитов: «Үлкен шығарма баслардан алдын ўақытты өлшестиремен. Қай-қайсысын да бир-екиден артық іслеуе тақатым жетпейди... кейин қайтып бетине қарамайман, шығармаларын қайта іслей алған жазыұшыларға хәуесим келеди...» [4, 97] деп өз дөретиұшилик сырларын мәлим етсе, «Узақбай Пиржанов өз шығармасын қайта бастырғанда оның атамасын, ондағы қахарманлардың атларын хәм айырым сөзлерди өзгертип отырады. Әсиресе, ол өз шығармасын қайта бастырыўда оның атамасына көбирек итибар береди» [4, 97].

Б.Генжемуратовтың топлам яки дүрким дүзиўде ондағы қосықларды мазмұны, логикалық байланысы хәм ең баслысы, лирикалық қахарманның ишки талабынан, яғный, топлам таярлау ўақтындағы кеширмелери хәм руўхый халатынан келип шығып жайластырғанда, олардың биреўин алып таслауы, орнына басқасын қойыуы

сыяқлы өзгерислерди әмелге асырғанын көремиз. Бирақ, бул өзгерислер дүркимлердеги жеке қосықлардың текстине тийисли емес. Б.Генжемуратов усы ўақытқа шекемги жәрияланған қосықларын текстлик жақтан қайта іслемеген. Буны шайыр менен сәўбетте: «Мен бурын жәрияланған қосық текстлерин хеш қашан өзгертип, қайта іслемегенмен» деп тастыйықлады. Ал, қолжазбаларындағы айырым қосықларында қайта іслеулер гезлеседи, деген менен, шайырдың қол жазбалары менен танысып шыққан ўақтымда оның көпшилик қосықлары таяр халында қағазға түскениниң гүўасы болдым. Тек бирең-сараң қосықларының айырым қатарларында бир-еки сөзлерди, айырымларында бир қатар ғана өзгертилип қайта ісленген екен. Шайырдың қолжазбалары алдын басқа бетте жазылып, кейин дәптерге тайын варианты көширилген болыў мүмкин, деген пикир пайда болыўы тәбийий. Бирақ, мен шайырдың қол жазбаларын көзден өткергенимде, олар хәр түрли орынларда хәм шәраятларда: үйде, жолда, пахта атызында, аўқатланып атырған ўақытта... жазылғанлығы анық болды. Себеби, шайыр айырым есаплаўларды (үйге азық-аўқат алыўда – Т.Г.) әмелге асырып атырған ўақытта, сол есап-санақтың қасына бирден пайда болған қосықларын жазған. Олардағы сәнени (жыл, ай, күн – Т.Г.) салыстырып үйренгенде бул мәлим болды. Сондай-ақ, қосық жазылып атырған бетке аўқат, шарап (коньяк) тамшылары, ручка сыясы да қосықтың дөрелиў хәм сол ўақыттың өзінде қағаз жүзине түскенигин көрсетеди. Шайырдың өзи де сәўбетте қосықлары көбинесе таяр қәлпинде қағазға түсетуғынлығын, таяр қосыққа өзгерис аз киргизетуғынлығын айтып өтти. Б.Генжемуратов пенен сәўбетлесип, оның қолжазбаларын көриў хәм танысыў

имканиятына ийе болғаным үшін төменде оның айырым қайта исленген қолжазбалары хәм сол қолжазба қосықлардың жәрияланған қосықтары тексти менен салыстырыўды мақул таптық.

Шайырдың ең биринши қолжазба дәптериниң биринши бетинде «Зәңгилеслер» атамасындағы қосығы жазылған. Қосық астында «25-январь. 1981» деп сәне көрсетилген. Демек, қосық шайыр 22 жас ўақтында жазылған.

Қолжазба хәм баспадағы үлгилериндеги өзгешеликлерди анық көрсетиў үшін қосықтың қолжазба үлгисин толық келтирип өтемиз:

Зәңгилер зәңгиге қағысқан мәхәл,
Атлар тар соқпаққа тарысар екен
Әдисине жетик шабандоз баллар,
Ғыйыт-ғыйт!ын жеткизип барысар екен.
Қамшысын былғап...
Дал бедеўлердиң қызған дойнағы
Алыс қашырымлар – таяқ таслам жер
Олар дүбирлетип сайды-саланы
Зымырап қалып барар мәнзил-аспан жер!
Сонда есирискен қалың аламан,
Қыйқыўласып турар толқыған сеңдей
Бул атлар бәйгесин сынап қараған –
Зейнимди лал қылған Тәшўиш бар менде
Бир-бирине тийип кетер қамшысы..!
Пах! Пах! Жәниўарлар ағың жулдыздай
Бир-бирин қамшылап алады екен
Зәңгилер зәңгиге қағысқан мәхәл
Шабандозда намыс жанады екен
Жүзинде қуўаныш аралас қәхәр
Бир-бирин қамшыласып алады екен...

[2, 1]

Бул қолжазба нұсқадағы қосықтың оргинал үлгиси. Бундағы асты сызылған сөз хәм қатарлар шайыр тәрәпинен қайта исленген. Бундай қайта исленген орын қосықтың 3 жеринде: еки сөз хәм бир толық қатарда бар. Енди оларды анализлесек. Биринши орында «таяқ таслам жер» дәслепки көринисинде «таяқ тасламда» болып, кейин «да» орын сеплиги қосымтасының үсти сызылап, орнына «жер» сөзи қойылған. Үшинши шуўмақтағы «Зейнимди лал қылған Тәшўиш бар менде» қатары дәслеп «Ақылымды лал еткен ойлар бар менде...» деп берилип, бул қатар еки рет қайта исленген. Бириншисинде қатардағы сөзлер «Зейнимди лал қылған ойлар бар менде...» деп өзгертилген, ал кейин басқа ручка менен басқа бир ўақытта «Зейнимди лал қылған Тәшўиш бар менде...» формасында қайта исленген. Қолжазбадағы қайта исленген қатарларды салыстырып қарағанда олардың арасындағы мазмунлық хәм көркемлик парк сезиледи:

1. Ақылымды лал еткен ойлар бар менде...
2. Зейнимди лал қылған ойлар бар менде...
3. Зейнимди лал қылған Тәшўиш бар менде...

Биринши қатардағы пикир әпиўайы, бир оқығанда оқыўшыны өзине тартпайды. Екинши қатардағы «зейнимди» сөзи «ақыл» сөзиниң орнына табыслы таңланған, бирақ, изиндеги «ойлар бар менде» дизбеги менен бирге қолланғанда лирикалық қаҳарманның ишки тынышсыз халатын сәўлелендирип турғаны айқынласады. Бирақ, зейин сөзи менен ойлар сөзи онша үйлеспей турғандай. Себеби, зейин – бул адамның кеўлиниң, ақылының синоними, лекин тилде «зейнимди қалдырды, зейниме тийди» көринисинде қолланылады, ал «ақылыма тийди, ақылымды қалдырды» мәнисинде жумсалмайды. Және де «зейини илгир», «ақылы илгир» мәнисинде қолланылады, ал, «кеўили илгир» мәнисинде қолланылмайды. Сонлықтан, қатарлардағы «зейнимди лал қылған ойлар» яки «ақылымды лал қылған ойлар» дизбеклери де мәнилик жақтан жүдә сәтти қолланылмаған. Буны шайыр дурыс аңлап, ўақыттың өтиўи менен «Зейнимди лал қылған Тәшўиш бар менде...» деп қайта ислеиди. Бул варианты көркемлик жақтан алдыңғы үлгилерге қарағанда сәтти шыққан. Бирақ, қандай да бир олқылық, үйлесимсизлик бар екенлиги билинеди. Буны шайыр да дурыс аңлап, қосықтың 1981-жылы баспадан шыққан «Саратан» топламында қайта ислеп төмендегише береди:

Алыс ат қашырымын сынап қараған
тәшўиш бар менде... [1, 22]

Бунда қолжазбадағы ақырғы еки қатарды жедирип, «Бул атлар бәйгесин сынап қараған – // Зейнимди лал қылған Тәшўиш бар менде...» қатарлары ықшамласып, «Бул атлар бәйгесин» деген сөзлер «Алыс ат қашырымын»а, «Зейнимди лал қылған Тәшўиш бар менде...» қатары «тәшўиш бар менде...» қатарына айландырылған. Бунда алдыңғы үлгидеги қатар ортасында «Тәшўиш» сөзин бас ҳәрип пенен жазып, усы сөзге оқыўшының джыққатын қаратыўға хәрекет етсе, кейинги қайта ислеўде «тәшўиш» сөзин қатар басында келиўине қарамстан киши ҳәрип пенен береди. Буның мәниси усы сөздиң алдында лирикалық қаҳарманның халатын сәўлелендириўши сөздиң берилмей қалыўы менен түсиндирсек болады. Яғнай, қолжазбада шайыр лирикалық қаҳарманның халатын сүўретлеўди (*Зейнимди лал қылған*) қосып жазып, усы қатардағы тийкарғы мәнилик орайды «Тәшўиш» сөзине жүклегени үшін оны қатар (гәп – Т.Г.) ортасында келсе де бас ҳәрип пенен, ал екинши вариантында қатар (гәп - Т.Г.) басында келиўине қарамастан, алдында айтылмай қалған, лирикалық қаҳарманның халатын сүўретлеўши сөзлердиң берилмей, жасырын турғанлығына ишара етиў мақсетинде киши ҳәрип пенен бергенлигин аңлаймыз. Буннан, қәлеген шайыр-жазыўшының дәретиўшилиқ лабораториясын үйренгенде қолжазбаның әхмийети оғада үлкен екенлиги ҳаққында

жуўмақ келип шығады. Әсиресе, шайырлардың қолжазбасын үйрениў, оны баспа вариантлары менен салыстырыў лирикалық шығарманың көркемлігін пүтинлигинше ашыўға жәрдем береді. Себеби, лирика – қысқа хәм аз сөз бенен көп мәни аңлатыўды талап етеди. Сонлықтан, шайыр хәр бир сес, хәр бир сөз ушын изленеди. Шайырдың көркем нийетин толық аңлаў ушын оның қолжазбалары оқыўшыға жол көрсетер шырақ болары сөзсиз. Биз, жоқарыда Б.Генжемуратовтың бир ғана қосығындағы қатар ортасындағы бас хәрип хәм қатар басындағы киши хәрип пенен жазылған сөзлерди шайырдың не ушын әдебий тил нормаларына қарсы қолланатуғынлығын оның қолжазба нұсқасы менен салыстырмалы анализлеў арқалы жуўап таптық. Бирақ, шайыр лирикасында бундай орфографиялық хәм пунктуациялық кәделердің «бузылып қолланылыў» жағдайлары көпшиликти курайды. Бизиң көрип өткенимиз – бул мәселениң бир ғана шешими. Толық шешимди,

әлбетте, шайыр поэзиясының поэтикасын, шайыр индивидуал стилин изертлеў арқалы табыўға болады.

Демек, лирикалық қахарманның жуўмақланған, тыянақлы ойларын, кеширмелерин яки пикирлерин өз алдына бир пүтинликте сүүретлеў зәрүрлиги Б.Генжемуратов лирикасында қосық қатарларындағы орфографиялық кәделердің әдебий нормалардан өзгешеликке ийе болып қолланылыўына алып келгенлигин хәм бул усыл да шайырдың дәретиўшилиқ лабораториясында оның поэтикалық изленислериниң нәтийжесинде жүзеге келгенлигин шайырдың қолжазба хәм баспа вариантлары салыстырыў арқалы айқынлық киргиздик. Көркем текст үстинде, қолжазбалары үстинде ислеў тәжирийбеси де оның шайыр болып қәлиплесиў хәм жетилисиў сырларын аңлаўда, шығармаларының көркем-эстетикалық сыпатларын үйрениўде әхмийетке ийе.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Генжемуратов Б. Саратан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1990.
2. Генжемуратов Б. №1 қолжазба дәптери. 1981-1982-жыллар.
3. Зиёдуллаева Н.Ш. Ўзбек адабиётшунослигида иждокор биографиясини урганиш муаммолари (А.Каххор хаёти ва ижоди асосида): Филол. фан. номз. ... дис. автореф. –Тошкент: 2000.
4. Сагидуллаева Ж. Қарақалпақ повестлеринде стильлик изленислер (1980-жыллар). Монография. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2020.
5. Сатторова М.Р. XIX аср француз реалистик прозасининг бадий услуби масаласи(Стендаль ва О.Бальзак асарлари мисолида): Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Самарқанд: 1996. – 19 б.

ТОПОНИМЛЕРДИҢ МАЗМУН ХӘМ ФОРМА БИРЛИГИН ПАЙДА ЕТИҮДЕГИ ХЫЗМЕТИ

Толибаев Х.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис қаласы

Бул мақаламыздың тийкарғы мақсети – жыраўлардың топонимлерден қолланыўдағы шеберлиги, оларды хәм мәлим бир орынның, жердің атамасы ретинде, сондай-ақ оларды әпиўайы қолланып кете берместен, қосық қатарларында оны басқа сөзлер менен уйқасымлы қолланыўын көрсетиў есапланады. Белгили атқарыўшылардың бири Қыяс жыраў топонимлерди қолланғанда да формалық хәм мазмунлық бирликти де сақлаған. Мәселен, төмендеги үзиндини алып қарайық:

Қарақалпақ халық «Гүлистан», «Аманбай батыр» дәстанларының тилинде ушырасатуғын тарийхый гидронимлердің бири – Әтирек атамасы есапланады. Мысалы, Бир жағымыз Әтирек, Гүрген, Рәўшанның ағла хүрден, Ырасынды айт, қайдан келдің, Бул сахрада нетип жүрген? (507-б. «Гүлистан» дәстаны. Қыяс жыраў варианты); Талқан етип

шегараны, Асып өтти Әтирек, Гүрген. (167-б. «Аманбай батыр» дәстаны. Қыяс жыраў варианты).

Әтирек дәрәсы Гүрген аймағынан өтип Каспий теңизине куйған. Дәстанлардың тилинде бул дәрәя менен қатарда Гүрген жер атамасының қолланылыўы да ҳақыйқатлыққа сәйкес келеди. Орта Азияның әйемги түркий жер-суў атларын изертлеген Ш.С. Камолиддин Әтирек сөзи «түрк» сөзинен келип шыққан болып, «бөрилер дәрәсы» мәнисин аңлататуғынын жазады [1, 38]. Гүрген атамасы парсы тилинде «бөрилер дәрәсы» дегенди аңлатады. Әтирек хәм Гүрген дәрәларының келип шығыўында сәйкесликти көриўге болады. Әтирек атамасы парсыша Гүрген сөзинен калька жолы менен алынған деп есаплаўға болады.

Бунда Әтирек Гүрген топонимлери уйқасты

пайда еткен, соның менен бирге олардың бир орында қолланылуында да мәни бар. Илимпаз И.Мирзаев көркем шығармада меншикли атлардың қолланылуының үйреніуі бойынша мынадай пикир билдиреді: «Меншикли атлар көркем шығармада образ дәретиуіші, оның тәсіршеңлігін күшейтіуіші формалық, мазмунлық хәм стиллік компонент сыпатында қаралыуы лазым» [2, 131].

Қарақалпақ фольклорлық дәретпелеринің қосық қурылысына дыққат қаратқан илимпаз Қ.Мақсетов болды. Әсіресе, оның халық қосықтарында, дәстанларда уйқастың хызметі жөніндегі мына пикирлері айрықша дыққатқа ылайық: Қосықтағы рифмаласқан сөзлер қосықтың жаны болады. Халық қосықтарының рифмасы көбінесе хәр бир қатардың ақырғы бир сөзі менен байланысly болып келиуі қосық дәретиуішиликтің ең әпиуайы мүмкіншилигі болып, оның әйемгі дәуірдегі пайда болыуында импровизацияға ийкемленгенлігін көрсетеді [3, 298].

Белгілі түркологлардың бири К.Райхл өз изертлеуінде түркий ауызекі дәретпелеринің қосық қурылысы, өлшемі мәселелеріне де тоқтап, мынадай пикир билдиреді: Строгий грамматический параллелизм в агглютинативном типе языка естественным образом ведет к созданию рифм и ассонансов: если строка А заканчивается определенной грамматической морфемой, а строка Б синтаксически параллельна ей, то в конце строки Б будет находиться та же грамматическая морфема, что и в конце строки А [4, 171].

Илимпаздың дурыс көрсеткеніндей түркий поэзия, соның ишінде қарақалпақ халық ауызекі дәретиуішилигі параллелизмге бейім рауажланып барған. Түркий поэзияда бундай параллелизм Орхон-Енисей жазыуларынан, оның бержағындағы Махмуд Қашғарий сөзлігінде де ушырасады. Соның менен бирге, қарақалпақ дәстанларында қолланылған: Мәселен:

Талқан етип Қыран тауды,
Дос тутынып дени сауды. 54-б.

Қырық қыз

Қаратау, Кесеетек, Балқан,
Нешшени етип күл-талқан. 70-б.

Қырық қыз.

Халыққа мәлім атағы,
Жайлаған Зарандип дағы. 104-б.

Қырық қыз.

Айналы Жахан бағынан,
Хорезмнің пайтағынан. 409-б.

Қыз Палұан.

Берілген мысаллардың 1 хәм 2 қатарларындағы «тауды» хәм «сауды», «Балқан» хәм «талқан», «атағы» хәм «дағы» сөзлері өз ара уйқасқа түскен. Олар грамматикалық формасы – табыс сеплігі: тауды – сауды; түбір менен форма жасаушы қосымта: Балқан – талқан; тартым жалғауы: атағы – дағы қабыл етип, хәт-

те түбірлері де сәйкес келеді. Қыяс жырау репертуарындағы дәстанлардың тилин анализ шыққанымызда, топонимлердің көркемлікке хызмет етиуі, әсіресе уйқасымлы қолланылуында, хәр бир қатардың ақырғы сөзі ямаса бууыны топонимнің соңғы бууыны яки топоним менен дизбеклесип келген географиялық термин менен уйқасып келгенін бақладық.

Төмендегі мысалларда топонимнің хәм кейінгі қатардағы дәслепкі сөздің бас хәриплерінің уйқасып келгенін байқауға болады.

Уйқысын батыр бузбастан,
Дахиш деген шәхәрге,
Дәуің тайын болады. 348-б. Қараман
Қырық бес күнде пайда болды,
Қыямыс деген уллы тау,
Дәрйайы гирдаптың бойына.

355-б. Қараман.

Базы бир жағдайларда топонимнің аңлататуғын мәнісі арқалы да сөз ойынлары пайда етиледі. Мысалы, төмендегі қатарларда дәстанның тилинде қолланылған Қылмурын топонимі, кейінгі қатардың соңында келген *түрін* сөзі менен уйқасып келген. Тек ғана уйқасып қоймастан, мурын хәм түр сөзлері келбетті билдириуіші сөзлер сыпатында мәнилік жақтан да байланысып келген.

Кесе етек пенен Қылмурын,
Бағынды көргенлер түрін,
Ағажан деп қол қаусырып,
Бағынады билген зорын.

167-б. Аманбай батыр 29-т.

Уйқас тек поэтикалық жақтан ырғақты пайда етиуі үшін ғана хызмет етпестен, ал көркем текетте уақыялар избе-излігінің логикалық байланысылығын да тәміинлейді. Қарақалпақ халық дәстанларының текеті, әсіресе, қосық қатарларына қурылғанлықтан онда уйқастың хызметін айрықша байқауға болады.

Гөйистан менен Арғында,
Сарысуу менен Қарғында,
Асқар таудан асып өтті,
Отыз алты күн толғанда. 138-б. 59-т.

Бул мысалдағы Арғын хәм Қарғын топонимлері дәстанлардың тилинде көбінесе, биргелікте ушырасып отырады. *Арғын* этнотопонимі Орта Азияда әйемнен жасап келген арғын қәуімі тийкарында қәлиплескен. Бул этноним монғолша *аргин*, түбірі *арг* – екі қанлы, аралас қанлы, гибриді сөзінен келип шыққан [5, 88]. Арғын Қашқадәрйя, Ташкент, Сирдәрйя, Самарқанд, Бухара, Хорезм хәм Қарақалпақстанда да топоним сыпатында ушырап турады [6, 18].

Көркем текетлерде тил бирліклері белгілі бир стилистикалық хәм поэтикалық функцияларға бойсындырылған халда жумсалады. Қарақалпақ дәстанлары – булар көркем текетлер. Сонлықтан, оның қурамындағы топонимлер де басқа тил

бирликлери уксап поэтикалық мақсетте жумсалған. Бұнда, әсіресе, дәстанларды атқарушы жырау-шайырлардың баянлау стилі айрықша орынды ийелейди.

Қарақалпақ фольклоры – тиллик, әдебий, тарихый, этнографиялық т.б. илимлер үшін бағалы дерек ұазыйпасын атқара алады. Кейинги дәуірлерде қарақалпақ дәстанларының тилин изертлеу актуал мәселелердің бирине айланбақта. Бизин, изертлеу жумысымыз, оның бир бөлегин – топонимлерди үйрениуге арналған. Қарақалпақ

халық аўызеки дөретпелериндеги топонимлерди тил билиминин түрли аспектлеринде – поэтикалық ономастика, когнитив лингвистика, лингвокультурологиялық бағдарларда изертлеу талап етиледі. Мине усындай изертлеулер қарақалпақ тил илимин, соның ишинде ономастика, лингвофольклористикасын лингвистикалық ой-пикирлер менен және де байытыуға хызмет етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Камолиддин Ш. С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. – Ташкент: Шарк. 2006. – с. 38.
2. Мирзаев И. К. Имена собственные со значением лиц в позиции рифмы // Ономастика Узбекистана. – Ташкент, 1989. – с. 131
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. – Ташкент: «ФАН», 1965. 298-б.
4. Райхл К. Тюркский эпос: традиции, формы,

- поэтическая структура // Под ред. Д. А. Функа. – М.: «Восточная литература» РАН, 2008. – с. 171.
5. Қораев С. Топонимика. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2006. 88-б.
6. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли лугати. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1977. 18-б.

УДК 8-1 / -1

БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮР КӨРИНИСЛЕРИ

Утамбетова А.Ж.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис қаласы

Хақыйкатында хәр қандай халық пенен миллеттин де сөз өнеринин сағасы фольклор, сол халықтың аўыз-еки әдебияты екенлиги даўсыз. Бир ұақытлары усы шынлықты бурмалап, айырым топардағылар, мейли олар илимпаз, мейли мәмлекетлик ғайраткерлер: ханлар, патшалар ма, хәрекеттеги көркем әдебиятты бурмалап, халық, миллет руўхыйлығының бул тараўын өз миллетшил, тар мәплерине бурмалап, бағындырып, сөз өнеринин сағасы болған фольклорды кемситип, хәттеки қорлағысы да келди.

Ал соңғы ұақытларда хәр қандай халық пенен дөретіушиликтиң негизги көркемлик дереги фольклор екенлигин толық мойынлаған хәм оларды хәр тәреплеме дәлийллеп изертлеген мийнетлер жарыққа шықты.

Усындай дурыс, объектив илимий пикирлерге хәм хақыйқый дөретіушилик әмелиятқа сүйенгенде Бердақ тарихый эпикалық хәм дерлик барлық шығармаларына таллау жасап қарағанымызда, оның жас бала ұақытларынан баслап-ақ халық арасындағы сөзге шешен дилўарлардан, қатықулақ адамлардан көп ғана ертеклерди, аңыз-әпсаналарды, халық қосықларын, ертеклерди, шешенлик сөзлерди, тарихый жырларды жалықпай тыңлап, оны көкирегине қуйып алғанлығын көремиз. Бул нәрсе шайырдың дүньяға болған көз-қарасына,

дүнья танымына ғана тәсир етип қоймастан, дөретіушилик сезиминин қәлипесийине де белгили дәрежеде тәсир жасаған. Атап айтсақ, фольклорлық хәм реалистлик сүүретлеулерди синтезлестиріу XIX әсир қарақалпақ әдебиятында көбирек Бердақ дөретіушилигине тән қубылыс болып қәлиплескенлигин көриуге болады. Буны биз шайырдың «Айдос бий», «Ерназар бий», «Амангелди», «Ақмақ патша», «Шежире» дәстанындағы фольклорлық хәм реалистлик сүүретлеу усылларынан пухта пайдаланғанлығы айқын сеземіз. Себеби, Бердақ бул фольклорлық сүүретлеулер менен фольклорлық сюжетлерди шығармада қолланғанда, сол халатта ғана қолланбайды, ал бул қубылысларды өз шайырлық устаханасында қайта ислеп, қайта писирип, шығармадағы айтыла-жақ болған көркем нийетте ашып беріу үшін белгили бир поэтикалық мақсетте пайдаланады.

«Шежире» деги усындай мақсетте қолланылған фольклорлық сюжетлердин бири – Шыңғыс хан хақындағы аңыз. Бул аңыздың мазмұны Бердақтың «Шежире»синде сүүретлениўинше төмендегише: Ертеде мусылман журтында Алтын хан деген адам патшалық етеди. Бирақ, оннан ул перзент туўылмайды, Алмалы-Көрикли деген жалғыз қызы болады. Патша қызын күн менен айды көрсетпе-

стен алтын сарайда сақлайды. Алмалы он бес жасына келгенде күнди көреді. Күнге ашық болады. Күн нурынан хәмледар болады. Хан қызының некесіз жүкли болыуына ашыуы келеді. Қызын өлтиріуге көзі қыймайды. Алтын сандыққа салып дәр्याға ылақтырады. Дәр्या жағалап жүрген балықшы мерген Томаул менен Шыбан сандықты шығарып алады. «Сандықтың ишиндеги не зат болса да меники» деп Шыбан менен ұжлескен Томаул келисим бойынша Алмалыға үйленеді. Айы-күни толып, Алмалы ул туұады, атын Шыңғыс қояды. Алмалы тағы еки ул туұады, биреуиниң атын Бүргилтай, екиншисиниң атын Бөденетай қояды. Томаулдың еки улы Шыңғыс пенен қас болады. Шыңғыс кеткен соң Томаулдың журты ұайран болады. Халық тахтқа әдил патша келиуін аңсайды. Алмалының кеңеси бойынша дәр्या бойында аңшылық етип жүрген жеринен Шыңғысты алып келип, хан көтереди. Шыңғыстың тусында журт абад болады.

Егерде тарийх пенен «Шежире»ни салыстырып карасақ, онда келтирилген бул аңыздың көп орынлары тарийхый шынлыққа сәйкес келмейтуғындай сезиледи. Усылай көринетуғынынан болса керек, Н.Дәўқараев, И.Сағитовлар «Шежире»ге Шыңғыс хан хақындағы легенда надурис киргизилген. Буның хәтте «Шежире»ге қатнасы жоқ деп есаплайды. Мәселен, Н.Дәўқараевтың көрсетиуинше тарийхтағы Алтын хан Шыңғыстың заманында емес, Хорезмге XI әсирде хан болған адам. «Шыңғыс болса, 1155 туұылып, 1227 жылы өледі. Оның әкеси Томаул емес, Есугей батыр. Шыңғыстың ырас аты Темучин. 1206-жылы монғол ақ сүйеклери өзлериниң куралтайында Темучинди пүткил монғолдың хақаны (ханлардың ханы) етип көтереди. Сол куралтайда Темучинниң атын Шыңғыс хан деп өзгертеді. Олай болса шежиредеги Шыңғыстың анасы Алтын ханның қызы Алмалы-Көрикли экени, Шыңғыстың күннен туұылыуы надурис. Оннан кейин Шыңғыс ханның тусында шежиредегидей ел-журт хеш ұақытта абат болған жоқ. Монғол басқыншылары Орта Азия халықларын талан-тараж етип, аш-әптадасын шығарды. Буриннан киятырған мәдениатын қыйратты, қалаларын жер менен жексен етті.

Бердақ өзиниң басқа шығармаларында Шыңғыс ханның Хорезмди алып, қарап еткенлигин дурыс көрсеткен еді. Мәселен, «Хорезм» поэмасында Бердақ Шыңғыстың Хорезмди басып алып, қарап еткенлигин дурыс көрсетеді.

Шыңғыстың күннен туұылыуы хақындағы легенда қарақалпақлардан басқа да бир қатар Шығыс халықлары арасында да таралған. Бердақ та сол легенданы баянлайды.

Бул жерде бурынғы изертлеушилердин Бердаққа сын пикир билдирерде бир нәрсени итибарға алмағанлығын айтып өтиуимиз тийис. Бердақ Шыңғыс ханның дайы атасы Алтын хан дегенде, XI әсирде Хорезмге хан болған Алтын ханды емес, ал Шыңғыстың монғоллардың Алтын шаңарақ династиясынан шыққанлығын нәзерде тутқан болыуы керек. Оның үстине, Алтын ханның да Шыңғыс тарийхы менен байланыслылығы Абылғазының «Түрклер-шежиреси» китабында анық көрсетилген. Себеби, Хорезмлик Абылғазының өзи де ата-тегин Шыңғыс хан шыққан «Алтын-урпак» династиясына апарып ушластырады. Ал, Шыңғыстың күн нурынан бинаят болыуы мәселеси фольклор менен жазба әдебиятта бурыннан өмир сүрип киятырған қаҳарманның иләхий туұылыуы мотиви традициясының излери деп карастырылыуы керек. Шыңғыстың бул туұылыуы мотиви Шыңғыстың биринши хаялы Бөртениң Жошыны туұар пайытындағы Шыңғыс қарсыласларының өтирик ұақыялары менен де мәлим дәрежеде сабақласады. Бул өтирик ұақыялары ұақыт өтиуи менен көмески тартып, оның емески сәулелери Шыңғыстың туұылыуы ұақыясына көшип өткен болыуы керек. Биз бул жерде Бердақтың ески аңыз-әпсаналардан аз да болса хақыйқатлықты излегенлигин айыпқа санамауымыз керек.

Жуұмақлап айтқанда, биз Бердақ дөретіушилигиндеги жазба ауыз-еки дәстүрлерди салыстырмалы түрде анализлеу аркалы төмендегише исенимли илимий көзқарасларға ийе боламыз. Демек, Бердақ шайыр шығармаларын хәр тәреплеме таллап қарағанымызда, оның дөретіушилиги ауыз-еки хәм жазба әдебий дәстүрлердин хақыйкый синтези деген жуұмаққа келиуге болады. Бул жуұмақ Бердақ шығармаларын объектив изертлеу мәселесиниң еле де ашылмаған жумбақ тәреплерин дурыс баҳалауға мәлим дәрежеде мүмкиншилик берери сөзсиз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мақсетов Қ. Фольклор хәм әдебият. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987. 9-б.
2. Хамидов Х. Шығыс тиллериндеги жазба дереклер. – Нөкис: «Билим», 1991. 191-б.
3. Алламбергенов К. Бердақтың жазба хат айттыслары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987, 207-б.
4. Бердақ. Таңламалы шығармаларының жыйнағы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.

ПРОФЕССОР Қ.МАКСЕТОВТИҢ ҒӘРЕЗСИЗЛИК ДӘУИРИНДЕҒИ ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕУЛЕРИ

Хошаниязов Ж.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкіс қаласы

Қарақалпақ фольклортаныу илиминде миллий дәстанларымызды изертлеу мәселесі өткен әсирдің 1970-1980-жыллары қолға алынып, изертлеу объектіне айланғанлығы оның сонғылықта бұннан былай да рауажланыуына жол ашып берді. Мәселен, профессор Қ.Максетов жеке дәстанларды монографиялық бағдарда изертлеуге баслама іслеп, ол «Қырық қыз» дәстанының пайда болуы дәрежелері, идеялық өзгешеліктері, көркемдік дәрежелері бойынша илимий изертлеу жұмыстарын алып барып, 1958-жылы «Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырық қыз» деген темада филология илимдерінің кандидаты деген илимий дәреже алуға ересті. Сол дәуір үшін бұл илимий жұмыс үлкен жаңалық болды. Қарақалпақ халқының қахарманлық дәстаны «Қырық қыз» дәстаны хақында Орта Азия, Еуропа мемлекеттері илимий орталығында қызғын пикир алысулар болып өтті. Ол қарақалпақ халық дәстанларының барлық жанрлары бойынша илимий мақала, очерктер көлемінде өмірінің ақырына шекем жұмыс алып барды. Мәселен, оның «Алпамыс», «Қоблан», «Шәрйяр», «Бозуғлан», «Қурбанбек», «Гөрүғлы», «Ғәрип ашық», «Шахнама», «Едиге» хәм т.б. дәстанлар бойынша алып барған изертлеу жұмыстары, дәстанларды жеке халында үйреніу, олардың өзгешеліктерін анықлап беріу мәселелері бойынша дәслепкі тәжрийбелер сыпатында бахаланады хәм өз ғәрезсізлігімізге еріскеннен кейінгі дәуірлерде дәстанлар бойынша илимий жұмыстар алып барыуда жәрдемші илимий концепциялар сыпатында пайдаланылады.

Профессор Қ. Максетовтың «Дәстанлар, жыраулар, бақылар» [1, 62-136-бб.] кітабы ғәрезсізлігімізге еріскен дәуірлердің дәслепкі жылларында баспадан шығып, онда «Шәрйяр» дәстанының халықлығы, дәстанның мазмұнына уқсас ертектер, дәстанның вариантлары салыстырмалы-типологиялық көзқарастан үйреніледі. «Қоблан» дәстаны хақында, оны атқарған жырауларға, устаз-шәкіртлік мектептердің қәліплесіу хәм рауажланыу басқышларына айрықша дыққат аударады. Есемурат жырау варианты басқа вариантлары менен салыстырылып үйреніледі. Әсіресе, «Қоблан» дәстанының бирінші мәртебе рус тилине аударылып шыққанлығы хақында мағлыұматларды келтіре отырып, Дәулен Айтмуратовтың сөзбе-сөз аударған текстің көркем аударма сыпатында іслеп шыққан белгілі москвалы шайыр Александр Наумовтың аудармасы түп нұсқаға тийкар-

ланған халда көркем поэтикалық сыпат алғанлығын атап өтеді. Изертлеуші «Мәспатша» дәстанының өзбекше аудармасы хақында да өзінің илимий бақлауларын іслеп шыққан. Ол дәстанның вариантлары хәм атқарыушылары хақында бир қатар мағлыұматлардан пайдалана отырып, оның аудармасы хақында мынандай пикирге келеді. «Қарақалпақ тилиндегі дәстанды өзбек тилине аударыуда аудармашы бир жағынан, қарақалпақ дәстанының тилинің миллий өзгешеліктерін көрсетіуе умтылса, екінші жағынан, дәстанның көркемдік өзгешелігін өзбек тилинде бере биліуе толық еріскен» [1, 156-178-бб.]. Демек, Қарақалпақ халық дәстаны «Мәспатша», бұннан былай да әдебиі байланыларды бекемлеуе хызмет етеді деген сөз.

Алым бұл кітабында «Едиге» дәстанының Ерполат жырау вариантының көркем тил өзгешеліктерін үйреніуді өз алдына мәселе етіп қояды. Себебі, белгілі сиясий себеплерге байланыссы усы ўақытқа шекем дәстанды жәриялау, изертлеу мәселелері бир шетке ысырылып қойылған еді. Міне усы мәселені қайталдан қолға алу, оны миллий ғәрезсізлігімізді бекемлеу үшін пұхта пайдалана биліу ілажларын іслеп шығыуда баслама іследі. Кітапта «Едиге» дәстанының жыйналыуына, жәрияланыуына, изертленіу тарихына байланыссы көп ғана илимий мағлыұматлар пайдаланылады. Әсіресе, «Едиге» дәстанының түрк версияларын тарихый дәуірлер шеңберінде толық изертлеп шыққан академик В.М.Жирмунскийдің дәстан хақындағы илимий шешімдерін қарақалпақ халық дәстаны «Едиге»ні үйреніудегі орны оғада әхміетлі екенлігін белгілеп өтеді. Хақықатында да, усындай изертлеулерден кейін «Едиге» дәстаны бойынша, дәстанды қоллап қууатлау, руўхый орталығымыздағы әхміетін бахалау, оны жәриялау жұмыстары күшейіп кетті. Дәстанның бир неше вариантлары жәрияланды хәм арнаулы изертлеу объектіне айланды. Бұл мәселеде, профессор К.Алламбергеновтың (сол ўақытларда филология илимдерінің кандидаты) хызметтері көзге көрінді.

Профессор Қ.Максетов дәстан жанрына байланыссы бир неше мақалалар жәриялады. Мәселен, оның «Өгіз жырау хәм оның жырлаған «Алпамыс» дәстаны, «Қарақалпақ халқының тууысқан халықтар эпосы менен байланысы «Гөрүғлы» дәстаны мысалында», «Игорь полкі хақында сөз» хәм түркий халықтар дәстанлары», «Қарақалпақ эпосы

«Қоблан»ның қырғыз эпосы «Манас» пенен өз-ара байланысы сыяқлы бір қанша мақалалары миллий фольклорымыздың, соның ишінде дәстанларымыздың миллий типологиялық харақтерлерин анықлауға қаратылған болып, узақ әсирлер дауамында руўхый-мәдений қатнаста болып келген түркий халықлардың дәретіўшилиқ дәстүрлеринен дәрек беретугын илимий хәм әмелий-эпикалық мағлыұматларды аналитикалық көзқарастан үйренип шығады.

Китапта дәстанды атқарыўшы қарақалпақ бақсылары ҳақында да илимий мақала дәрежесиндеги изертлеўлер орын алған. «Бердақтың бақшылығы ҳақында» деген мақаласында илимий орталықта бәсекил пикирлерди келтирип шығарған миллий классикалық әдебиятымыздың ири тулғасы Бердақ шайырды бақсылар қатарында көргиси келмейтуғын изертлеўшилер топарына қарсы, шайырдың хақыйқый басшылық өнерин ийеленгенлигин дәлиллеўши илимий-әмелий әхмийеттеги фактлик материалларды келтирип өтеди. Сондай ақ, «Бердақтың қызы Хұрлиман бақсы ҳақында» деген мақаласында Бердақ шайырдың хәм қызы Хұрлиманға тийисли көп ғана қызықты турмыслық хәм аңызлық харақтериндеги фактлерден, илимий болжаўлардан пайдаланған.

Алым Қарақалпақстанда турақлы жасап киятырған отырықшы халықлардың бири Араллы өзбеклердин орталығында кеңнен мәлим болған Орынбай бақсы, Жанабай бақсы ҳақында да изертлеўлер алып барған. Әлбетте, бул жаңа баслама Қарақалпақстанда жасаўшы туўысқан халықлардың миллий ғәрезсизлигимиз талапларына муўапық халық аўызеки дәретпелерин еле де кеңирек хәм теренрек изертлеўге жол-жоба бола алады.

Қ.Мақсетов миллий ғәрезсизлигимизди қолға алғаннан кейинги дәўирлерде булардан басқа да көплеген мақалалар, китаплар шығарыўға еристи. Мәселен 1995-жылы «Руўхый дүньямыздың үлкен байлығы дәстанлар ҳақында» [2] атлы мақаласында миллий дәстанларымызды хәзирги дәўир талапларына муўапықластырып изертлеў мәселелери, заманласларымызды, жаңа әўлад ўәкиллерин ўатанпәрўар, инсанпәрўар адамлар етип тәрбиялаўға байланысly эпикалық дәреклерди дурыс пайдалана билиў мәселелерин көтерип шықты. Оның усындай бағдардағы «Мийрас қалған дүрданалар» [3], «Алпамыс» дәстанының пайда болыўы» [4], «Алпамыс» дәстанының пайда болыўы ҳақында» [5], «Халқымыздың мақтанышы болған образ» [6] атлы мақалалары күнделикли баспасөз бетлеринен турақлы орын алды. Еле оқыўшыларға белгисиз болған, бирақ, ел арасында айтылып келген «Дәўлетярбек» дәстанын жәриялап, оған алғы сөз, соңғы сөзлер жазды [7].

Қ.Мақсетов – қарақалпақ жыраў-

бақсыларының миллий руўхый мийрасымыздың сақланыўына хәм қәдирлениўине өз үлеслерин қосқан хызметлерин сәўлелендириўши илимий мақалалардың да авторы. Мәселен, биз жоқарыда көрсетип өткен мийнетлеринен тысқары «Едиге» хәм басқа да дәстанлар ҳақындағы илимий ой-пикирлерин оқыўшылары менен ортақласып барды [8].

Булардан тысқары ол, жас әўладларды заман руўхында тәрбиялаў мақсетинде, жоқары оқыў орынларының студентлери ушын халық аўызеки дәретпелерин, әсиресе, халық дәстанларын кеңнен үгит-нәсиятлаўшы сабақлықлар, методикалық оқыў бағдарламалардың да авторы болып табылады.

Биз профессор Қ.Мақсетовтың ғәрезсизлигимиз талапларын қоллап-қуўатлаўшы бир қатар илимий-әмелий бағдардағы монографияларына хәм мақалаларына аз ғана шолыў бағдарындағы пикирлер билдирдик. Соның өзінде де оның миллий ғәрезсизлик идеяларына толық жуўап беретугын бир неше бағдарда жумыс алып барғанының гүўасы боламыз. Бириншиден, ол, дәстанларды басқа миллий дәстанлар менен салыстырып изертлеў арқалы халқымыздың миллий өзине тән руўхый-мәдений өзгешеликлерин көрсетип бериўге хәм туўысқан халықлар орталығындағы генетикалық хәм типологиялық әдебий-фольклорлық байланыслардың зәрүрли нәтийжелерин анықлаўға еристи. Екиншиден, өтмиштеги сиясий талаплардың кесиринен қадаған етилген «Едиге», «Дәўлетярбек» хәм басқа да дәстанларды қайта тиклеўге, оларды миллий мәплери ушын пайдаланыў жумысларын алып барыўға баслама иследи. Үшиншиден, профессор Қ.Айымбетовтың хәм Н.Дәўқараевлар баслап берген жолды даўамлаў мақсетинде қарақалпақ дәстанларын атқарыўшы жыраў-бақсылар ҳақында жаңа мағлыұматлар жыйнап, олардың өмири хәм дәретіўшилиқ тәжрийбелерин хәзирги дәўир руўхында қайта қарап шығыўға толық мүмкиншиликлери пайда болғанлығын еле де теренрек анықлаўшы материаллар үстинде илимий-теориялық хәм әмелий жумыслар алып барды. Төртиншиден, қарақалпақ фольклоры мәселелери менен биргеликте халық дәстанларын изертлеўши жас алымлардың илимий жумысларына басшылық етти хәм айырым жас изертлеўшилердин питкен жумысларын бағалап барыўда (оппонент) үлкен хызметлер иследи. Мәселен, ғәрезсизлик дәўиринде оның тиккелей басшылығында М.Жумамуратова «Халық шайырларының дәретіўшилигинде миллийлик хәм интернационаллық» (1992) хәм К.Палымбетов «Қорқыт ата китабы хәм қарақалпақ фольклоры» (қарақалпақ дәстанлары мысалында) деген темадағы кандидатлық диссертациялар жақлады. Ол қазақстанлы изертлеўши Ш.Әлибековтың (1992), А.Пирниязовтың (1994), З.Бекбергенованың

(1995), Ж.Низаматдиновтың (2000) диссертациялық жұмыстарына оппонентлік хызметлерін аяған жоқ.

Улыұма, профессор Қ.Мақсетов миллий ғәрезсизлигимиз дәуириниң басланғыш баскышларында жүз берген қыйыншылықларды өз басынан кеширген хәм олардың мақсетке муўапық қәлипlesiўине, раўажланыўына ай-

дын жол ашып берген алымларымыз қатарынан орын алады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мақсетов Қ. М. Дәстанлар, жыраўлар, баксылар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. – 62-136-бб.
2. Мақсетов Қ. Руўхый дүнъямыздың үлкен байлығы – дәстанлар ҳақында //«Еркин Қарақалпақстан», 1995. 24-октябрь.
3. Мақсетов Қ. Мийрас қалған дүрданалар // «Қарақалпақстан жаслары», 1996. 15-август.
4. Мақсетов Қ. Алпамыс дәстанының пайда болыўы //«Қарақалпақстан муғаллими», 1998. декабрь.
5. Мақсетов Қ. Алпамыс дәстанының пайда болыўы ҳақында //«Еркин Қарақалпақстан», 1999. 27-май.
6. Мақсетов Қ. Халқымыздың мақатынышы болған образ //«Устаз», 1999. 12-август.
7. Мақсетов Қ. Дәўлетярбек дәстаны (соңғы сөз). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.
8. Мақсетов Қ. Вклад каракалпакских жырау в создание и совершенствование эпоса «Едиге». // Каракалпак халық дәстаны «Едиге»ни изертлеў мәселелерине арналған халық аралық илимий-теориялық конференция тезислери. – Нөкис, 2001, 5-6-сентябрь, 10-11-бб.; Оның: «Едиге» дәстанының пайда болыўы хәм қәлипlesiўинде каракалпак жыраўларының үлеси //Еркин Қарақалпақстан, 5-6-сентябрь, 2001; «Едиге» дәстанының ҳасыл нускаларынан бири. //«Устаз», 11-сентябрь, 2001.

ҚАРАҚАЛПАҚ ҚАҲАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРЫНДА БАТЫР ҲАЯЛ-ҚЫЗЛАР ОБРАЗЫНЫҢ ТЕМАТИКАЛЫҚ СЫПАТЛАРЫ

Хошаниязов Ж., Зарипова З.С.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис қаласы

Ғәрезсизлик дәуиринде жүзеге келип атырған баслы ўазыйпалардың бири– руўхый мәдениет, ата-бабаларымыздан узақ ўақытлар даўамында мийрас болып киятырған халқымыздың миллий кәдирятларын, үрп-әдет, дәстүрлерди хәм солар менен тығыз байланыста пайда болып, қәлипlesiп, раўажланып киятырған халықлық түсиниклерди үйрениў баслы мақсет болып табылады. Биз усы мәселелерди өз алдымызға тийкарғы ўазыйпа етип қояр екенбиз, бүгинги күнде руўхыйлығымызды қәлиплестиретуғын хәм оған тәсир ететуғын барлық фактор хәм өлшемлерди терең таллап, олардың бул бойынша қандай орын тутыўын жақсы аңлап алыў мақсетке муўапық болады.

Қарақалпақ фольклорының қайсы жанрын алып қарасақ та, ҳаял-қызлар халық дәретпелеринен белгили дәрежеде өз орнын таўып қахарман сыпатында жанрды жетилистириўде, раўажландырыўға, оларды тарийхый эпикалық, көркемшилик, идеялық жақтан байытыўға хызмет етип киятырғанының гуўасы боламыз.

Түркий дүнъя мәдениет тарийхында ҳаял-қызларға жүдә жоқары хұрмет пенен қараған. Ҳәтте, оларды қәсийетли, кәраматлы адамлар қатарында таныған. Мәселен, қарақалпақлар

орталығында мыңлаған жыллар даўамында өмир сүрип киятырған Ҳаўа ене (Әўене) [1. 7], Акшолпан, Арыўхан, Тумарис (Тумар айым) сыяқлы тарийхый-эпикалық, әпсанайи қахарманлар образлары, усы күнге шекем халқымыздың санасынан терең орын ийелеп алғанлығы бийкар емес. Усындай ужыбатлы түсиниклерди, тарийхый эпикалық дереклердеги ҳаял-қызларға болған итибарды көре отырып, ата-бабаларымыздың даналығын, жақсы пазыйлетлерди таный билиўшилик қәсийетлерин, өз руўхый дүнъясына садық көз-қарасларын, эстетикалық, этикалық миллий халықлық талғамын, дәретиўшилик укыпшылығын ҳаял-қызлар образлары мысалында үйрениў, күтилген нәтийжеге ерисиўге жол ашып береді, деп айта аламыз.

Қарақалпақ фольклорында ҳаял-қызлар образының сәўелелениўи бурынлы-соңлы үйренилмеген, тың мәселелердин бири. Әсиресе, миллий аўыз еки дәретпелердин ең салмақлы, ең мазмунлы хәм ең ески түрлериниң бири болған халық дәстанларындағы ҳаял-қызлар образына тийисли көп ғана мағлыұматлар өз алдына илимий жұмыслар алып барыўды талап ететуғын, өзгешеликлерге бай болыўына қара-

мастан, олар хақында арнаулы илимий изертлеулерди жанландыратуғын илимий машқалалар анықлап қолға алынбай киятыр. Дурыс, айырым фольклоршы, тарийхшы алымлар тәрәпинен бул мәселеге байланысly пикирлер айтып өтилгени анық. Бирақ, жүдә шегараланған жағдайда, тек бир-еки дәстан қахарманы этирапында сөз жүргизиледи. Ал, оларға шешиўши хәм улыўмалық характеристика бериў, хаял-қызлар образларының хәр қыйлы түрлерин анықлаў, олардың пайда болыў хәм қәлипlesiў жолларын анықлаў, образлардағы идеялық, көркемlilik, эстетикалық бағдарларды үйрениў сыяқты бир қатар ўазыйпалар өз шешимин күтип турғанын белгилеп өтсек артық болмайды. Бул бағдарда ең алды менен хаял-қызлар образының қарақалпақ халық дәстанларындағы тематикасын белгилеў арқалы, олардың пайда болыў дереклерин, қәлипlesiў, раўажланыў, жаналаныў (трансформация) жолларын, образлардың хәр қыйлылығын (түрлерин), көркемлик өзгешеликлерин, идеялық тәсиршеңлигин илимий-әмелий көз-қарастан бахалаўды әмелге асырыў ушын хаял-қызлар образы менен байланысly болған Орта Азия халықлары алымларының, дүнья жүзи алымларының пикирлери, болжаулары қатаң дыққат итибарға алынады.

Тарийхый-эпикалық хәм эпикалық мағлыўматларды салыстырмалы рәўиште үйрениў, илимий изертлеў объектимиздиң тийкарғы усылларының бири болып есапланады. Себеби, хаял-қызлар образы хақындағы мағлыўматлар түркий тиллес халықлардың көпшилигинде, хәтте дүнья жүзиндеги айырым халықлардың фольклорлық дәрәтпелеринде сәўлеленген болып, олар туўралы қәниге алымлар тәрәпинен билдирилген белгиле-баслы ой-пикирлер айрықша дыққатқа ылайық.

Хақындағында да түркий тиллес халықлардың аўызеки дәрәтпелериндеги, әсиресе ири көлемли эпосларында хаял-қызлар образы гей-пара орынларда бир-бирине жақын. Олардың араласындағы өз-ара уқсаслықтың төркинлерин, генетикалық, типологиялық көзқарастан үйренип шығып, бахалаўымыз тийис. Әдетте, барлық уқсас мотивлер түби тамырлас халықлардың эпикалық дәрәтпелеринде генетикалық әхмийеттеги ўақыялардан ибарат болыўы мүмкин. Бирақ, оларды тўўсли менен генетикалық мазмунға ийе, деген шешимге келиўге болмайды. Керисинше, типологиялық сюжетлерде де генетикалық тәсирдиң излери байқалады. Мәселен, Хаўа ене (Әўене), Тумарис (Тумар айым) хақындағы генетикалық характерге ийе аўызеки сюжетлер көпшилик түркий тиллес халықлардың фольклорында өзінше сәўлелениўин тапқан. Бирақ, миллий шәрәятларға байланысly азғана типлескен сыпат алғандай көринеди. Ал, Ақшолпан хәм Арыўхан хақындағы аңызлар типологиялық мазмундағы тек қарақалпақлардың аўызеки

дәрәтпелеринде көринетуғын өзгешеликлері менен дараланып турады. Деген менен, олардың арғы дәрәгинде Қудай аналарды, урыўды пайда еткен аналарды ардақлаў нийетинен жүзеге келген улыўма халықлық түсиниктиң генетикалық жаңғырығын да аңлап алыў мүмкин. Биз усындай айырмашылықларды бир-бирине муўапықластырып үйрене алсақ, қарақалпақ халық дәстанларындағы хаял-қызлар образының пайда болыў дереклериниң тийкарларын анықлаў имканиятларына ийе боламыз.

Қарақалпақ халық дәстанларында, улыўма халық дәстанларының барлығында дерлик белгиле дәрәжеде хаял-қызлар образы сәўлеленген. Олар мазмуны жағынан хәр қыйлы бағдарда сөз етиледі. Мәселен, батыр қыз, ярына опадар қыз, ақыллы қыз, дуўахан қыз, сатқын қыз, батырдың қарындасы, мехрибан ана, мәстан кемпир, күндес қатын хәм т.б. образлар. Бул, тутас алғанда, дәўирлик хәм тарийхый-жәмийетлик тәсирлерден пайда болған образлар қатарында ата-бабаларымыздың турмыслық сыпатларын, үрип-әдет дәстүрлерин, дүньяға көз-қарасын өз мазмунына жәмlestирген өзгешеликлері менен әхмийетли.

Биз хаял-қызлар образын түрлерге ажыратып үйрениў барысында олардың қәлипlesiў басқышларын, ўақыялардың трансформацияланыў жағдайларын (өзгериске ушыраў), тарийхый-жәмийетлик тәсирлерге бейимlesiў өзгешеликлерин анықлап алыўға имканият табамыз. Мысалы, батыр қызлар образы қайсы дәўир ушын зәрүрли еди? деген мәселе үстинде изленип қарасақ, әлбетте, ол матриархат (аналық) дәўиринде пайда болған амазонкашылық хәрәкетлердиң эпикалық белгилери (Тумарис, Гулайым) екенлиги гүман туўдырмайды. Ямаса мақсетке ерисиўде барлық қыйыншылықларды жеңип, ақыл менен ис тутатуғын қыз образы (Гулпаршын, Қуртқа) аналық дәўирдеги ел басқарыў ислери менен шуғылланыўшы хаял-қызлар ўәкиллериниң тәжирийбесиниң халық санасындағы нәтийжесин еслететуғыны бийкар емес.

Аналық дәўирден аталық дәўирге өтиў басқышында да батыр қызлардың ерлик хәрәкетлери өзлериниң әхмийетлерин жоғалтпаған. Дәстанларымыздан орын алған батыр қызлардың болашақ жұпты хадаллары менен жекпе-жеги, ери менен бир қатарда турып өз душпанларына қарсы гүресиў мотиви, туўысқан ағасына қыйналғанда жәрдемге таяр турған қарындас образы хәм т.б. еле изин толық жоғалтып үлгермеген аналық дәўирдиң жаңа патриархал жәмийеттиң тутас халында өз күшине ерисе алмай атырған дәўирдеги эпикалық халатын еслетеди.

Тарийхый жәмийетимизден терең орын алған патриархал-феодаллық қатнастар қарақалпақ фольклорында хаял-қызлар образының кескин өзгериске ушыраўына алып келди.

Хаял-қызларға көз-қараслардың өзгеріуі бир орында ямаса бир орталықта болып қоймастан, дүнья жүзилик көлемде иске асырылғанына итибар берсек, онда олардың тәбийий рәуиште жәмийетшилик тәсирине ушырағанының гуғасы боламыз. Мысалы, араб еллериндеги ерте Орта әсир, ерте әсир үәкиллери хаялларды «дозакқа асылып түсетуғын арқан» деген түсиникке ийе болса, иранлылар «зәхәр ямаса зәхәрге қарсы зәхәр», ал ҳиндлер «жылан менен кептер ортасындағы мақлук» деп бахалаған. Өмир философиясына жаңалық енгизген атақлы философ Фридрих Ницше «хаяллар досласыуға жүдә ебетейсиз – олар мәлим пышық ямаса ең жақсы дегенде сыйырлардай бола алады» деген жуўмаққа келеди. 1595-жылы Германияда В.Аңидалия деген алым «Хаяллардың адам емеслиги ҳаққында» деген темада илимий изертлеўлер жүргизип, «хаял өзиниң тәбияты бойынша жылан, қасқыр яки түлки, бирақ хеш қандай жағдайда да адам емес» деген пикир дөгерегинде жұмыс алып барды [1. 220]. Әлбетте, бундай оғада ерси пикирлердің дәрегінде усындай жеке көз-қараслардың қәлиплесіуіне патриархал феодаллық жәмийет мәплериниң тәсир еткени анық. Бундай көз-қараслар қарақалпақ фольклорында «Қатын жапа, ийт опа», «Қатынға исенбе, суўға сүйенбе», «Қызым үйде, кылығы дүзде» хәм т.б. түсиниклер менен берилген. Деген менен, қарақалпақ халқы ушын, улыўма түркий тиллес халықлар, Шығыс еллери ушын хаял-қызларды хәдден зыят кемситиў туйғылары тән емес. Буның айқын мысалын қарақалпақ қахарманлық дәстанларындағы хаял-қызлар образы арқалы да көриўимиз мүмкин.

Дәстанларда гейпара хаял-қызлардың образы жақсы нийетлерге қарсы күш ретинде бериледи. Жақсылық пенен жаманлық ортасындағы ең қыйын мәселелерди шешиўде жеке басының мәпин гөзлеўши мәстан кемпир, дуўахан қыз, күндеслер, сатқын қарындас тартылады. Бул унамсыз типтеги образлар болғаны менен, халық түсинигинде қолынан қандайда бир ис

келетуғын, ең күшли персонажлардың жолына тосық болатуғындай уқыпқа ийе образлар болып тәрийленеди. Бундай образлар дәстан қахарманларының келбетин, күшин, күдиретин, қәбилетин, сабыр-шыдамлылығын, хеш нәрседен тайынбайтуғынын дәлиллеўши факторлар сыпатында көринеди. Буннан тысқары, унамсыз типтеги хаяллар образы өзлериниң узақ дәўирлик пайда болыў дәректери бар, генетикалық хәм типологиялық әҳмийетке ийе географиялық шеңбери кең персонажлар қатарынан орын алады. Сонлықтан оларды үйрениў, миллий-мәдений тарийхый турмысымызды еле де тереңирек таныў менен биргеликте руўхый дүньямызды байытыўға хызмет етеди.

Қарақалпақ халық дәстанларындағы хаял-қызлар образының көп түрлилиги, оларды сүүретлеўши көркемлеў усылларының да раўажланыўына алып келди. Мысалы, батыр қызлар ушын олардың ерлик ислерин тәрийплеўде, ақыллы, гөззал қызлар ушын ойпикир өрисин, жүрис турысын дәлиллеўде, сатқын қыз ушын оның ишки дүньясының патаслығын көрсетиўде, мәстан кемпирдің көриниси менен характерин юмор-сатиралық усыллар менен бахалаўда метафора, тенеў, литота, гротекс, эпитет т.б. қолланылады. Нәтийжеде биз дәстанларды усы бағдарда үйрениў барысында өз-ара тутас эпикалық, лирикалық, драмалық, трагедиялық, сатиралық, юморлық, реалистлик, романтикалық, қыялай фантастикалық образлардың жыйнағын көре аламыз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Женщины в мифах и легендах. – Ташкент: Главная редакция энциклопедии, 1992. – с. 143-144-220.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ С КОМПОНЕНТОМ ИЗ КОНЦЕПТА «ЧЕЛОВЕК» В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Худайбергенов А.А.

Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза

Фразеологизм как специфическое средство концептуализации оценки является результатом квалифицирующей деятельности сознания. Под оценочной концептуализацией понимается оценочное осмысление концептов в нашем

сознании. Оценочная категоризация представляет собой группировку объектов и явлений по характеру их оценки в соответствующие классы и категории, т.е. систему оценочных категорий (статический аспект), или мысленное соот-

несение объекта или явления с определенной оценочной категорией (динамический аспект) [2, 895].

Суперординатный уровень оценочной категоризации профессиональной деятельности человека осуществляется на основе оценки всех характеристик труда человека. Для косвенно-производной номинации общее знание о хорошем или плохом выполнении работы нерелевантно.

Процесс категоризации профессиональной деятельности человека средствами косвенно-производной номинации осуществляется на базовом уровне с использованием обыденного знания субъекта оценки и на субординатном уровне с привлечением элементов профессионального опыта субъекта.

Под профессией понимается род трудовой деятельности человека, предполагающий владение комплексом специальных теоретических знаний и практических навыков, приобретенных в результате специальной подготовки и опыта работы. Осуществляя активную деятельность в той или иной профессиональной сфере, индивид вырабатывает особое отношение к профессиональным объектам и особые свойства восприятия окружающего мира, оптимизирующие взаимодействие с предметами труда. Совокупность представлений о мире в рамках отдельной профессиональной области может быть обозначена профессиональной картиной мира. Профессиональная картина мира представляет собой отражение результатов практического освоения мира, полученных в процессе профессиональной деятельности, и отличается определенными особенностями восприятия объектов и ситуаций, свойственными специалистами [4, 182].

Фразеология – это сокровищница языка. В ФЕ находят отражение история народа, своеобразие его культуры и быта. Поэтому ФЕ часто носят ярко национальный характер. Их составляет большинство во фразеологическом фонде любого языка [5, 219].

Во фразеобразовании огромную роль играет человеческий фактор, ибо в массе своей подавляющее число ФЕ связано с человеком, с разнообразными сферами его деятельности. При этом именно этот фактор адресата является важнейшим элементом коммуникации. Ср.: **smb.'s better half** («дражайшая половина», «жена») и т.п.

Кроме того, человек стремится наделить человеческими чертами объекты внешнего мира, в том числе и неодушевленные. В связи с этим В.Гак подчеркивал: «Извечное несовершенство человеческого разума проявляется также и в том, что человек всегда стремится одухотворить все, что его окружает. Он не может представить себе, что природа мертва и бездушна; его воображение постоянно наделяет жизнью неодушевленные предметы: человек

постоянно приписывает всем предметам внешнего мира черты и стремления, свойственные его личности» [3, 260].

Комплексный подход к фразеобразованию в разных языках дает возможность установить систему закономерных различий и общих черт. Причем семантическая структура ФЕ не исчерпывается только их значениями. Важнейшими элементами семантической структуры помимо значения являются построение всего образования в целом, его грамматическое оформление и системные языковые связи.

Так, характерной чертой большинства субстантивных ФЕ с ККЧ в современном английском языке является выражение или понятий, которые не могут быть переданы отдельными словами, т.е. у данных ФЕ нет лексических синонимов. Ср.:

a rough diamond («грубоватый, но хороший человек»);

a wolf in sheep's clothing («волк в овечьей шкуре») и др.

При этом у ФЕ широтой отличается образостроение, передающее самую различную палитру смыслового содержания – вплоть до гиперболизированного до абсурда, как, например, в следующем случае:

(as) pleased as a dog with two tails («довольный как собака с двумя хвостами», «очень довольный», «рад-радешеник»).

Интерес в этом отношении представляет и ФЕ **an ugly duckling** («гадкий утенок», «человек, у которого неожиданно проявляются достоинства»). Эта ФЕ не восходит непосредственно к переменному словосочетанию **an ugly duckling**, ибо у гадкого утенка нет никаких шансов стать прекрасным лебедем. В семантической структуре ФЕ **an ugly duckling** наличествуют имплицитные семы **who grows up to be attractive or brilliant**.

Определяющим в семантическом описании фразеологического фонда языка является системный подход. Здесь важной процедурой описания будет установление фразеосемантических групп, в которых употребляются те или иные ФЕ (в нашем случае это ФК с ККЧ).

Установив состав фразеологической группы, можно установить и состав более крупного объединения, частью которого она является, а именно, фразеомикрополя, которое может входить во фразеомакрополе. Это одно из проявлений иерархичности фразеологической системы.

Суть процедуры установления этой иерархичности заключается не только в определении состава фразеосемантической группы, но и в выделении фразеополей на основе общих существенных признаков как для фразеосемантической группы, так и для фразеополей [1, 208].

Образцом может служить фразеосемантическая группа **big noise** (или **shot**) и **a great gun** («важная персона», «шишка»).

Эта фразеосемантическая группа входит в состав фразеомикрополя «Человек», которое в свою очередь есть часть фразеомикрополя «Одушевленность».

Семантическое формирование же синонимических рядов охватывает самые различные ФЕ-синонимы, компоненты которых синонимичны или же несинонимичны:

(as) crazy as a fox – (as) mad as a march hare (или as a hatter) («совсем помешавшийся», «спятивший»); здесь слова crazy и mad являются синонимами;

down at heel – out at elbow («бедно, неряшливо одетый», «обносившийся»); здесь первая ФЕ может относиться к неряшливой наружности и не бедного человека;

of the same kidney – tarred with the same brush («люди одного склада», «одного поля ягода», «из одного теста сделаны»); здесь пер-

вая ФЕ употребляется в отрицательном смысле, а первая ФЕ – не всегда. Для семантического определения системной природы фразеологии следует уделять внимание системности связей при фразеогруппированиях. Такowymi, например, могут быть родо-видовые.

Ср.: the daughter of Eve (= Eve's daughter) («дочь Евы», «представительница прекрасного пола») – ФЕ с родовым значением и lady Bountiful («дама-патронесса», т.е. «дама, занимающаяся благотворительностью») – ФЕ с видовым значением [6, 161].

Подобные системные отношения обнаруживают явную тенденцию к дальнейшему развитию исходных структурно-семантических характеристик ФЕ с ККЧ.

Так, в составе микрополя «Человек» наличествует следующая группа фразеологических синонимов с видовым значением:

birds of a feather, much of a muchness,	(«один другого стоит»; «два сапога пара»; «одного поля ягода»)
--	--

Следовательно, межъязыковая соотнесенность многозначной ФЕ имеет гораздо более сложный характер, чем межъязыковая соотнесенность однозначной фразеологической единицы. В соответствующие отношения вступает каждое значение в отдельности как единица

фразео-семантического уровня языка. Поэтому межъязыковую соотнесенность многозначной ФЕ можно представить как совокупность межъязыковых отношений всех ее отдельных значений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1963. – с. 208.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Язык русской культуры, 1999. – с. 895.
3. Гак В.Г. Национально-культурная специфика фразеологизмов // Фразеология в контексте культуры. – М.: «Языки русской культуры», 1999. – с. 260-270.
4. Литвинов П.П. Фразеология. – М.: Прим-
- строй. 2001. – с. 182.
5. Савицкий В.М. Английская фразеология: Проблемы моделирования. – Самара: СГУ, 1993. – с. 219.
6. Gumperz J.J. Sociocultural knowledge in conversational inference // Linguistics and Anthropology. – Washington: Georgetown University Press, 2007. – p. 161-211.

ХАЯЛ-ҚЫЗЛАРДЫҢ ЖӘМИЙЕТИМИЗДЕ ТУТҚАН ОРНЫ

Рзаева М.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкіс қаласы

Ғәрезсізлік шарапаты менен Қарақалпақстанда хаял-қызлардың хақыйқый жаратыўшылық хәм дәретиўшилиқ хәрекеті басланды хәм күннен-күнге раўажланып, жетилісип бармақта. Жәмийеттің социаллық-сиясий, руўхый жетилисіўи хаял өмириниң мазмунын аңлатады.

Жәмийетимизде хаял-қызлардың тутқан орны айрықша. Неше дәуірлер алдын санға илинбеген, хаялдың орны-ошақ басы деген түсиниктен ары өтпеген хаял-қызлар бүгинги күнде дүньяны тән алдырып, өзиниң орны қайларда екенін ерлер менен тең сапта турып

дәлийлелеп атырғанын хәр биримиз мойындауымыз керек. Хаял-патша, хаял-исбилермен, хаял-баслық, хаял-устаз болып ғана қоймастан, ол-ана, шаңарақтың берекети, мийирман туўысқан, қуласы оның бойынан барлық жақсылықты таўасаң, оның қолынан келмейтуғыны жоқ екенін аңлайсан. Хаял ошақ басынан шығып, өзиниң нелерге қадір екенін дәлийлелеп келмекте. Себеби, оны пүткил әлем қоллап-қуўатлап атыр. Буның айқын дәлили сыпатында хәзирги күнде хаял-қызлар мәмлекет парламентинде ызымларды жаратыўда қатнаспақта хаял-қызлардың шаңарақтағы,

жәмийеттеги абройы көтерілмекде. Олар жәмийеттиң раўажланыўына белсене катнасып шаңарақты беккемлеп, жетик әўладты тәрбиялап жәмийеттеги барлық реформаларда өз үлеслерин қосып келмекте. Хаял-қызлар жәмийеттиң руўхый-мәдени жетисиўине өзлериниң ылайықлы үлеслерин қосып хәм соның менен бирге елимизде алып барылып атырған реформалар нәтийжесинде, хаял-қызларымыздың руўхый хәм сиясий билимлери раўажланып барып атырғанын мақтанышпенен айтыўымызға болады.

Хаял-қызларымыз әйемнен Туран диярында жасаған хәр түрли кәўим, халықларда айрықша жоқары баҳаланып келеди. Тарийхқа терең нәзер аўдарып қарасақ, барлық халықлардың батыр хаял-қызлары бар екенлигин көремиз. Бәлким олар мәртлик көрсетпегенде айрым халық ямаса кәўимлер изсиз умытылып кетерме еди... Буны қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз»да хаял хәкимдарлығының ҳақыйқый сүўретлениўи өз көринисин тапқанлығында, хаялдың шаңарақта, халық мәмлекет ар-намысы хәм абройын сақлаўда шексиз ақыл-ерки, зәкаўаты мысалында да көриўимиз мүмкин.

Аналық дәўирдиң излерин сәўлелендиретуғын хәр қыйлы батыр қызлар ҳақындағы әпсаналардың бир ушлығы «Қырық қыз» дәстанындағы батыр қызларға байланыслы болған сюжетлер менен дәреклес екенлигин ескермей өтиўге болмайды. Әйемги массагетлердиң хаял-қызлары ерлер менен бирдей қолына қурал алып ел қорғаған, яғный жаўынгер батыр қызлар, халықтың идеалы болған. Бул дәўирлерден қалған мийраслардың бири археологиялық экспедицияларда табылған нұсқаларда хаял-қызларды тиришиликтиң анасы деп қараған. Халықтың түсинигинде Әмиўдәрья менен Сырдарьяның өзи хаяллар Кун менен Ай – хаяллар, Жер – хаял, Суў – хаял, Жаўын – хаял, өнимдарлық қудайы – хаял [1, 23-42-бб.].

Әйемги дәўир естеликлериниң ишинде «Авесто» да Анахита суў, тиришилиқ, жер, өнимдарлық қудайын қыз образында береді [2, 80-148-бб.]. Әйемги грек тарийхшысы Геродот «Тарийх» китабында Арал этирапында жасаўшы массагетлердиң хаял патшасы Тумарис ҳақында жазған әпсанасы [3], әйемги Синиялық тарийхшы Диодордың (б.з.б I әсир), «Китапхана» шығармасында [4, 11-161-бб.], Ктесийдиң (б.з.б V әсирдиң ақыры IV әсирдиң басы) тарийхый шығармаларында хаял әскер басшы Зарина хәм Стриангия ҳақында мағлыўматлар, Харес Митиленский (б.з.б IV әсир) жазып қалдырған Зариардир хәм Одатида ҳақында әпсаналар әйемги дәўирден баслап-ақ бул жерде жасаўшы халықларда хаял-қызлардың жәмийетте орны жоқары болғанлығын көрсетеди [5, 21-38-бб.]. Усы ел қорғаған батыр хаяллардың қарақалпақлар ара-

сында күтә терең жасағанын қарақалпақларда урыўлардың келип шығыўын хаял-қызлар менен байланыстырыўы, хаял-қызлардың атларын урыўларға әскерий уран етип алыўы да буның дәлили. Мысалы, мүйтен урыўының ураны Ақшолпан, мүйтенлер атланысқа шыққанында Ақшолпанды уран еткен, қыят урыўының ураны Арыўхан т.б. Әйемги массагетлердиң хаял патшалары, хаял-қызлар урыўларға уран болыўы, ел қорғаған батыр қызлары ҳақында жырлары бизге «Қырық қыз» эпосы болып жетисти [6].

Қарақалпақ халқында «Қырық қыз» сыяқлы эпостың сюжетиниң жасаўы, сондай-ақ «Шәрьяр» дәстанындағы Әнжим, «Мәспатша» дәстанындағы Айпаршалар қолына қурал алып душпан менен алысқан қызлар усы әйемги дәўирдеги ел басқарған, әскер басшы болған хаял-қызлардан бизге жеткен нұсқалар [7]. Тарийхта болған ўақия хеш ўақытта изсиз жоғалып кетпейди, халықтың ядында ол қандай формада болсада сақланып қалады. Хаял-қызларды уран етиў, хаялларды батыр етип көрсетиў қарақалпақ фольклорында кәлиплескен дәстүр болып есапланады. Хәр бир миллеттиң өзиниң руўхый дүньясы, мәдениаты бар.

Грек тарийхшыларының берген мағлыўматлары бойынша массагетлердиң хаял-қызлары ерлер менен бирдей қолларына қурал алып ел қорғаған. Саўаш майданында батырлығы, урыс өнерин жақсы билиўи менен әйемги греклерди хайран қалдырған деп келтирип өткен. Тарийхый дереклерге қарағанда, бул саўашларға қарақалпақлардың хаял-қызлары да қатнасқан [8]. Дәстанда қарақалпақлардың ең әйемги ата-бабаларының материаллық турмысын семьялық қарым-қатнаслары әскерий-шөлкеми хәм техникасы, дин инанымлары хәм үрип-әдетлери, дүньяға көзқарасы буның барлығы дәстанда әлўан-әлўан етип сүўретленген хәм текст жәрияланған жағдай да ол этнографлардың және тарийхшылардың оғада үлкен қызығыўшылығын туўдырады деп келтириледі.

Олардың бул қызығыўшылығы әйемги хәм орта әсир этник топарларынан болған жаўынгер хаял қызлардың Орайлық Азия хәм Кубла Сибирдеги басқыншылықларға қатнасқанлығы ҳақындағы археологиялық хәм тарийхый жазба дереклерди елде байытыўдан ибарат.

Усы жерде Өзбекстан гендер теңлигин тәминлеў комиссиясы ағзасы, Миллий масс-медияны қоллап-қуўатлаў хәм раўажландырыў жәмәәт фонды кеңеси баслығының орынбасары Саида Мирзиёеванының: «Тарийхымыздан белгили, үлкен күш талап қылатуғын кәсиплерде де хаял-қызлар үлкен жетискенлерге ерискен. Урысқа кеткен еркеклердиң орнында завод станокларын басқарғанда хаял-қызларымыз. Керек болса қолына қурал алған-

да солар. Дала жумысларына шыкканда хаял-қызлар болады. Хаял адамның жаратылысы сондай. Керек болса үлкейеди, шыдайды, күшли болады» [9]-деп орынлы сөзлерди айтып өткен еди.

Демек белгиленген мақсетке жетиу ушын төмендеги ұазыйпаларға тоқталып өтиу керек:

Жауынгер хаял-қызлардың сауашларда қатнасканлығы ҳаққындағы дереклерди жыйнап анализ етиу, ҳәр түрли көркем ҳәм декаратив өнерлердеги естеликлерде олардың сүүретлерин үйрениу жәнеде излениу ҳәм усындай жауынгер батыр хаял-қызлардың ислеген мәртликлерин келешек әуладға кеңирек түсиндирилип барыу керек.

Әйемги заманлардан берли хаял-қызлар үйде отырыу, аўқат писириу ҳәм бала

тәрбиялаудан баска жумысларға бәнт қылынбаған. Бирақ, қарақалпақ халық дәстанларында, аңыз ҳәм әпсаналарында бундай дереклер дерлик гезлеспейди, усы дереклерди тереңрек үйренип, илимий изертлеулерди алып барыу актуал мәселелердин бири есапланады. Жауынгер хаял-қызлардың сауашларда қатнасканлығы ҳаққындағы дереклерди жыйнап анализ етиу, ҳәр түрли көркем ҳәм декаратив өнерлердеги естеликлерде олардың сүүретлерин үйрениу жәнеде излениу ҳәм усындай жауынгер батыр хаял-қызлардың әулады екенлигимизди умытпауымыз керек.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Баҳадырова С. Қарақалпақ қандай халық. – Ташкент: «Навруз», 2017.
2. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
3. Баҳадырова С. «Қырық қыз» қарақалпақ халқының миллий мақтанышы // «Қырық қыз» ҳәм туркий тиллес халықлардың фольклорын изертлеу» атамасындағы халық аралық илимий-теориялық конференция тезислери. – Нөкис, 1997. 10-12-сентябрь.
4. Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраулар, бақсылар. – Нөкис, 1992.
5. Нурмухамедов М.К., Т.А.Жданко, С.К.Камалов Қарақалпаки. – Ташкент, 1971.
6. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. – Москва, 1963.
7. Сагитов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. – Нөкис, 1986.
8. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиуи ҳәм оның мәмлкетлигиниң тарийхынан. – Нөкис, 2001.
9. *Қараңыз:* 2020-жыл 25-февральда Ташкент қаласында болып өткен «Ўзбегим аёли» жеңимпазларын сыйлықлау кешесинде сөйлеген сөзи.

М А З М У Н Ы

Алланиязов Т.К. — Марат Нурмухамедов и становление Турганбека Алланиязова как историка.....	3
Бекбергенова М.Д. — М.К.Нурмухамедов мийнетлеринде типология мәселелери.....	4
Бекбергенова А.У. — Академик М.Нурмухамедовтың илимий мийнетиндеги қарақалпақ гүрриңлери	6
Мамедов Н.Т. — Жизнь, отданная науке (штрихи к портрету академика М.К.Нурмухамедова)	8
Мамбетназарова Р. — Всемирно известный каракалпакский учёный	11
Сайымбетов Ш.О. — Қарақалпақ әдебиятында поэма жанрының изертлениуі (М.К.Нурмухамедовтың илимий мийнети мысалында)	13
Uli Schamiloglu — Ortaçağ Hârezm tarihinde pandemiler	14
Алламбергенова Н.Г. — Халқ достонларида миллий-этнографик талқинлар («Алпомиш» достонининг ўзбек ва қорақалпоқ вариантлари асосида).....	17
Альниязова Г.А. — Қарақалпақ нақыл-мақалларының орыс хәм инглиз тиллериндеги эквивалентлери	19
Бадртдинова А.А. — Татарская литература как инструмент сохранения татарских диалектов (по пьесе Хади Такташа «Күмелгән кораллар» («Зарытое оружие»)).....	21
Бекбергенова З.У., Сарсенбаева А.К. - Т.Қайыпбергеновтың дәретиўшилиқ лабораториясын жанаша көзқараста үйрениў мәселеси.....	24
Ваупіязова Т.Қ. — Qaraqalpaq ádebiyatınıwında milliy poeziyanıń úyreniliwı	28
Бекбергенов Қ., Есемуратов А. — Этнотопоним хәм этнолингвистиканың өз-ара байланысы	30
Бекимбетов А.М. - Айдың бети не ушын тыртық..?	32
Бекчанова С.Б. - Наклларнинг эпик жанрлар тизимидаги ўрни.....	34
Гаврильева Н.Г. - Герменевтическое толкование поэтического текста в якутской литературе	36
Джалилов С. - Қорақалпоқ ва ўзбек тилларида аффиксация орқали ясалган ижтимоий-сиёсий терминлар	38
Зарипова З.С. — Хаял патшалар ҳаққында гейпара мағлыўматлар	40
Қазымбетова З.М. — Ж.Избасқанов поэзиясында метафоралардың образлы қолланылыўы	43
Курбанова З.Г. — К вопросу о социально-политической лирике в литературе народов Дагестана	45
Мамедова П.Г. — Проблемы каракалпакского фольклора и литературы в научных изысканиях проф. Низами Мамедова Тагисоя	47
Мамутова У. — Дәнекерсиз коспа гәптин пунктуациялық өзгешеликлери	49
Надергулов М.Х. — Выдающийся башкирский ученый-филолог и писатель	51
Нажимов П.А. — Этнолингвистика–хылық турмысын тили арқалы үйрениўши илим	54
Нажимов П.А., Бекбергенов Қ.А. - Тил билиминде этнолингвистикалық изертлеў мәселесине	56
Низаматдинова Ф. — Жаслар тәрбиясында қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырық қыз»дың әхмийети.....	58
Нуратдинова Г.Қ. — Жоклаў қосықларының композициялық өзгешеликлери.....	59
Оразымбетова Э.Ш. — Қарақалпақ халық дәстанларында «дүнья» хәм «адам» түсиниклери тийкарғы концепт сыпатында	62
Өтениязов П.Ж. — Ертеклердеги сыйқырлы әжайып затлар	64
Өтениязова Х.Е. — Тил билиминде метрологиялық лексиканың изертлениуі.....	66
Палымбетов К.С. - «Қоблан» дәстанында гиперболалық сүүретлеулердин қолланылыўы	68
Садалова Т.М. - О богатырских династиях в центрально-азиатском эпическом наследии	70
Смағұлов Ж.Қ. — Әдебиеттану ғылымының бүкіл түркі халықтарына ортақ негіздері.....	73
Тлеуниязова Г.Б. — Дәретиўшилердин өз қолжазбалары үстінде іслеу тәжірийбесинен (Б.Генжемуратов дәретиўшилиги мысалында)	77

Толибаев Х. - Топонимлердің мазмун хәм форма бирлигин пайда етиўдеги хызмети.....	79
Утамбетова А.Ж. — Бердақ шығармаларында фольклорлық дәстүр көринислери.....	81
Хошаниязов Ж. - Профессор Қ.Максетовтің ғәрезсизлик дәўириндеги илимий изертлеўлери.....	83
Хошаниязов Ж., Зарипова З.С. — Қарақалпақ қахарманлық дәстанларында батыр хаял-қызлар образының тематикалық сыпатлары	85
Худайбергенов А.А. — Фразеологические единицы с компонентом из концепта «человек» в английском языке.....	87
Рзаева М. — Хаял-қызлардың жәмийетимизде тутқан орны	89

**ИЛИМИЙ МИЙРАС ҲАМ ҲАЗИРГИ ЗАМАН: КОНЦЕПЦИЯЛАР,
ТЕОРИЯ ҲАМ ПРОБЛЕМАЛАР**

Академик М.К.Нурмухамедовтың 90 жыллык юбилей сәнесине бағышланган халықаралық илимий-
эмеллий конференция
МАТЕРИАЛЛАРЫ

ИЛМИЙ МЕЪРОС ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН: КОНЦЕПЦИЯЛАР, НАЗАРИЯ ВА МУАММОЛАР

Академик М.К.Нурмухамедовнинг 90 йиллик юбилей санасига бағишланган халқаро
илмий-амалий конференция
МАТЕРИАЛЛАРИ

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ И СОВРЕМЕННОСТЬ: КОНЦЕПЦИИ, ТЕОРИЯ И ПРОБЛЕМЫ

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции, приуроченной 90-летию академика
М.К.Нурмухамедова

Нөкис «Илим»-2021

Редактор:	Альниязов А.И.
Компьютерная верстка:	Султангулова В.
Корректор:	Бекимбетов А.М., Султангулова В.

Лицензия издательства: А1 № 137, 27.04.2009. Сдано в набор 06.12.2021. Подписано к печати 28.12.2021. Формат бу-
маги 60x84^{1/6}. Гарнитура Times. Условно п.л. 6, 8. Уч.-изд. п.л. 6. Тираж 100. Договор № 29. Цена договорная.

«Илим» баспасы. 230100, Нөкис қаласы, Бердах гүзары, 41. Tel.: (+99861) 2229894 e-mail :<http://aknuk.uz/vestnik.htm>
Реестр № 01-040.

«FARMA PRINT» ЖШЖ типографиясында басып шығарылды. Нөкис қаласы,
Т.Қайыпбергенов көшесі, 54-жай.

